AZƏRBAYCAN SSR ELMLƏR AKADEMİYASI TARİX İNSTİTUTU

V. Z. PİRİYEV

AZƏRBAYCAN HÜLAKÜLƏR DÖVLƏTİNİN TƏNƏZZÜLÜ DÖVRÜNDƏ

(1316-1360-cı illər)

“Elm nəşriyyatı”

Bakı - 1978

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası
Redaksiya-Nəşriyyat Şurasının qərarı
ilə çap olunur.

Redaktoru **Ə. Ə. Əlizadə**

"Elm" nəşriyyatı, 1978.

P 10604 – 000 21-78
M – 655 - 78

MÜƏLLİFDƏN

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin bir çox dövrləri indiyədək ətraflı öyrənilməmiş və tarixi ədəbiyyatda işıqlandırılmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri orta əsrlərə aid yazılı ilk mənbələrin azlığıdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan tarixinin bir sıra dövrləri həddən artıq dolaşıq olduğundan onların ümumi tarix baxımından öyrənilməsi çətinlik törədir və bu illəri ayrıca tədqiq etmək lazım gəlir. Belə dövrlərdən biri oxuculara təqdim olunan bu kitabın əhatə etdiyi 1316-1360-cı illərdir. Bu dövr, xüsusilə onun ikinci hissəsi (1336-1360-cı illər) Azərbaycan tarixində ən çətin dövrlərdən biri sayılır. Belə ki, qeyd olunan vaxtda Azərbaycanda və Yaxın Şərqin bir sıra ölkələrində mövcud olmuş Hülakülər (Elxanilər) dövləti tənəzzülə uğramış, müxtəlif hissələrə parçalanmış və nəhayət, süqut etmişdir. Azərbaycan ərazisi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan müxtəlif feodal qrupları arasında gedən müharibələr meydanına çevrilmişdi. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, yalnız 1336-1344-cü illərdə Azərbaycanda hakimiyyət yeddi-səkkiz dəfə əldən-ələ keçmişdir. Hər bir feodal qrupu hakimiyyəti ələ almaq üçün qanlı vuruşmalar aparmalı olmuş, nəticədə Azərbaycana böyük zərər dəymişdir. Daxili vəziyyətin gərginliyi ölkənin xarici vəziyyətinə də təsir göstərirdi. Azərbaycan dəfələrlə Qızıl Orda xanlarının hücumuna məruz qalmışdır. Həmin hücumlar Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatına və xalq kütlələrinin maddi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmiş, onun inkişafını ləngitmişdir.

Qeyd olunan dövrün bəzi məsələləri XIII-XIV əsrlərin tarixi ilə məşğul olan sovet tədqiqatçılarının əsərlərində müəyyən dərəcədə öyrənilmişdirsə də, dövrün Çobanilərin Azərbaycan tarixində mövqeyi, XIV əsrin 30-40-cı illərində gedən feodal ara müharibələrinin mahiyyəti, gedişi və nəticəsi, Azərbaycanın feodal ara müharibələrindəki mövqeyi, Hülakülər dövlətinin Azərbaycanda süqut etdiyi vaxt, Şirvanşahların Çobanilərlə münasibətləri və Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizəsi, Azərbaycan xalqının Çobani feodallarına qarşı mübarizəsi və s. kimi məsələləri tarixi ədəbiyyatda lazımi dərəcədə öyrənilməmişdir. Göstərilən məsələlərin tədqiqi Azərbaycan tarixində hələ tam aydınlaşdırılmamış həmin dövrün ətraflı öyrənilməsi nöqteyi-nəzərdən müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Əsərin yazılmasında son zamanlar elm aləminə məlum olan bir sıra yeni və az istifadə olunmuş yazılı ilk mənbələrdən geniş surətdə istifadə edilmişdir. Həmin mənbələrin tədqiqata cəlb edilməsi bəzi məsələlərdəki uyğunsuzluğu aradan qaldırmağa imkan verir.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın adı elmi aparatda ilk dəfədən başlayaraq bütün hallarda, vahid şəkildə verilir. Müəllifin yalnız bir əsərindən istifadə olunmuşdursa, iqtibasda həmin müəllifin adı (məsələn, Kaşani və ya Hovord), iki və daha çox əsərindən istifadə edilmişsə, müəllifdən sonra əsərin qısa adı (məs: Али-заде. Борьба, I, Али-заде. Икта, Али-заде. Харадж və s.), eyni əsərin müxtəlif nəşrləri və ya cildləri tədqiqata cəlb olunmuşsa, müəllifin və əsərin

adından sonra onun nəşr yeri (məs: Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London nəşri, Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, Tehran nəşri), ya da müəllifin adı və əsərin cildi (məs: Rəşidəddin, 1/1, Rəşidəddin, III) göstərilir. Anonim əsərlər isə öz adları ilə (məs: Tarix-e səlatin) verilir. Mənbə və ədəbiyyatın dəqiq adını, nəşr yerini və ilini «Kitabiyyat»dan tapmaq mümkündür. Kitabiyyat müəlliflərin və hər bir müəllifin istifadə olunmuş əsərlərinin əlifba sırası ilə düzülüşü prinsipində tərtib edilmişdir.

Müəllif əsərin yazılmasında və çapa hazırlanmasında öz təklif və məsləhətləri ilə ona yaxından kömək etmiş Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki Ə. Ə. Əlizadəyə və Azərbaycanın orta əsrlər tarixi şöbəsi əməkdaşlarına minnətdarlığını bildirir.

DÖVRÜN MƏNBƏLƏRİ VƏ TARİXŞÜNASLIĞI

Azərbaycanın orta əsrlər tarixi fars, ərəb, türk, erməni və başqa dillərdə dövrümüzə qədər gəlib çatmış ilk yazılı mənbələr və arxeoloji materiallar əsasında tədqiq olunur. Təqdim edilən əsərin yazılmasında da əsasən fars və türkdilli ilk mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda tədqiqata ərəb və erməni dillərindəki ilk mənbələrin rus dilinə tərcümələri cəlb edilmişdir.

XIII-XIV əsrlərin yazılı mənbələri haqqında tarixi ədəbiyyatda məlumat verilmişdir. Bu baxımdan akad. V. V. Bartoldun[1], akad. Ə. Ə. Əlizadənin[2], prof. İ. P. Petruşevskinin[3], Bertold Şpulerin[4], Mənuçöhr Mortuzəvinin[5] əsərlərindəki məlumat xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bunu nəzərə alaraq biz burada XIII-XIV əsrlərə aid bütün mənbələrdən deyil, yalnız XIV əsrin birinci yarısına, daha doğrusu, kitabın xronoloji çərçivəsinə uyğun gələn mənbələrdən danışmaqla kifayətlənəcəyik. Elm aləminə son vaxtlarda məlum olmuş yeni mənbələrdən isə daha geniş bəhs ediləcəkdir.

Bütün orta əsr mənbələri kimi, bəhs olunan dövrün mənbələri də aşağıdakı bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

1.Dövrün mənbələri ümumi monqol tarixi nöqteyi-nəzərindən yazıldığı üçün tək-tək vilayətlərin, o cümlədən Azərbaycanın tarixindən ayrılıqda bəhs etmir. Lakin bəzi mənbələrdə[6] Azərbaycana xüsusi diqqət yetirilmiş və geniş yer verilmişdir ki, bu da Azərbaycanın Hülakülər dövlətinin mərkəzi vilayəti, Təbrizin isə paytaxt şəhəri olmasından irəli gəlmişdir.

---

[1] В.В. Бартольд. Соч., I, səh. 84-108.

[2] А. А. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., Баку, 1956, səh. 10-19. (sonralar: Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri).

[3] И. П. Петрушевский. Земледелие, səh. 12-26.

[4] Şpuler, Anqara nəşri, səh. 9-28.

[5] Mənuçöhr Mortuzəvi, səh. 137-153.

[6] Həmdullah Qəzvini. Zeyl; Əbu Bəkr əl-Qutbi əl-Əhəri.

2. Mənbələrdə əksər hallarda dövrün siyasi tarixi qələmə alınmışdır. Kiçik bir qrup mənbə isə ictimai-iqtisadi, coğrafi və s. məsələlərə həsr olunmuşdur[7].

3. Dövrün tarixçiləri hadisələrə birtərəfli yanaşmış, xidmət etdikləri feodal sinfinin mənafeyinə uyğun olaraq hərəkət etmiş, hökmdarların fəaliyyətini şişirtməyə cəhd göstərmiş və tarixdə xalq kütlələrinin aparıcı rolunu qiymətləndirməmişlər.

4. Dövrün mənbələrində məzlum xalq kütlələrinin istismarçı sinfə qarşı mübarizəsinə qərəzlə yanaşılmış, üsyançılar quldur, oğru, yolkəsən və s. adlandırılaraq pislənmişdir.

5. Orta əsr tarixçilərinin əksəriyyəti istifadə etdikləri mənbələrə qeyri tənqidi yanaşmış, özlərindən əvvəlki müəlliflərin məlumatını olduğu kimi iqtibas etmişlər. Bəzən isə onlar təmsil etdikləri sinfin mənafeyinə uyğun gəlməyən hadisələri öz əsərlərinə daxil etməmiş və xalq kütlələrinin acınacaqlı həyatı və mübarizəsi barədə məlumat verməkdən çəkinmişlər.

6. Dövrün mənbələri dil və yazılış üslubu cəhətdən də fərqlənir. Onların bəzisi[8] sadə dildə, bəzisi[9] isə çətin anlaşılan dəbdəbəli dildə yazılmışdır. Üslub cəhətdən bir sıra mənbələr illər üzrə [10] tərtib edilmişsə, bir qismi müxtəlif hadisələrin təsviri [11] , bəziləri isə müəyyən sənədlərin tərtibatını göstərən nümunələr[12] şəklində yazılmışdır.

Bəhs olunan dövrün ilk mənbələri aşağıdakılardır:

1. Əbülqasım Abdullah bin Məhəmməd əl-Kaşaninin «Tarix-e Ulcaytu» əsəri Sultan Məhəmməd Ulcaytunun həyatına və fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Əsərin müəllifi dövrünün tanınmış salnaməçilərindən olmuş, bir müddət Xacə Rəşidəddin Fəzlullahın xidmətində çalışmışdır. Sonralar iki alim arasında narazılıq baş verdiyindən Kaşani Rəşidəddin ilə mübahisə aparmalı olmuşdur[13].

Əbülqasım Kaşaninin elmə üç əsəri məlumdur. Bunlardan «Tarix-e Ulcaytu» adlı ilk əsəri 1969-cu ildə Tehranda çap edilmişdir[14]. Onun ikinci əsəri olan «Zübdət ət-təvarix»in əlyazması Berlində mühafizə olunur. Üçüncü əsəri «Ərayis əl-cəvahir» isə son vaxtlarda Tehranda çapa hazırlanmışdır[15].

Kaşaninin son vaxtlar tədqiqata geniş surətdə cəlb olunmuş [16] «Tarix-e Ulcaytu» əsərində Sultan Məhəmməd Xudabəndənin nəsli, övladları sadalandıqdan sonra onun 1304-1316-cı illərdəki fəaliyyəti barədə illər, aylar və hətta günlər üzrə

---

[7] Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-qulub; Məhəmməd Naxivani, Dəstur əl-kitab; Giya Məzəndərani.
[8] Məs: Zeynəddin;
[9] Məs: Vəssaf;
[10] Məs: Kaşani.
[11] Məs: Rəşidəddin, III.
[12] Məs: Məhəmməd Naxçivani. Dəstur əl-katib.
[13] Bax: Kaşani, səh. 54-55.
[14] Bax: Biblioqrafiya, Kaşani.
[15] Kaşani, müqəddimə, səh.17.
[16] Həmin əsər barədə bax: Onullahi. Kaşani.

xəbər verilir. Əsər gündəlik xəbərlər şəklində tərtib edilmişdir. Burada Ulcaytunun müxtəlif illərdə məskən saldığı qışlaq və yaylaqlar, ayrı-ayrı vilayət, şəhər və kəndlərə səfərləri, toy, matəm, ov və dini mərasimlərdə, elmi məclislərdə iştirakı, qəbul etdiyi səfirlər, müxtəlif şəxslərlə məktublaşmaları, verdiyi fərman və əmrlər və s. haqqında məlumat vardır. Kaşani bəzən ayrı-ayrı hadisələri (əsasən Xorasan, Mavəraənnəhr, İraq, Qızıl Orda və Hindistana aid) geniş surətdə şərh edir, bir sıra iğtişaş və qiyamlardan danışır, bir çox tanınmış şəxsiyyətlərin ölümü barədə məlumat verir. «Tarix-e Ulcaytu» əsərində nəzəri cəlb edən və tarixşünaslıq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən xəbərlər az deyildir. Bunlardan Ulcaytunun əmirləri barədəki məlumatı, Qazan xanın vəsiyyətnaməsinin mətnini, iğtişaş və üsyanlar barədəki xəbərləri, vəzirlərin çəkişmələri və dövlət əmlakının ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən mənimsənilməsi haqqında faktları və s. göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, «Tarix-e Ulcaytu» əsərində Azərbaycan haqqında bilavasitə zəngin materiala rast gəlmək olmur. Lakin əsər ümumiyyətlə Hülakülər dövlətinin tarixi baxımından əhəmiyyətli olmaqla bərabər, Ulcaytu dövrünə dair dəyərli mənbədir. Əsər həmçinin siyasi və dövlət quruluşuna aid bir sıra məsələlərin araşdırılmasında da ilk mənbə rolunu oynayır.

2. Şəhabəddin Abdullah əş-Şirazinin (Vəssaf) «Təcziyyət əl-əmsar və təcziyyət əl-əsar» əsəri dövrün ən qiymətli mənbələrindən biridir. «Tarix-e Vəssaf» adı ilə tanınan bu əsərin beşinci hissəsi monqol dövrünə həsr edilmişdir. Əsər dəbdəbəli fars dilində yazılmışdır. Burada müəllif 1323-cü ilə qədərki hadisələri qələmə almışdır[17].

3. Həmdullah bin Əbu Bəkr bin Nəsr Mustovfi Qəzvininin «Tarix-e qozide» və «Zeyl-e tarix-e qozide» əsərləri XIV əsrin 20-40-cı illərinə aid mühüm mənbə sayılır. Həmdullah Mustovfi Qəzvini həmçinin «Zəfərnamə» (mənzum tarixi-bədii poema) və «Nüzhət əl-qulub» əsərlərinin müəllifidir. «Nüzhət əl-qulub» adlı coğrafi əsər Azərbaycan tarixi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir[18].

Həmdullah Mustovfi Qəzvininin «Zeyl-e tarix-e qozide» əsərindən indiyədək Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi istifadə edilməmişdir. Bu əsər tədqiqata ilk dəfə cəlb olunur. Odur ki, biz burada «Zeyl-e tarix-e qozide» əsəri və onun Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyəti barədə geniş məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Həmdullah Mustovfi Qəzvini hicri 680-ci ildə (1281-82) anadan olmuşdur. O, Fəzlullah Rəşidəddinin həmməsləki idi və onun tapşırığı ilə 711-ci hicri ilindən

---

[17]«Tarix-e Vəssaf» əsəri haqqında bax: Ryö, Sapliment, 1895, səh. 33; Stori. II, 2, səh. 257-270; Ə. Ə. Əlizadə, göstərilən əsəri, səh. 15-16.

[18]«Nüzhət əl-qulub» əsəri barədə bax: И. П. Петрушевский. Хамдаллах Казвини как источник; Ryö, Kataloq, 1, səh. 98; N. D. Mikluxo-Maklay, səh. 37-38; Braun, III, səh. 98-100; Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 17.

(1311-12) başlayaraq Qəzvin, Zəncan, Əbhər və Taremeyn vilayətlərinin maliyyə işlərini idarə edirdi[19]. Həmdullah Qəzvini 1349-50-ci ildə vəfat etmişdir[20].

Məlum olduğu kimi, Həmdullah Qəzvini 1329-30-cu illərdə «Tarix-e qozide» əsərini [21], 1334-35-ci illərdə «Zəfərnamə» mənzum tarixi-bədii poemasını[22], 1340-cı ildə isə «Nüzhət əl-qulub» əsərini yazıb qurtarmışdır[23]. Müəllif «Tarix-e qozide» əsərini Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu, Əbu Səidin və Arpa xanın vəziri Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidiyə həsr etmişdir. «Tarix-e qozide» giriş, altı bab (hər bab fəsillərə bölünür) və «Xatimə»dən ibarətdir[24]. Dördüncü babın 12-ci fəsli monqol dövrünə həsr olunmuşdur. «Tarix-e qozide» əsərində müəllif Yaxın Şərq ölkələrinin tarixinə ən qədim zamanlardan başlayaraq XIV əsrin birinci yarısına (1330-cu illərə) kimi yığcam şəkildə vermişdir[25]. Əsərin bir çox əlyazma nüsxələri dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. İndi Şərq və Avropa ölkələri kitabxanalarının çoxunda «Tarix-e qozide»nin əlyazma nüsxələri saxlanılır[26]. Əsərin elmi-tənqidi mətni tədqiqatçılar tərəfindən işlənilərək müxtəlif zamanlarda Parisdə[27], Londonda[28] və Tehranda[29] nəşr olunmuşdur. Paris nəşrində (1903) «Tarix-e qozide»nin bir qismi - dördüncü babın 11 fəslinin orijinal mətni və fransız dilinə tərcüməsi verilmişdir. IV babın 12-ci fəsli, məlum olduğu kimi, monqol dövrünü əhatə edir. Naşir bu fəslin nə orijinal mətnini, nə də tərcüməsini əsərə daxil etmişdir[30]. Az sonra, 1910-cu ildə ingilis şərqşünası Eduard Braun Londonda

---

[19]Braun, III, səh. 87; SMİZO, II, səh. 90. Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-qulub, Tehran çapı, müq., səh.14.

[20] Bax: Piriyev. Həmdullah Qəzvini.

[21]Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide. London çapı, səh. 3; Braun, III, səh. 95-98; Braun, London, 1906, səh. 132; 370; SMİZO, II, səh. 90; И. П. Петрушевский. Һамдаллах Казвини как источник, 873; Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-qulub, Tehran çapı, müq... səh, 11; Sabiti, səh. 288. Həmin əsər barədə bax: Braun, III, səh. 87-95; Ryö, Kataloq, I, səh. 80-82; Stori, II/I, səh. 82-84; Stori. Moskva çapı, səh. 328-334; SVR, V, səh. 19-20; Taqirdjanov, səh. 31-36.

[22]Həmdullah Qəzvini, Tarix-e qozide, London çapı, səh. 4; Braun, III, səh, 95-98; Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-qulub, Tehran çapı, müq, səh. 15; Taqirdjanov, səh. 32. «Zəfərnamə»nin bir əlyazma nüsxəsi Britaniya muzeyinin kitabxanasında (bax: Ryö, Sapliment, 1895, səh 172-174), digəri isə İstanbulda Fateh kitabxanasında (bax: İE, V/I, səh. 187) saxlanılır. Əsər Firdovsinin «Şahnamə»sinə uyğun olaraq təqarüb bəhrində yazılmışdır. Burada islamiyyətdən başlayaraq müəllifin öz dövrünə kimi Ərəb, İran və Monqol tarixinə dair hadisələr nəzmə çəkilmişdir (bax: Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London çapı, müq., səh. 5; Stori, Moskva çapı, səh. 327-328).

[23]В.В. Бартольд. Соч., I, səh. 569. Yenə də onun, Персидская надпись, səh. 14; Həmdullah Qəzvini, Tarix-e qozide, London çapı, müqəddimə, səh. 5; Yenə onun. Nüzhət əl-qulub, Tehran çapı, müq., səh. 17; Braun, III, səh. 99-100; И. П. Петрушевский. Хамдаллах Казвини как источник,səh 873; Taqirdjanov, səh. 32.

[24]Braun, III, səh. 90-94; burada əsərin mündəricatı tam şəkildə verilir.

[25]Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh.17.

[26]Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London nəşri, səh. 3.

[27]Bax: Həmdullah Qəzvini, Tarix-e qozide, Paris nəşri.

[28]Bax: Həmdullah Qəzvini, Tarix-e qozide, London nəşri.

[29]Bax: Həmdullah Qəzvini, Tarix-e qozide, Tehran nəşri.

[30]Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London nəşri, müqəddimə, səh. 9.

«Tarix-e qozide»ni nəşr etdirmişdir. Naşir göstərir ki, həmin kitab (London çapı) «Tarix-e qozide»nin bütün mətnini əhatə edir. Bu kitabda, eləcə də «Tarix-e qozide»nin Tehran nəşrində hadisələr 730-cu hicri (1329-30) tarixinə kimi davam edir[31]. Buradan Həmdullah Qəzvininin «Tarix-e qozide» adlandırdığı əsərdə hadisələrin 1329-1330-cu ilə qədər şərh edildiyi bir daha aydınlaşır.

«Tarix-e qozide» sonralar Həmdullah Mustovfi Qəzvininin oğlu Zeynəddin tərəfindən davam etdirilmişdir. Bu əsər elmə «Zeyl-e tarixe-qozide, təlif-e Zeynəddin bin Həmdullah Mustovfi Qəzvini» kimi məlumdur. Müəllif əsərdə 1342-1391-ci illərin hadisələrini qələmə almışdır.

Leninqrad Dövlət Universitetinin kitabxanasında «Tarix-e qozide»nin 813-cü hicri ilin zilqədə ayında (III-1411) üzü köçürülmüş əlyazma nüsxəsi saxlanılır (şifrə: M. o. 153, inv. № 1647). A. T. Tahircanovun fikrincə, bu əlyazma əsərin ən qədim məlum nüsxəsidir[32]. Həmin nüsxəni diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, «Tarix-e qozide» əsəri 736-cı hicri (1335-1336) tarixdən başlayaraq Həmdullah Qəzvininin özü tərəfindən (Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvinidən əvvəl) davam etdirilmiş və 744-cü hicri (1343-44) ilə qədər çatdırılmışdır.

Bəhs etdiyimiz əlyazmada üç hissə mövcuddur:

1. Həmdullah Qəzvininin «Tarix-e qozide» əsəri, vər. 1-432.
2. Həmdullah Qəzvini tərəfindən davam etdirilən hissə, vər. 433-468,
3. Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvininin «Zeyl-e tarix-e qozide» əsəri, vər. 469-513.

Birinci hissədə Həmdullah Qəzvininin «Tarix-e qozide» əsəri bütünlüklə verilir və burada hadisələr 730-cu hicr (1329-30) ilə kimi davam etdirilir. Bu hissə «Tarix-e qozide»nin London və Tehran nəşrlərinə uyğun gəlir[33].

İkinci hissə, irəlidə göstərildiyi kimi, bir müddətdən sonra yazılmağa başlanmışdır. Həmdullah Qəzvinini tarixi hadisələri şərh etməyə məcbur edən ölkənin daxili və xarici vəziyyətinin gərginləşməsi idi[34]. O, baş vermiş hadisələri şərh etməyə bilmirdi[35]. Bundan əlavə, qardaşı Fəxrəddin Fətullah[36] və başqa yaxın adamları da müəllif baş vermiş hadisələri qələmə almağa təşviq edirlər. Beləliklə, Həmdullah Qəzvini XIV əsrin 40-cı illərindən və dövrün hadisələrini əhatə edən tarixi əsər (nəsrlə) yazmağa başlayır. Müəllif bu əsəri mənzum «Zəfərnamə» poemasını nəsrlə bəzəmək məqsədilə yazdığını bildirir[37]. Onun oğlu

---

[31]Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London və Tehran nəşrləri.

[32]Tahircanov. Səh. 32.

[33]Müqayisə et: Həmdullah Qəzvini, LDU-nun əlyazması, vər. 432 ilə «Tarix-e qozide», London və Tehran nəşrləri.

[34]Həmdullah Qəzvini, LDU-nun əlyazması, vərəq 434-435.

[35]Yenə orada, vərəq 435.

[36]Yenə orada, vərəq 433-434. Burada Fəxrəddin Fətullahın həmin mövzuya həsr edilmiş məsnəvisi verilmişdir.

[37]Həmdullah Qəzvini, LDU-nun əlyazması, vərəq 435.

Zeynəddin isə həmin hissəni «Tarix-e qozide»nin davamı hesab etmişdir[38]. O, özünün «Zeyl-e tarix-e qozide» adlı əsərinin başlanğıcında «Tarix-e qozide»nin atası tərəfindən davam etdirilərək Məlik Əşrəfin dövrünə (1344) qədər çatdırıldığını qeyd edir[39]. Doğrudan da, bəhs olunan hissədə (Həmdullah Qəzvini, LDU-nun əlyazması, vərəq 433-468) hadisələrin nəzmlə deyil nəsrlə verilməsinə və sırf tarixi xarakter daşımasına (yuxarıda göstərildiyi kimi «Zəfərnamə» tarixi-bədii mənzum poemadır) əsaslanan Zeynəddin həmin əsəri «Tarix-e qozide»nin davamı kimi verməklə düzgün hərəkət etmişdir. V. Q. Tizenqauzen[40] və akad V. V. Bartold[41] da əlyazmanın bu hissəsini (vərəq 433-468) «Tarix-e qozide»nin Həmdullah Mustovfi Qəzvini tərəfindən yazılmış davamı kimi qəbul etmişlər. Bu əsərin mövcudluğu barədə İ. P. Petruşevski[42] və A. T. Tahircanov[43] da xəbər vermişlər. Beləliklə, XIV əsrdə «Zeyl-e tarix-e qozide» adlı iki əsərin yazıldığı, daha doğrusu, «Tarix-e qozide»nin ardıcıl olaraq iki dəfə davam etdirildiyi məlum olur. İlk dəfə «Tarix-e qozide»nin müəllifi Həmdullah Mustovfi Qəzvini öz əsərini davam etdirmiş və tarixi hadisələri 736-cı (1335) ildən qələmə alaraq 744-cü ilə (1343-44) qədər çatdırmışdır[44]. Sonra onun oğlu Zeynəddin əsəri bir daha davam etdirmişdir. O da yazdığı əsərə «Zeyl-e tarix-e qozide» adı vermişdir.

LDU-nun kitabxanasında saxlanılan M. o. 153 şifrəli əlyazma tədqiqatçılara məlumdur. İrəlidə göstərildiyi kimi, həmin əlyazma üç hissədən ibarətdir. Akad. Ə. Ə. Əlizadə əlyazmanın üçüncü hissəsindən - Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvininin «Zeyl-e tarix-e qozide» əsərindən istifadə etmişdir[45]. Qeyd etmək lazımdır ki, Həmdullah Mustovfi Qəzvininin «Zeyl-e tarixe qozide» əsərindən isə son vaxtlara kimi, Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi istifadə olunmamış, bu əsər «Tarix-e qozidenin» tərkibində[46] və ya ayrı şəkildə nəşr edilməmişdir[47]. Əsərdə 736-744-cü

---

[38] Tahircanov, səh. 33-34.
[39] Həmdullah Qəzvini, LDU-nun əlyazması, vərəq 469.
[40] SMİZO, II, səh. 93, 211.
[41] B.B. Бартольд. Соч., I, səh. 98; yenə onun, İran, səh. 80.
[42] Bax: История Ирана с…., səh. 171.
[43] Tahircanov, səh. 34.
[44] Biz akademik L. A. Semyonovun Həmdullah Qəzvinini «Tarix-e qozide» əsərinə verdiyi şərhə (bax: SVR, V, səh. 19-20) əsaslanaraq, Özbəkistan SSR EA Şərqşünaslıq İnstitutunda «Zeyl-e tarix-e qozide» əsərinin digər nüsxəsinin mövcud olduğu barədə mülahizə irəli sürmüşdük (bax: «Azərbaycan SSR EA Xəbərləri», TFHS, 1971, № 1, səh. 36). «Tarix-e qozide»nin həmin əlyazma nüsxəsi ilə tanışlıq mülahizəmizi doğrultmadı.
[45] Bax: Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 19, 334, 335, 342, 344, 376-379, 382, 409.
[46] Azərbaycanın XIV əsr tarixi ilə məşğul olan başqa tədqiqatçıların əsərlərində LDU-nun kitabxanasındakı həmin əlyazmadan istifadə olunduğunu görmürük (bax: И. П. Петрушевский. Хамдаллах Казвини как источник; М. А. Сейфеддини, Монеты ильханов). Əlyazmanın II hissəsindən; yəni Həmdullah Qəzvininin «Zeyl-e tarix-e qozide» əsarindən isə Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi istifadə olunmamışdır: Ə. Ə. Əlizadə həmin hissənin V. Q. Tizenqauzen tərəfindən Qızıl Orda dövlətinin tarixinə dair götürülmüş məlumatından istifadə etmişdir (bax: Göst. əsəri, səh. 329; A. A. Али-заде. Борьба, 2, səh. 14).

hicri (1335-1343/44) illərin mühüm tarixi hadisələri öz əksini tapmışdır. Müəllif əsərin yazılmasında başqa mənbələrdən istifadə etməmiş və öz dövrünün hadisələrini, daha doğrusu, gördüyü və eşitdiyi gündəlik hadisələri qələmə almışdır. Odur ki, onun verdiyi məlumat etibarlı və inandırıcıdır. Əsər sonrakı dövrün tarixçiləri üçün ilk mənbə rolunu oynamışdır. Onun təsiri ən çox Hafiz Əbrunun «Zeyl-e Cam-e ət-təvarix-e Rəşidi» və «Dastan-e sultan Əbu Səid Bahadur xan bin Ulcaytu» əsərlərində hiss olunur. İlk növbədə göstərmək lazımdır ki, Hafiz Əbru Həmdullah Qəzvininin[48] «Zeyl-e tarix-e qozide» əsərindəki siyasi hadisələri seçib götürmüşdür. «Zeyl-e tarix-e qozide» əsərində feodal ara müharibələrinin ölkənin təsərrüfatına vurduğu ziyan, ayrı-ayrı vilayətlərin və şəhərlərin xaraba vəziyyətə düşməsi, xalq kütlələrinin acınacaqlı vəziyyəti, əhalinin vətəni tərk edərək başqa yerlərə qaçması, monqol qəsbkarlarına qarşı mübarizə və bu mübarizədə zəhmətkeş xalq kütlələrinin aparış rolu və s. kimi ictimai-iqtisadi məsələlərə dair verilmiş məlumat Hafiz Əbru tərəfindən ya əsla istifadə olunmamış, ya da olduqca qısa şəkildə verilmişdir. Hafiz Əbru Həmdullah Qəzvininin əsərində ictimai-iqtisadi hadisələrdən və xüsusilə xalq kütlələrinin acınacaqlı vəziyyətindən məlumat verən 450-459-cu vərəqləri tamamilə atmışdır. Bundan əlavə, Hafiz Əbru bəzi hadisələrin tarixində və şərhində səhvlərə yol vermişdir. Bəhs olunan iki əsər tutuşdurulduqda onlar arasında mövcud olan fərqlər aydın nəzərə çarpır və «Zeyl-e tarix-e qozide» əsərinin Azərbaycan və ümumiyyətlə, Hülakülər dövlətinin tarixi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu aşkara çıxır[49].

Həmdullah Mustovfi Qəzvininin «Zeyl-e tarix-e qozide» əsəri haqqında nəticə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

I. XIV əsrdə «Zeyl-e tarix-e qozide» adlı iki əsər yazılmışdır; daha doğrusu, Həmdullah Mustovfi Qəzvininin «Tarix-e qozide» əsəri ardıcıl olaraq iki dəfə davam etdirilmişdir:

a) Həmdullah Mustovfi Qəzvininin «Zeyl-e tarix-e qozide» əsəri;

b) Zəynəddin bin Həmdullah Mustovfi Qəzvinin «Zeyl-e tarix-e qozide» əsəri.

II. Həmdullah Mustovfi Qəzvininnn «Zeyl-e tarix-e qozide» əsəri Azərbaycan tarixinin XIV əsrinə (I yarısına dair mühüm mənbədir.

---

[47]Bax: Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, Paris, London və Tehran nəşrləri. Akad. B. V. Bartold göstərir ki, E. Braun Həmdullah Qəzvininin öz əsərini sonradan davam etdirdiyindən xəbərsiz olmuşdur (İran, 80).

[48]Bax: Hafiz Əbru. Zeyl. səh. 143-175; Dastan-e Sultan Əbu Səid (həmin əsər barədə məlumat üçün bax: Пириев. Описание).

[49]Həmdullah Mustovfi Qəzvininin «Zeyl-e tarix-e qozide» əsəri ilə Hafiz Əbrunun «Zeyl-e Cam-e ət-təvarix-e Rəşidi» əsəri arasındakı fərqlər barədə ayrıca məqalədə ətraflı məlumat verilmişdir (bax: Piriyev, yeni mənbə).

III. Bu əsər yalnız Azərbaycan tarixində işıqlandırılmamış həmin dövrü araşdırmaq baxımından deyil, eyni zamanda ümumi Hülakü imperiyasının süqutu və müxtəlif feodal qrupları arasında parçalanmanı tədqiq etmək cəhətdən də böyük əhəmiyyətə malikdir.

4. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin «Tarix-e Şeyx Üveys» əsəri son vaxtlara qədər elmə anonim şəklində məlum idi. Əsər haqqında qısa məlumat verən V. Q. Tizenqauzen, De Quyenin kataloqundan aldığı məlumata əsaslanaraq yazır ki naməlum müəllifin əsəri olan «Tarix-e Şeyx Üveys»in... yeganə məlum əlyazması Leyden Akademiyası kitabxanasında saxlanılır (№ 2635, Warn, 341). Müəllifin yazdığına görə, əlyazma əvvəldən və sondan naqisdir[50].

Son zamanlar həmin əlyazma üzərində işləmiş Hollandiya alimi Y. B. van Lun (Y. B. Van Loon) əlyazmanı nəşrə hazırlamış və əsər 1954-cü ildə Haaqa şəhərində çap olunmuşdur[51]. Y. B. van Lun əlyazmanın müəllifi və özü haqqında ətraflı məlumat verir. Naşirin göstərdiyinə görə, bu əsər XIV əsrin ortalarında Azərbaycan tarixçisi Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri tərəfindən yazılmışdır. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri Azərbaycanın Əhər şəhərindəndir. Əlyazmada şərh edilən hadisələrin məzmununa, onların Azərbaycana aid olmasına əsaslanan naşir Əbu Bəkrin Azərbaycanda yaşadığı və burada işlədiyi barədə məlumat verir[52]. Naşir yazır: «O (Əbu Bəkr - P. V.), həmin əsərində öz doğma ölkəsi Azərbaycana aid bir sıra məsələlərin ətraflı şərhini vermişdir[53]

Y. B. van Lunun qeyd etdiyinə görə, əlyazma bir neçə hissədən ibarətdir. «Bir çox fars və ərəb dilli müsəlman tarixçilərinin əsərləri kimi «Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində də hadisələr Adəmdən başlayaraq müəllifin yaşadığı dövrə kimi davam etdirilmişdir»[54]. Əsər Şeyx Üveys Cəlairinin adına yazılmışdır. Əlyazmanın birinci hissəsində Sasanilərin sonuna kimi olan hadisələr qısa şərh edilir. İkinci hissədə xilafətdən monqollara kimi olan dövr verilir. Əsərdə monqol dövründən daha geniş bəhs edilir. Naşir monqollar haqqında Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin verdiyi məlumatın bir hissəsini (Sultan Məhəmməd Xudabəndəyə qədər olan hissəni) ingilis dilinə çevirib kitabın əvvəlində çap etdirməklə kifayətlənmişdir. Monqollar haqqında verilən sonrakı məlumat isə həm ingilis dilində, həm də orijinal şəkildə (fars dilində) çap edilmişdir.

«Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində, digər mənbələrdən fərqli olaraq, hadisələr başqa tərzdə şərh edilir. Yuxarıdakı məlumatdan göründüyü kimi, Əbu Bəkr ömrünün bir hissəsini Çobanilərin Azərbaycanda hökmranlığı dövründə

---

[50] SMİZO, II, səh. 99.

[51] Həmin əsər barədə bax: Петрушевский, ТШУ (рецензия), səh. 97-100; Yenə onun. Земледение, səh. 17: Stori, Moskva nəşri, səh. 220-222.

[52] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, ingiliscə müqəddimə, səh. 2.

[53] Yenə orada, səh. 4.

[54] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri (ingiliscə müqəddimə), səh. 2; Петрушевский, ТШУ (рецензия), səh. 98.

keçirmişdir. Müəllif 1336-1359-cu illərdə baş vermiş hadisələrin canlı şahidi olmuşdur. Onun verdiyi məlumat daha dəqiq, inandırıcı və etibarlıdır. Müəllif həmçinin bir sıra əlavə məlumat da verir. Onun qələmə aldığı bəzi hadisələrə digər mənbələrdə rast gəlmək olmur. Əsərin naşiri «Tarix-e Şeyx Üveys»i Hafiz Əbrunun «Zeyl-e Came ət-təvarix-e Rəşidi» əsəri ilə müqayisə edərək yazır ki, bu hissədə (son hissədə) biz Azərbaycan tarixinə aid Əhəri tərəfindən qələmə alınmış bir çox hadisələrin şərhinə rast gəlirik ki, onları Hafiz Əbruda tapmaq olmaz[55]. Bu cəhətdən Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin Çobanilərlə Cəlarilər arasındakı fərqlər, Çobanilərlə Şirvanşahlar arasındakı münasibətlər, Məlik Əşrəfin Ənuşirəvan ilə əlaqələri və s. barədəki məlumatı diqqəti cəlb edir[56].

5. Məhəmməd bin Hinduşah Naxçivaninin «Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib» əsəri XIV əsrin ikinci yarısında yazılmış və Elxanilərin dövlət quruluşunu tədqiq etmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Ayrı-ayrı sənədlərin yazılış formasını göstərən həmin əsərin elmi-tənqidi mətni akad. Ə. Ə. Əlizadə tərəfindən nəşr edilmişdir[57].

6. Zeynəddin bin Həmdullah Mustovfi Qəzvininin «Zeyl-e tarix-e qozide» əsəri 1342-1391-ci illərin tarixi hadisələrini özündə cəmləşdirir. Bu əsər barədə irəlidə məlumat verilmişdir[58].

7. Hafiz Əbrunun (Şəhabəddin Abdullah bin Lütfüllah bin Əbdürrəşid əl-Xufi) «Zeyl-e Cam-e ət-təvarix-e Rəşidi» əsəri[59] XIV əsr tarixinə həsr edilmişdir. Əsərdə hadisələr nisbətən geniş planda verilmişdir. Əsər doktor Xanbaba Bəyani tərəfindən Tehranda çap olunmuşdur. Hafiz Əbrunun eləcə də Zeynəddinin əsərlərində Keyqubaddan başlayaraq şirvanşah Kəsrənilər sülaləsi barədə bir çox məlumata rast gəlmək mümkündür[60].

Dövrün ayrı-ayrı məsələləri barədə müxtəlif qeydlərə ərəb və erməni dilli ilk mənbələrdə də rast gəlmək olur. İş prosesində həmin mənbələrin rus dilinə tərcümələrindən[61] istifadə olunmuşdur. Şərq və Avropa səyyahlarının qeydləri və xatirələri dövrün ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni tarixini öyrənməkdə müəyyən rol oynayır. Ərəb səyyahı İbn Bətutənin «Səyahətnamə»si bu baxımdan daha qiymətlidir. 1339-1340-cı illərdə Azərbaycana gəlmiş səyyah xatirələrində

[55] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, ingiliscə müqəddimə, səh. 4.
[56] Bu barədə bax: Петрушевский, ТШУ (рецензия), 98-99.
[57] Bax: kitabiyyat. Məhəmməd Naxçivani. Dəstur əl-kateb, I/1, I/2, II.
[58] Əsər haqqında bax: SMİZO, II, səh. 94-98, 223-226; Taqirdjanov, səh. 32-34; V. Piriyev, yeni mənbə, səh. 37-38.
[59] Əsər haqqında bax: Бартольд. Хафиз-и Абру, səh. 74-97; SMİZO, II, səh. 139-143, 243-247; Ryö. Sapliment, 1895, səh. 270-271; Stori, II/1, səh. 86-89; SVR, VI, səh. 17-22; İE, V/1, səh. 77; Xanbaba Bəyani, səh. 231-254.
[60] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 19.
[61] СМИЗО, I və II; Армянские источники.

Hülakülər dövlətinin parçalanması nəticəsində yaranmış ərazi bölgüsü, Təbrizin mədəni həyatı və s. barədə qiymətli məlumat verir.

XIV əsrin bir sıra məsələləri XV-XVI əsrlərdə[62] və daha sonra (XVII-XVIII əsrlərdə) yaşamış tarixçilərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Kitabın yazılmasında göstərilən əsərlərdən istifadə olunmuşdur. Orta əsr mənbələrinə tənqidi münasibət bəslənilmişdir.

Monqol dövrünün tarixi hələ keçən əsrdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. XIX əsrin burjua tarixçilərinin əsərlərində ümumi monqol tarixindən bəhs olunmaqla yanaşı, əsasən dövrün siyasi hadisələri ilk mənbələrin dili ilə zahiri şəkildə şərh olunur. Bu əsərlər burjua tədqiqat metodologiyasına əsaslansalar da, onların malik olduqları bəzi müsbət cəhətlər həmin əsərlərdən lazımi dərəcədə istifadə etməyə əsas verir. İnqilabdan əvvəlki burjua alimləri tərəfindən monqol dövrünə həsr edilmiş əsərlər içərisində A. Bakıxanovun, H. Hovordun, A. Markovun, d'Ossonun və b. tədqiqatçıların əsərləri[63] xüsusi yer tutur.

Azərbaycanın XIII-XIV əsrlər tarixinin tədqiqi Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra geniş vüsət almışdır. Bu sahədə görkəmli sovet tədqiqatçılarından akad. V. V. Bartoldun, akad. Ə. Ə. Əlizadənin və prof. İ. N. Petruşevskinin təqdirəlayiq xidmətləri olmuşdur.

Akad. V. V. Bartoldun əsərlərinin əksəriyyəti monqol tarixinə həsr edilsə də, onların Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyəti böyükdür. Onun Bakıda oxuduğu mühazirələr[64] isə bilavasitə Azərbaycan tarixinə həsr edilmişdir. V. V. Bartoldun əsərlərində XIII-XIV əsrlər tarixinin bir çox məsələlərinə dair geniş məlumat vardır.

Akademik Ə. Ə. Əlizadənin «XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi» (Bakı, 1956) adlı monoqrafiyası, məqalələri[65] və bir sıra mənbələrin elmi-tənqidi mətnlərinə yazdığı müqəddimələr və şərhlər göstərilən dövrün tədqiqi işində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Akad. Ə. Ə. Əlizadənin əsərlərində Azərbaycanın təbii sərvətləri və oturaq əhalinin məşğuliyyəti, XII əsrin sonu və mübarizəsi, XIII-XIV əsrlərdə aqrar münasibətlər, kəndlilərin feodallar tərəfindən istismarı, «xərac», «tərh», «qopçur», «incu», «iqta» və s. institutların izahı, kəndlilərin vəziyyəti və sinfi mübarizə formaları, XIII-XIV əsrlərin siyasi tarixi, dövrləşdirilməsi, Azərbaycan uğrunda Qızıl Orda xanları ilə Hülakülər arasında getmiş müharibələr, Şirvanın azadlığı uğrunda mübarizə və s. kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlər geniş mənbə və tarixi ədəbiyyat əsasında tədqiq olunmuşdur.

---

[62] Bax: Səmərəqəndi; Məhəmməd Xavəndşah Herəvi; Xandəmir; Yəhya Qəzvini.
[63] Bax: Kitabiyyat.
[64] Bax: Бартольд. 12 лекции.
[65] Bax: Kitabiyyat.

Prof. İ. P. Petruşevski monqol dövrünün ictimai-iqtisadi məsələlərinə «Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII - XIV вв.» adlı əsər həsr etmişdir. Əsərin Azərbaycan tarixinin tədqiqində böyük rolu vardır.

Dövrün sikkəşünaslıq materiallarının tədqiqində sovet alimlərindən Y. A. Paxomovun və M. Ə. Seyfəddinin müəyyən xidmətləri vardır. Y. A. Paxomovun «Борьба феодальных династий за Восточное Закавказье с половины XIV в. до начала XV в. по монетным данным» adlı məqaləsi və M. Ə. Seyfəddinin «Монеты ильханов XIV века» əsəri XIV əsrin ortalarında Azərbaycanın siyasi tarixinin tədqiqində özünəməxsus mövqeyə malikdir.

XIII - XIV əsrlərdə Azərbaycanda xalq kütlələrinin vəziyyəti prof. M. X. Şəriflinin və prof. İ. P. Petruşevskinin kitabçalarında[66] müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. İş prosesində göstərilən əsərlərdən istifadə edilmişdir. Sovet alimləri tərəfindən ümumi monqol dövləti nöqteyi-nəzərindən yazılmış tədqiqat əsərlərinə də diqqət yetirilmişdir. Bunlardan B. J. Vladimirtsovun «Общественный строй монголов» (Л., 1934), B. D. Qrekov və A. Y. Yakubovskinin «Золотая Орда и ее падения» əsərlərini, LDU-nun bir qrup alimi tərəfindən hazırlanmış «История Ирана с древнейших времен до 18 века» və L. O. Babayanın Ermənistanın XIII – XIV əsrlər tarixinə həsr etdiyi kitabını göstərmək olar.

İstər XX əsrin I yarısında, istərsə də son 20 ildə xarici ölkələrdə monqol imperiyasının tarixinə dair bir sıra əsərlər yazılmışdır. Belə əsərlərin Deginin, B. Şpulerin, Z. V. Toqanın, A. İqbalın, Ş. Bəyaninin, M. Mortuzəvinin, Ə. Kaviyanpurun, M. Məşkurun və s. əsərlərini[67] göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, burjua alimlərinin XIX əsrdə və müasir dövrdə yazılmış əsərlərində iki bir-birinə zidd cəhətin olması səciyyəvidir. Həmin əsərlərdə bir tərəfdən, dövrə aid böyük material cəlb edilib sistemə salındığından onlar hər bir tədqiqatçıya müəyyən köməklik göstərirlər. Lakin digər tərəfdən, bu əsərlərin yazılmasında burjua tədqiqat metodologiyası əsas götürüldüyündən, onlar marksizm-leninizm metodologiyasına əsaslanan tədqiqatçıları qane etmirlər. Burjua alimləri dövrün ictimai-iqtisadi və siyasi proseslərinin mahiyyətinə az fikir verdiklərindən baş vermiş hadisələri sadalamaq və sadəcə şərhini verməklə kifayətlənirlər. İş prosesində ayrı-ayrı burjua alimlərinin metodologiyasına və onların müəyyən fikirlərinə tənqidi münasibət bəslənmiş və tədqiqat işində marksizm-leninizm metodologiyası əsas götürülmüşdür. Kitabda, həmçinin bir sıra sovet tədqiqatçılarının əsərlərində nəzərə çarpan ayrı-ayrı qüsurlu cəhətlərə və yalnış fikirlərə tənqidi münasibət bəslənilmişdir.

---

[66] Bax: Külliyat.
[67] Yenə orada.

Birinci fəsil

HÜLAKÜLƏR DÖVLƏTİNİN TƏNƏZZÜLÜ. MÜXTƏLİF HİSSƏLƏRƏ PARÇALANMASI VƏ AZƏRBAYCANDA VƏZİYYƏT

(1316-1338-ci illər)

Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin tənəzzülü və parçalanmasının ictimai-iqtisadi və siyasi səbəbləri, tənəzzül prosesinin gedişi və nəticələri

Hülakü xanın (1258-1265)[68] Yaxın Şərq ölkələrində yaratmış olduğu imperiyanın tərkibinə Azərbaycandan başqa İraqi – Ərəb, İraqi – Əcəm, Kerman, Gürcüstan, Kiçik Asiya (Rum), Kürdüstan, Fars, Xuzistan, Xorasan və bir sıra digər vilayətlər daxil idi.[69] Hülakülər imperiyası çox keçmədən feodal zadəganları arasında gedən mübarizənin meydanına çevrilir. Hülakü xanın ölümündən sonra köçəri feodallar, maliyyə məmurları arasında daxili çəkişmələr başlanır və getdikcə güclənirdi. Akad. Ə. Ə. Əlizadə yazır ki, Hülakülər dövlətinin yarandığı ilk vaxtlardan köçəri feodallar arasında bəzi mənafe ümumiliyi mövcud idi. Lakin sonralar – Abaqa xanın (1265-1282) hakimiyyətinin sonlarında, şahzadələrin və əmirlərin bir hissəsi onlara tapşırılan ərazidə öz mövqelərini və təsirini möhkəmlədə bildikdə köçəri feodallar arasında əvvəlki birlik yox idi. Köçəri feodallar şahzadələrin və görkəmli əmirlərin başçılıq etdikləri qruplarda birləşir və bir-biri ilə mübarizə aparırdılar. Bu mübarizə zaman keçdikcə öz gizli formasını itirib açıq şəkil alırdı[70]. Hülakülər taxt-tacının nəslən verilməsi prinsipinə sadiq qalmaq bəhanəsi ilə gedən feodal ara mübarizələrində yüksək ixtiyar sahibi olan köçəri feodalların və əmirlərin böyük rolu var idi. İri feodallar və əmirlər vəliəhdçilik prinsipini əsas tutaraq daim bir-biri ilə çəkişir, çox hallarda qanlı vuruşmalar aparırdılar. Bu mübarizənin əsas səbəbi “torpaqların əyanların əlində toplanması, həmin torpaqlardan gələn gəlirlər və həmçinin əhalinin amansız istismarı nəticəsində əldə olunan mədaxil hesabına iri feodalların iqtisadi və siyasi qüdrətinin artması[71]» olmuşdur. Qazan xanın (1295-1304) islahatına kimi yerli

---

[68] Hülakü xanın Bağdad səfərinədək olan fəaliyyəti barədə bax: Cüveyni, səh. 36-44.
[69] Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-qulub, tehran nəşri, səh. 85-109. Hülakülər dövlətinin ərazisi haqqında bax: Бартольд, Персидская надпись, səh. 22-25; Oİ SSSR, II, səh. 685; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 265, 300; Петрушевский. Земледелие, səh. 47; yenə onun. Иран и Азербайджан, səh. 229; Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 14.
[70] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 271.
[71] Azərbaycan tarixi, I c, səh. 204.

əyanların torpaqları daima, həm də, geniş miqdarda zəbt edilərək köçəri feodallar arasında bölünürdü[72]. Qazan xanın dövründə monqol əmirlərinə böyük torpaq sahələri iqta olaraq verilirdi. İqtadarlar kəndlilərdən renta ilə bərabər, əvvəllər divanın xeyrinə yığılan bütün vergiləri də toplayırdılar; dövlət xəzinəsinə isə yalnız bəxşiş şəklində bir qədər taxıl (50 Təbriz manı miqdarında) verirdilər[73]. Bu torpaqlara təhkim edilmiş kəndlilərin amansız istisması bir tərəfdən təsərrüfatın dağılmasına, işçi qüvvəsinin pərakəndə hala düşməsinə, dövlətin ümumi gəlirlərinin azalmasına, digər tərəfdən isə ayrı-ayrı feodalların həddən artıq varlanaraq güclü qüvvə kəsb etməsinə və beləliklə də, dövlətin tənəzzülünə səbəb olurdu.

Köçəri feodalların getdikcə güclənməsi nəticəsində Elxanilərin onlara inamı qalmamışdı və belə feodallara arxalanmağa cəhd etmirdilər. Buna görə də Qazan xan güclü mərkəzi hakimiyyəti mühafizə etmək məqsədilə müəyyən islahat keçirir. Lakin onun islahatı Hülakülər imperiyasının məhvini aradan qaldıra bilmədi və yalnız dövlətin süqutunu bir müddət gecikdirdi[74].

XIII əsrin son rübündən başlanan feodal ara müharibələri XIV əsrin əvvəllərində, yəni Sultan Məhəmməd Ulcaytunun (1304-1316) dövründə davam etmiş[75], onun ölümündən sonra isə son dərəcə kəskinləşmişdir. Bu isə, əlbəttə, Əbu Səidin (1316-1335) ilk vaxtlarda dövlət işlərinə müstəqil surətdə başçılıq edə bilməməsi müəyyən təkan vermişdir. Müxtəlif feodal qrupları yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək öz mövqeyini və siyasi qüdrətini yüksəltməyə, iqtisadi cəhətdən qüvvətlənərək Hülakülər dövlətinin təsirindən mümkün olduqca daha çox uzaqlaşmağa can atırdılar. Bütün bunlar Hülakülər dövlətinin zəifləməsinə, iqtisadi və siyasi cəhətdən tənəzzül etməsinə səbəb olurdu. Akad. Ə. Ə. Əlizadə Əbu Səidin hakimiyyətindən başlayaraq Hülakülər dövlətinin iqtisadi və siyasi tənəzzül dövrü keçirdiyini qeyd edərək yazır: «Köçəri aristokratiya arasında gedən müharibələr və daimi düşmənçilik Elxanilər dövlətinin əsasını daha da sarsıdır, onun siyasi birliyini qırır, ölkənin iqtisadiyyatına, çox hallarda isə əhalinin maddi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Bu mübarizə son nəticədə Hülakülər dövlətinin süqutunun və hakimiyyətin əmirlərin - köçəri qəbilələrin başçılarının əlinə

---

[72]Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 145.

[73]Bu barədə bax: Ализаде, Икта səh. 175; yenə onun. Göstərilən əsəri, səh. 169-185; Петрушевский, Земледелие. səh. 263-264.

[74]Falina, səh. 76. Həmin islahat barədə bax: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 149-150, 163, 173, 281-284, 349; Şpuler, Anqara nəşri, səh. 342-345; Петрушевский. Земледелие, səh. 55-62; yenə onun. Иран и Азербайджан,, səh. 242 - 244; İvanov, səh. 54.

[75]Sultan Məhəmməd Ulcaytu dövründə baş vermiş üsyan və iğtişaşlar barədə bax: Kaşan i, səh. 76-77: 1307-1308-ci ildə Kürdüstanda Musanın qiyamı; səh. 154-155: Şiraz hakiminin iğtişaşı; səh. 164: 1313-1314-cü ildə Xorasanda iğtişaş; səh. 166-170: Rum vilayətində qaramanların və türkmənlərin üsyanı və s.

keçməsinin əsas səbəblərindən biri oldu»[76]. Müxtəlif vilayətlərin «iqtisadi, etnik və mədəni cəhətdən əlaqəsizliyi, əmtəə istehsalının rolunun azalması və natural-təsərrüfat ənənəsinin üstün mövqe tutması, feodal pərakəndəliyinin inkişafı və bununla əlaqədar olaraq, Elxanilərin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsi - bütün bunlar birlikdə Hülakülər dövlətinin tənəzzülünü hazırlayırdı»[77].

Elxanilər dövlətinin tənəzzül etməsinin və süqutunun başqa bir səbəbi də «XIV əsrin I yarısında monqollar tərəfindən əsarətə alınmış xalqların mübarizəsi»[78] idi. XIV əsrin 30-cu illərində Xorasanda başlanmış Serbedarlar hərəkatının Elxanilər dövlətinin başqa ərazilərində gedən azadlıq mübarizəsinə böyük təsiri olmuşdur. İ. P. Petruşevski bu barədə yazır ki, serbedarların Xorasan üsyanı XIV əsrdə Orta Şərq ölkələrində gedən xalq azadlıq hərəkatı silsiləsində öz miqyasına görə ən geniş və tarixi cəhətdən daha çox əhəmiyyət kəsb edən hərəkat olmuşdur. Şübhəsiz ki, həmin üsyan ictimai tərkibi və siyasi məqsədi etibarilə özünə bənzər başqa xalq azadlıq hərəkatlarına təsir etmişdir[79].

Biz dövrün ilk mənbələrinin verdiyi məlumatı izlədikdə Elxanilər dövlətinin daxili və xarici vəziyyətinin getdikcə gərginləşdiyinin, dövlətin zaman getdikcə daha çox tənəzzül etdiyinin və nəhayət, XIV əsrin 30-cu illərinin sonlarında öz vahidliyini itirərək müxtəlif hissələrə parçalandığının şahidi oluruq[80]. Bundan sonra Elxanilər imperiyasının bir hissəsində - Azərbaycanda və ona qonşu olan bəzi yerlərdə həmin dövlət davam etmiş, qalan ərazidə isə süquta uğramışdır. Azərbaycanda Elxanilər dövlətinin süqutu 1357-ci ildə baş vermişdir[81].

Sultan Məhəmməd Xudabəndə 1316-cı ildə öldükdən sonra onun yerini oğlu Əbu Səid (1316-1335) tutur. O, Hülakülər taxtına çıxarkən 12 yaşında idi. Dövlət işlərinin idarəsi Xudabəndənin vəsiyyətinə görə Suldusilərdən (Sulduzilər)[82] olan baş sərkərdə Əmir Çobana tapşırılmışdı[83].

Əbu Səidin böyük təmtəraqla sultan elan olunmasına və köçəri əyanlardan heç birinin bu məsələdə zahirən narazı qalmadıqlarına baxmayaraq[84], göstərmək lazımdır ki, elə ilk anlardan Elxanilər dövlətinin daxilində iğtişaş baş qaldırmışdı.

---

[76]Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 273.
[77]Петрушевский. Земледелие, səh. 409.
[78]«Azərbaycan tarixi», I, səh. 204.
[79]Петрушевский. Земледелие, səh. 412.
[80] Hülakülər dövlətinin zəifləməsi və tənəzzülünün qısa tarixi xülasəsi barədə bax: Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 139-171. Глава III Ослабление и распад Худагуидского государства (Краткий исторический обзор периода; монеты Абу-Саида, Арпа-Гауна, Мухаммада, Туга-Теймура, Джахан-Теймура, Сатибел-хатун, Сулеймана и Ануширвана».
[81]Azərbaycanda Elxanilər dövlətinin süqutu məsələsi II fəsildə geniş şərh ediləcəkdir.
[82]Suldusilər tayfası haqqında bax: Рашидаддин, перевод Хетагурова, səh. 172-175; Rəşidəddin, 1/1, səh. 441-456. Suldusilər Hülakü xanın Yaxın Şərq ölkələrinə yürüşü zamanı Kiçik Asiyaya gəlmiş və əsasən Urmiya gölünün sahillərində yaşamışlar (bax: İE, 12, səh. 100).
[83]Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 69.
[84]Yenə orada, səh. 73.

Sultan Məhəmməd Xudabəndənin ölüm xəbəri Xorasana çatdıqda Əbu Səid Məhəmməd Xudabəndənin əmirlərindən olan Sevincin müşayiəti ilə Xorasandan Sultaniyyəyə tərəf yola düşür. Elə bu zaman Mavəraünnəhr şahzadəsi Yasavur İrana tərəf üz tutur, Xorasana gəlir və buranın hakimi şahzadə Yasavuru öldürərək Xorasanı tutur[85].

Həmdullah Qəzvininin göstərdiyinə görə[86], bu iş Sultan Əbu Səidin bir əlindən tutub Elxanilər taxtına oturdan Əmir Sevincə əvvəlcədən məlum idi. O, bir tərəfdən Sultan Əbu Səidi taxta oturtmuş, digər tərəfdən Xorasanda iğtişaşın baş qaldırması üçün şərait yaratmışdı. Bu hadisə artıq Elxanilər dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyini, dövlətin daxilən sarsıldığını və siyasi tənəzzülün başlandığını bildirirdi.

Sultan Əbu Səidin hakimiyyətinin ilk günlərindən Hülakülər dövlətinin ayrı-ayrı yerlərində yeni-yeni iğtişaşlar baş verir və getdikcə güclənirdi. Ə. Ə. Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, bu dövrdə bir sıra feodallar və şahzadələr iqtisadi cəhətdən mövqelərini o qədər möhkəmlədə bilmişdilər ki, artıq mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər. Əbu Səidin azyaşlı olmasından istifadə edən feodallar müxtəlif vilayətlərdə iğtişaşlar törədir və müəyyən sahədə daha müstəqil hərəkət edirdilər[87].

Elxanilər dövləti qonşu dövlətlərin hücumlarına da məruz qalırdı. Əbu Səid Misir məmlukları, Mavəraünnəhr şahzadələri və Qızıl Orda xanları ilə mübarizə aparmalı olurdu. Burada əsas məqsəd onların keçmişdə olduğu kimi[88], təbii-coğrafi və strateji cəhətdən əlverişli şəraitə malik Azərbaycan, Xorasan və İraqi-Ərəbi zəbt etmək niyyətləri olmuşdur. Əbu Səid, əlbəttə, belə çətin vəziyyətin öhdəsindən gələ bilməzdi. Mövcud vəziyyətin nizamlanmasında, Elxanilər dövlətini feodal ara müharibələrindən və xarici hücumlardan mühafizə etməkdə Əmir Çobanın böyük rolu olmuşdur[89]. O, dövlətin idarəsində mütləq hakim kimi hərəkət edirdi[90].

Göstərildiyi kimi, bu dövrdə ölkədə feodal ara çəkişmələri davam edirdi. Bu çəkişmələrin ilk qurbanı böyük siyasi dövlət xadimi[91], «Cami-ət-təvarix» əsərinin

---

[85]Yenə orada, səh. 74-77.

[86]Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London nəşri, səh. 601.

[87]Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 285.

[88]Kaşaninin yazdığına görə, 1316-cı ildə Hülakülər dövləti üzərinə üçtərəfli hücum planı hazırlanmışdır (bax: səh. 212). Azərbaycan uğrunda mübarizə barədə bax: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 300-330.

[89]Əmir Çoban Qazan xanın və Ulcaytunun dövründə də dövlətin idarəsində yaxından iştirak etmişdir (bax: Rəşidəddin, III, səh. 305, 329, 331, 334, 340; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 280, 284; Piriyev. Əmir Çoban).

[90] Hafız Əbru. Zeyl. səh. 77. Əmir Çoban xarici ölkələrlə müstəqil surətdə əlaqə saxlayırdı. Əl-məkrəzinin məlumatına görə, 1317-ci ildə Misirə toplanmış elçilər arasında Elxanilər dövlətindən iki dəstə var idi. Bunlardan biri Əbu Səidin, digəri isə Əmir Çobanın adından çıxış edirdi (bax: SMİZO, 1, səh. 437).

[91] Şərifli. Rəşidəddinin rolu, səh 19.

müəllifi vəzir Xacə Rəşidəddin Fəzlullah oldu. Vəzirlik mövqeyi üstündə yüksək dərəcəli dövlət məmurları arasında daim mübarizə getmiş[92] və Hülakülər dövlətinin zəiflədiyi dövrdə bu mübarizə daha da kəskinləşmişdir. Sultan Əbu Səidin hakimiyyətinin ilk illərində maliyyə işlərinə Xacə Rəşidəddin Fəzlullah və Xacə Tacəddin Əlişahi başçılıq edirdilər. Onların arasında daxili çəkişmələr mövcud idi. Bu çəkişmələrin əsas səbəbi maliyyə sistemində daha yüksək mövqe tutmaq, daha çox əmlak əldə etmək və rəqibini dövlət idarəsindən uzaqlaşdırmaq və müflisləşdirmək olmuşdur[93]. Vəzirlər arasındakı çəkişmələrdən istifadə edən feodallar onlardan birinin tərəfini saxlamaqla digərinin məhvinə səy göstərir və bununla da dövlət idarəsində daha yaxşı vəzifə tutmağa, şəxsi əmlakını artırmağa çalışırdılar. Xacə Rəşidəddin Fəzlullah ilə Xacə Tacəddin Əlişahi arasında mübarizə getdiyi dövrdə də belə olmuşdur. Feodallar əvvəl Xacə Rəşidəddin Fəzlullah ilə əlaqə saxlayıb, Xacə Tacəddin Əlişahini məhv etmək niyyətində olurlar. Onlar öz məqsədlərini Xacə Rəşidəddinə bildirirlər, lakin Xacə Rəşidəddin Xacə Tacəddini böyük dövlət xadimi olduğunu bildirib[94] feodalları pis niyyətdən çəkindirmək istəyir. Feodallar isə bunun əvəzində vəzir Xacə Tacəddin Əlişahi ilə əlaqə saxlayıb onu öz tərəflərinə çəkirlər, Xacə Rəşidəddinə qarşı çıxır və onun məhvinə müyəssər olurlar. Xacə Tacəddin Əlişahi və onunla əlbir olmuş feodallar müxtəlif iftiralarla Xacə Rəşidəddini Əbu Səidin, baş əmir Çobanın nəzərindən salırlar. Onlar Xacə Rəşidəddinin Sultan Məhəmməd Xudabəndəni zəhərlədiyini bildirirlər. Feodal iftiralarına inanan Sultan Əbu Səid 1318-ci ilin iyulunda Xacə Rəşidəddin Fəzlullahı oğlu Xacə İbrahimlə birlikdə öldürtdürür. Xacə Rəşidəddinin ölümündən sonra Təbrizdə onun var-dövləti tamamilə qarət olunur. Bu zaman Rəb-e Rəşidi də qarət edilir[95].

İrəlidə göstərildiyi kimi, 1318-ci ildə Elxanilər dövlətinin ərazisində - Xorasanda şahzadə Yəsavur mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxır və Əbu Səiddən üz döndərir. Elə bu zaman ölkə qonşu dövlətlər tərəfindən xarici hücumlara da məruz qalır. Qızıl Orda xanı Özbək[96] Dərbənd istiqamətindən, Misir və Şam qoşunları isə Diyarbəkr tərəfdən Elxanilər dövlətinə hücum edirlər. Üç tərəfdən təhlükə baş verdiyini görən Əbu Səid müşavirə çağırır və burada bütün istiqamətlərə qoşun göndərmək qərara alınır[97]. Əmir Hüseyn Xorasan qiyamını yatırmağa, Əmir

---

[92]Vəzirlər arasında getmiş daimi mübarizə barədə bax: Mir İslama, səh. 101-106: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 191-197.

[93]Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 295.

[94]Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 78-80; Səmərqəndi, vərəq 5a.

[95]Рашид ад-дин. Переписка, səh, 18, 428; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 294-295; Hecazi Məhəmməd, səh. 139; Əqili, səh. 282-322; Şpuler, Anqara nəşri, səh. 135.

[96] Kaşaninin yazdığına görə, Özbək xanın Hülakülərlə, xüsusilə Sultan Məhəmməd Ulcaytu ilə münasibətləri 1315-ci ildə pozulmuş və onlar arasında ciddi mübahisə düşmüşdür (bax: səh. 212). Qızıl Orda ilə Elxanilər dövlətinin Azərbaycan ərazisi uğrunda mübarizəsi barədə bax: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 300-330; yenə onun. Борьба, I; Борьба II.

[97]Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 84-85.

İrəncin Misir və Şam qoşununa qarşı, Əmir İsən Qutluq isə Özbək xanın döyüşünə gedir. Elxanilər dövlətində eyni zamanda baş vermiş bu üç təhlükə arasında Özbək xanın yürüşü daha qorxulu idi. Azərbaycanı ələ keçirmək üçün uzun illər boyu mübarizə aparan Qızıl Orda dövlətinin qoşunu bu dəfə Kür çayına kimi gəlir və yol boyu kəndləri qarət edir, əhalini soyur[98]. Odur ki, Elxanilər dövlətinin əsas qüvvələri Azərbaycana göndərilir Baş sərkərdə Əmir Çoban Xorasan qiyamını yatırmaq üçün oraya yürüş etmək istəyirdi. Lakin o, şimalda vəziyyətin daha qorxulu olduğunu nəzərə alıb Xorasana səfərini təxirə salır və Kür çayının sahilinə gedir[99]. Özbək xan geri çəkilməyə məcbur olur. Onun məğlub edilməsində Əmir Çobanın böyük rolu olmuşdur[100].

Sultan Əbu Səid Özbək xan üzərində qələbə çaldıqdan sonra ölkədə bəzi dəyişikliklər edir. O, ilk növbədə şimal sərhədlərini müdafiə edən əmirlərin çoxunu düşmən qarşısında acizlik etdikləri, düşmənə müqavimət göstərmədən geri çəkildikləri və beləliklə də, Özbək xanın maneəsiz olaraq Kür çayının sahillərinə qədər gəlməsinə imkan yaratdıqları üçün vəzifədən azad edir və onların yerinə başqalarını təyin edir. Əmir Çoban da bu zaman bir sıra əmirləri cəzalandırır və çubuqlayır[101]. Əmir Çobanın bu hərəkəti sonralar Gürcüstan canişini Qurumişi və Diyarbəkr Hakimi İrəncin kimi əmirlərin mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmaları üçün bəhanə oldu.

Əbu Səid hökumətinin Özbək xan üzərində qələbəsinə və Xorasan qiyamının yatırılmasına baxmayaraq ölkə daxilində gedən feodal ara çəkişmələri gündən-günə güclənirdi. Əmirlər artıq Əmir Çobanın özünə qarşı mübarizəyə qalxırlar. Hakimiyyətin Əmir Çobanın əlində cəmlənməsi mərkəzi hakimiyyətdən uzaqlaşan feodalların xoşuna gəlmirdi. Onlar daha müstəqil olmağa səy göstərir və başa düşürdülər ki, bu məqsədə çatmaq üçün Əmir Çobanı məhv etməkdən başqa yol yoxdur[102]. 1319-cu ildə əmirlər tərəfindən Əmir Çobana qarşı təşkil olunmuş qəsdin üstü açılır və bu işə başçılıq edən Əmir Zeynur öldürülür[103]. Yenə də həmin ildə Gürcüstanda Əmir Qurumişinin başçılığı ilə üsyan baş verir. Yuxarıda göstərildiyi kimi, Əmir Çoban Özbək xan üzərində qələbə çaldıqdan sonra bir sıra əmirləri, o cümlədən Gürcüstan canişini Əmir Qurumişini cəzalandırmışdı. Əmir Qurumişi Özbək xanın hücumu zamanı düşmənə müqavimət göstərməmiş və Dərbənddən keçməsinə imkan yaratmış, buna görə də Əmir Çobanın əmri ilə

---

[98]Vəssaf, Bombey çapı, səh. 635-637.

[99]Əbu Bəkr ə l-Qütbi əl-Əhəri, səh. 150.

[100]Ərəb tarixçisi İbn Duqmağın verdiyi məlumata görə, Əmir Çoban 1316-cı ildə Xudabəndə öldükdə Özbək xana dəvətnamə göndərib onu Hülakülər səltənətini ələ almağa dəvət edir (bax: SMİZO, 1, səh. 325) Lakin dövrün başqa mənbələri bunu təsdiq etmir və biz həmişə Əmir Çobanın Özbək xana qarşı mübarizə apardığının şahidi oluruq.

[101]Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 86.

[102]Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 286.

[103]Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London nəşri, səh. 604.

çubuqlanmışdı. Əmir Çobanın belə hərəkətindən inciyən, bu cəzanı özünə təhqir sayan Əmir Qurumişi Diyarbəkr hakimi İrəncinlə və digər bir sıra əmirlərlə ittifaq bağlayıb Əmir Çobana qarşı vuruşmağa və ondan intiqam almağa hazırlaşır. Əmir Qurumişi Gürcüstanda üsyan qaldırır və mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxır. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, mənbələr əmirlərin bu üsyanı barədə müxtəlif məlumat verir. Bir sıra mənbələrdə[104] yazılır ki, Əmir Çoban bir neçə atlı ilə Gürcüstana tərəf getdiyi zaman müxalif əmirlər fürsətdən istifadə edib onun üzərinə hücum edirlər. Vuruşma zamanı Əmir Çoban oğlu Həsənlə birlikdə böyük hünər göstərir. Lakin qüvvələrin bərabər olmaması üzündən döyüş meydanından çıxan Əmir Çoban Təbrizə, oradan isə Sultaniyyəyə, Əbu Səidin yanına gedir. Onları izləyən əmirlər yolda ikən Diyarbəkr tərəfdən gəlmiş Əmir İrəncin və bir sıra başqa narazı əmirlərlə birləşib mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxır və Hülakü taxt-tacını ələ almağa çalışırlar. Əmirlər Naxçıvanda ordu toplayır və Sultan Əbu Səidin adından fərman yazıb bildirirlər ki, Əmir Qurumişinin və Əmir İrəncin tərəfdarları Çobanilərdən hər kimi tutsalar öldürə bilərlər. Həmin feodallar Əmir Çobandan əvvəl Əbu Səidin yanına elçi göndərib bildirirlər ki, Əmir Çoban onun (yəni Əbu Səidin) hökm və fərmanlarını yerinə yetirmir. Sultan Əbu Səid əvvəlcə tərəddüd göstərir, Əmir Çoban və Xacə Əlişahi Təbrizdən gəlib çatdıqdan sonra işin əsil mahiyyəti aydınlaşır. Müxalif əmirlər Təbrizə, oradan isə Sultaniyyəyə gedib Əmir Çobanı tələb edirlər. Sultan Əbu Səid onlara qarşı qoşun çıxarır. Qanlı vuruşma baş verir. Sultan Əbu Səid özü döyüş meydanına girir. Onun qəhrəmancasına vuruşduğunu görən əmirlər daha şücaətlə döyüşür və müxalif əmirlərin ordusunu dağıdırlar. Bu cəsurluğuna görə Əbu Səidə «Bahadur» ləqəbi verilir.

«Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində isə bu üsyanın şərhində bəzi dəyişikliklər vardır. Burada göstərilir ki, Əmir Çoban Çingiz xanın yasasına (qanununa) uyğun olaraq Qurumişinin düşmən qarşısından geri çəkildiyini Əbu Səidə bildirir, Əbu Səid onun cəzalandırılması barədə fərman verir və onu çubuqlayırlar[105]. Əmir Qurumişi Gürcüstana gedib üsyana başlayır və Əmir Çobanın tərəfdarlarından bir neçəsini öldürür. Bundan xəbər tutan Əmir Çoban kiçik bir dəstə ilə onlara tərəf hərəkət edir. Göyçə gölü yaxınlığında Qurumişi ilə qarşılaşan Əmir Çobanın dəstəsi məğlub olur. O özü çətinliklə mühasirədən çıxıb əvvəlcə Naxçıvana, oradan Təbrizə, sonra isə Sultaniyyəyə gedir[106]. Sonrakı hadisələr başqa mənbələrdə olduğu kimi verilir.

Fikrimizcə, «Tarix-e Şeyx Üveys» əsərinin verdiyi məlumat daha doğrudur. Əmir Çobaiın göstərişi ilə cəzalanmış Gürcüstan canişini Əmir Qurumişi və əlaqədar olduğu əmirlər bu hadisəni bəhanə edib Elxanilər dövlətinin şimalında -

[104]Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London nəşri, səh. 604-605; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 86-104; Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 165-166; Həmçinin bax: Hovord, səh. 592; Şpuler, Anqara nəşri, səh. 135-136; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 286; Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 141.
[105]Əbu Bəkr ə l-Qütbi əl-Əhəri, səh.150.
[106]Yenə orada.

Gürcüstanda Əbu Səidə qarşı[107] üsyan qaldırmış[108] və Hafiz Əbrunun dediyi kimi, Hülakü taxt-tacına göz dikmişlər[109]. Bu xəbəri eşidən Əmir Çoban üsyanı yatırmaq üçün yürüş etmiş, lakin məğlub olmuşdur. Əmirlər isə Elxanilərə qarşı apardıqları mübarizəni pərdələmək məqsədilə Əmir Çobanla düşmənçilikdə israr etmişlər. Müxalif əmirlərin Əmir Çobana qarşı deyil, Sultan Əbu Səidə qarşı çıxdıqlarını Hafiz Əbrunun şərhində verilən bəzi qeydlər də sübut edir. Orada göstərilir ki, vuruşma başlamazdan əvvəl Əmir İrəncin ilə Sultan Əbu Səid arasında sülh danışıqları gedirdi. Bu işdə Əbu Səidin xatunu, Əmir İrəncinin qızı vasitəçi olur. Əmir İrəncin sultan ordusunun sülh danışıqlarına təzminat olaraq ağ bayraq qaldıracağı halda barışığa razılıq verəcəyini bildirir. Ertəsi gün Əbu Səidin ordusu ağ bayraq qaldırıb döyüş meydanına girir. Bunu görən müxalif əmirlər Sultan Əbu Səidin onlardan çəkindiyini yəqin edib sülh bağlamaqdan boyun qaçırırlar. Əmirlər məsləhətləşib sultan ordusuna hücum etməyi qərara alırlar. Onlar hətta ölkəni zəbt etməmişdən əvvəl onu öz aralarında nüfuz dairələrinə bölür və sonra hücuma başlayırlar[110]. Müxalif əmirlərin Sultanla sülh bağlamağa razılıq verməmələri və vuruşmağa başlamamış Hülakülər dövlətinin ərazisini öz aralarında bölmələri onların nə məqsədlə üsyana başladıqlarını açıq-aydın göstərir. Əmir Çoban bu hadisədə yalnız vəsilə olmuşdur. O, əslində üsyanı yatırmaq üçün yürüş etmiş, lakin məğlubiyyətə uğramışdır. Əmirlər isə Əbu Səid ilə vuruşarkən özlərinə bəraət qazandırmaq üçün Əmir Çobanla düşmənçilikdə israr etmişlər.

Qurumişi üsyanının yatırılması digər feodal qrupları üçün ibrət dərsi olmadı. Ölkənin müxtəlif yerlərində yeni iğtişaşlar baş verirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir növbəti iğtişaş öz mahiyyəti etibarilə əvvəlkindən fərqlənir və bu fərq Elxanilər dövlətində köçəri feodallarla mərkəzi hakimiyyət arasında gedən mübarizənin zaman keçdikcə daha da şiddətləndiyini və dərinləşdiyini göstərirdi.

1320-ci ilin sonlarında Əbu Səid Qarabağda ikən Gürcüstan ərazisində Əmir Ərqnayın üsyana başladığı xəbərini alır. Əmir Ərqnay şahzadə Qəzan Uğlanı öz himayəsinə götürüb mərkəzi hakimiyyətə əks çıxır və onu «padşah» (hakim) elan edir[111]. Əmir Ərqnay Gürcüstan ərazisində bir neçə qala tikdirir və bu qalalarda möhkəmlənmək istəyir. Sultan Əbu Səid Əmir Bulad Qəbanı on min atlı ilə Əmir Ərqnayın üzərinə göndərir və üsyanı yatırır.

1319-cu ildə baş vermiş Qurumişi üsyanı ilə Əmir Ərqnay üsyanı arasında ən mühüm fərq Əmir Ərqnayın Gürcüstan ərazisində Qəzan Uğlanı padşah elan

---

[107]Akademik Ə. Ə. Əlizadə də Qurumişi üsyanının Sultan Əbu Səidlə Əmir Çobana qarşı qalxdığını qeyd edir (bax: göstərilən əsəri, səh. 280).

[108]L. O. Babayan 1319-cu ildə Əmir Qurumişinin Zaqafqaziyada Əbu Səidə qarşı üsyan qaldırdığını yazır (bax: səh. 108-169).

[109]Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 99.

[110]Yenə orada səh. 100-103.

[111]Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 113-114; Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 109: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 287; Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 141.

etməsidir. Düzdür, Əbu Səid bu üsyanı asanlıqla yatıra bildi və bu üsyan Əmir Qurumişi üsyanı kimi geniş vüsət almadı, lakin Qəzan Uğlanın Sultan Əbu Səidin varlığı dövründə padşah elan edilməsi Elxanilər dövləti daxilində vəziyyətin tam gərgin olduğunu göstərirdi.

Çox keçmədən Elxanilər dövlətinin başqa ərazisində - Rum vilayətində də yeni padşah elan olunur. 1322-ci illər Rum hakimi Teymurtaş Çoban oğlu hakimiyyət uğrundakı mübarizəsini dini pərdə ilə örtərək özünü «Mehdiyi axır əz-zaman» adlandırıb mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxır. O öz adına sikkə vurdurur və xütbə oxutdurur. Teymurtaş Misir və Şam ilə də əlaqə yarada bilir. Əmir Çoban Sultan Əbu Səidin razılığı ilə Ruma gedir, üsyanın iştirakçılarından bir neçəsini öldürür, oğlu Teymurtaşı isə əl-qolu bağlı halda sultanın sərəncamına gətirir. Sultan Əbu Səid Teymurtaşı atasına bağışlayır və yenidən Ruma hakim təyin edir[112]. Teymurtaş üsyanı zamanı da biz Sultan Əbu Səidin sağlığında başqasının (Teymurtaşın özünün) padşah elan olunduğunu şahidi oluruq. Son iki hadisə (Əmir Ərqnay və Teymurtaş üsyanı) Hülakülər dövlətinin əsasının tamamilə laxladığını və çox keçmədən süqut edəcəyini xəbər verirdi. Bu iğtişaşların yatırılmasına baxmayaraq, Elxanilər dövlətinin daxili vəziyyəti son dərəcə gərgin halda qalırdı[113].

Elxanilər dövləti ilə Qızıl Orda xanları arasında gedən müharibələr də Əbu Səid səltənətinin süqutunu yaxınlaşdırırdı. Uzun müddət davam edən bu müharibələr ölkənin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir, xalq kütlələrinin maddi vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Qızıl Orda xanlarına qarşı aparılan mübarizədə Sultan Əbu Səidin baş sərkərdəsi Əmir Çoban mühüm rol oynayırdı. O, 1318-ci ildə Azərbaycanda Özbək xanın qarətçilik etdiyini unutmadığından ondan qisas almağa çalışır. Bu məqsədlə Əmir Çoban iki dəfə şimala yürüş təşkil edir. O, ilk dəfə 1319-cu ildə ordu toplayıb Şirvana gedir, orada ordunu iki yerə bölür, bir hissəsini Dərbənd yolu ilə Terek çayı sahillərinə yola salır, özü isə oğlanları ilə birlikdə Gürcüstan istiqamətindən şimala irəliləyir. Hülakü qoşununun yaxınlaşdığını eşidən Özbək xan geri çəkilir. Əmir Çoban qoşun ilə birlikdə bir müddət orada qalır və geri qayıdır[114]. Əmir Çobanın Qızıl Orda dövlətinə ikinci

---

[112]Həmdullah Qəzvini Tarix-e qozide, London nəşri, səh. 606; Əbu-Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 154; Hafiz Əbru. Zeyl, səh 114-115; Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 169; Xandəmir vərəq, 69 b; Hovord, səh. 601-602; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh 287; Şpuler, Anqara nəşri, səh. 136-137; Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 82, 141-142. Qeyd etmək lazımdır ki, Teymurtaş üsyanı Sultan Məhəmməd Xudabəndənin qızı Satibəy xatunu aldıqdan sonra tərəqqi etmiş Əmir Çobanın cah-calalına və onun dövlət idarəsindəki mövqeyinə mənfi təsir göstərir. Əbu Səid Teymurtaşı bağışlamış olsa da onda Çobanilərin özbaşınalığına qarşı çıxmaq meyli gücləndi.

[113]Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 287.

[114] Əbu-Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 151.

yürüşü 1325-ci ildə olur. Bacarıqlı sərkərdə bu məqsədlə Misir məmlukları ilə ittifaq bağlayır və Qızıl Orda üzərinə hücum edərək qələbə ilə geri qayıdır[115].

Qeyd edildiyi kimi, Əmir Çobanın Elxanilər dövlətinin idarəsində böyük rolu olmuşdur. Sultan Əbu Səidin hakimiyyətinin ilk illərində dövlətin idarəsi tamamilə onun əlində cəmlənmişdi. O, Elxanilər dövlətini xarici hücumlardan və daxili feodal ara müharibələrindən məharətlə mühafizə edirdi. İstinasız olaraq, dövrün bütün mənbələri Əmir Çobanın fəaliyyətini, qəhrəmanlığını tərifləyir və onun bacarıqlı sərkərdə olduğunu yazırlar. Lakin göstərmək lazımdır ki, mənbələrdə Əmir Çobana verilən qiymət birtərəflidir. Belə ki, orta əsr tarixçiləri Əmir Çobanı tərif edərkən onun əsas məqsədini - şəxsi əmlakını və dövlət idarəsində özünün və oğlanlarının tutduqları yüksək mövqeyi mühafizə etmək niyyətini açıb göstərməmişdir. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin yazdığına görə, Əmir Çoban «Hülakü taxt-tacına qılınc qaldırmamaq» və ona sadiq qalmaq haqqında əhd-peyman vermişdir[116]. Qeyd etmək lazımdır ki, Əmir Çoban Hülakü taxt-tacına qılınc qaldırmasa da, elə bir vəziyyət yaratmışdı ki, Əbu Səid tamamilə ondan asılı vəziyyətə düşmüş və formal adı qalmışdı[117]. Dövlətin bütün idarə işlərini ələ keçirən[118] mütləq hakim[119] Əmir Çoban əslində Elxanilər səltənətinin sahibi[120], dövlətin faktiki hökmdarı[121] idi. Sultan Əbu Səid yalnız siyasi cəhətdən deyil, iqtisadi cəhətdən də Əmir Çobandan və onun tərəfdarlarından asılı idi[122]. Əmir Çoban Əbu Səidin azyaşlı olmasından istifadə edib öz oğlanlarını mühüm vəzifələrə qoymuşdu. Oğlanlarından Teymurtaş Rum hakimi, Şeyx Mahmud Gürcüstan hakimi, Həsən Xorasan hakimi, Dəməşq Xacə Azərbaycan və İraq hakimi[123], nəvəsi Talış isə Fars əyalətinin hakimi idi[124].

Artıq iyirmi yaşlarında olan Sultan Əbu Səid mövcud vəziyyətlə razılaşa bilmirdi, Çoban və övladlarının çatmış olduqları səviyyə ona qorxulu görünürdü. Sultan Əbu Səid ilə Çobanilər arasındakı münasibətlər gərginləşirdi. Bu işdə vəzir Sayenin rolu az olmamışdır[125]. Bunu hiss edən Əmir Çoban vəzir Sayeni özü ilə

---

[115]Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London nəşri, səh. 607; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 153; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 117; Hovord, səh. 605.
[116] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh.154.
[117]İbn Bətutə, səh. 250; Yəhya Qəzvini, vər. 106; Məhəmməd Həsən, səh. 269; Hovord, səh. 604-605; Şpuler, Anqara nəşri, səh. 132.
[118]Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London nəşri, səh. 601; Əbu-Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 151; Məhəmməd Xavəndşah Hərəvi, vər. 161; Əhməd Razi, vər. 7; Yəhya Qəzvini, vər. 106; Məhəmməd Həsən, səh. 410.
[119]Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 77.
[120]Vəssaf, Bombey çapı, vərəq 637; Vəssaf, SMİZO, II, səh. 68.
[121]В. В. Бартольд. Чупан, соч. т. V, səh. 629; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 286; Zakirov. səh. 83; Бабаян, səh. 169.
[122]İbn Bəttutə, səh. 250; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, 152.
[123] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 152; Əhməd Razi, vər. 7; Yəhya Qəzvini, vərəq 190.
[124] Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 135; Hafiz Əbru. Zübdət ət təvarix, vərəq 126 b.
[125] Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 170; Əlizadə, Göstərilən əsəri, səh. 287.

Xorasana aparıb öldürür və onun yerinə öz oğlu Dəməşq Xacəni təyin edir. Vəzarət sahibi olan Dəməşq Xacənin davranışı Sultan Əbu Səidi son və qəti tədbirlər görməyə vadar edir. O, Əmir Çobanın Xorasanda olmasından istifadə edib vəzir Dəməşq Xacəni öldürür, qoşun ilə Teymurtaşın və Mahmudun üzərinə getmək üçün göstəriş verir, Xorasan vilayətinə Əmir Çobanın tutulması haqqında fərman göndərir[126]. Sultanın fərmanı Xorasan əmirlərinə çatdıqda onlar Əmir Çobanı tutmaqdan imtina edir və məsələni ona xəbər verirlər. Əmir Çobanın oğlu, Xorasan hakimi Əmir Həsən atasını Əbu Səidə qarşı çıxmağa dəvət edir və öz iddiasını əsaslandıraraq Xorasanda müstəqilləşmək üçün imkan olduğunu göstərir. Əmir Çoban oğlunun rəyini qəbul etmir və Hülakü taxt-tacına sadiq qalmaq haqqında əhd-peyman verdiyini bildirir. O, belə güman edirdi ki, Əbu Səid ilə barışacaq və öz əvvəlki mövqeyini əldə saxlaya biləcəkdir. Sultan Əbu Səid isə bu zaman yalnız Çobaniləri məhv etmək məqsədi güdürdü[127]. O, 1328-ci ildə Əmir Çobanı öldürür, övladlarını pərakəndə salır, əmlakını isə qarət edir[128].

Əmir Çobanın Elxanilər dövlətindəki fəaliyyətinə ümumi nəzər yetirdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, əslində o Elxanilər dövlətini və xüsusilə Sultan Əbu Səidi mühafizə etməklə Çobanilərin dövlət idarəsindəki mövqelərini, digər feodal qrupları üzərində hökmranlıqlarını müdafiə edirdi. Mənbələrdə Əbu Səidin «ata» və «ağa» çağırdığı[129], tayı-bərabəri olmayan[130], ölkənin və rəiyyətin işində həmişə haqqa və ədalətə riayət edən[131], sultan ilə münasibətlərdə ədəb gözləyən[132], mərdlikdə və comərdlikdə yeganə[133], dünyanın fatehi[134], cahan ordusunun nigahbanı[135], İslam əhlinin Rüstəm ürəkli pasibanı[136] və s. kimi təriflənən baş

---

[126] Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 127.
[127] Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 174; Abbas İqbal, səh. 129.
[128] Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London nəşri, səh. 610, Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 133-134; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 154; Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 174-175; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 287-288.
Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra burjua alimləri Çobanilərin hakimiyyətdən məhrum edilməsinin əsas səbəbini Sultan Əbu Səid ilə Əmir Çoban arasında Bağdad xatun məsələsi üzərində düşən narazılıqdan görürlər. Onların yazdığına görə, məhz bu məsələ Sultan Əbu Səidi Çobanilərə qarşı mübarizəyə sövq etmişdir. Məsələn, B. Şpuler göstərir ki, Çobanilərin labüd süqutuna yalnız bədbəxt hadisələr zənciri səbəb olmuşdur (bax: Anqara nəşri, səh. 139). Müəllif bundan sonra Əbu Səidin Bağdad xatunu istəməsi, sonradan baş vermiş hadisələr və nəhayət, Çobanilərin məğlubiyyətini şərh edir. İlk mənbələri nağıl etmək yolu ilə gedən burjua alimləri işin əsil mahiyyətini görə bilməmişlər və Əbu Səidin əsas məqsədini izah etməkdə çətinlik çəkmişlər. Əslində, Bağdad xatunun məsələsi (Əmir Çobanın öz qızı Bağdad xatunu Əbu Səidə vermək istəməməsi) Çobaniləri hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün Əbu Səidə bəhanə idi.
[129] Şəbangare, vərəq 311 b; Dehxoda, № 127, səh. 284.
[130] Əhməd Razi, vərəq 7.
[131] Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London nəşri, səh. 601.
[132] Münəccimbaşı, III, səh. 3.
[133] Məcdəddin Məhəmməd, səh. 457.
[134] Aqsərai, səh. 235.
[135] Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 73.

noyon Əmir Çoban ömrünün sonuna qədər Elxanilər dövlətinə əks çıxmamaqla[137] və Hülakülər səltənətini feodal ara müharibələrindən, xarici təhlükələrdən mühafizə etməklə ilk növbədə öz şəxsi mənafeyini güdmüşdür[138]. Mənbələrdə Sultan Əbu Səidin Əmir Çobanı öldürməsindən heyfsilənərək «əfsus olsun Çoban ağaya ki, yaxşı adam idi» dediyi[139] və onun dəfn mərasiminə 4000 dinar xərc çəkdiyi[140] qeyd edilir. Bu hal Çobaniləri pərakəndə saldıqdan sonra hakimiyyətdə müstəqilləşən Əbu Səidin siyasi manevrindən başqa bir şey deyildi.

Çobani feodallarını dövlət idarəsindən uzaqlaşdırdıqdan sonra Sultan Əbu Səid nisbətən müstəqil hərəkət etməyə başladı. O, dövlətin idarəsini öz əlinə aldı, yüksək rütbəli məmurları dəyişdirdi və daxili düşmənlərə qarşı ciddi mübarizəyə girişdi[141]. Sultan Əbu Səid dövlətin baş əmirliyini Əmir Tacəddin Ənuşirəvana tapşırdı, vəzarəti isə Xacə Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidiyə və Əlaəddin Məhəmmədə verdi. Dövlət məmurlarından Narin Toğayı Xorasana, Məhəmməd bəyi Ruma, Məhəmmədin qardaşı Əli Paşanı Bağdada, İqbal şah bin Qutluqşahı Gürcüstana, Aqbəxini Dərbəndə hakim təyin etdi. O, yalnız Diyarbəkr hakimini dəyişdirmədi. Orada əvvəlki kimi Sutay hökmranlıq edirdi[142]. Göründüyü kimi, Sultan Əbu Səid Çobani nümayəndələrini yüksək mövqelərdən tamamilə azad edib onların əvəzinə özünün daha çox inam bəslədiyi şəxsləri təyin etmişdi. Lakin bu da Sultan Əbu Səidə ölkənin daxili vəziyyətini bütünlüklə nizama salmağa köməklik etmədi. Ə. Ə. Əlizadə qeyd edir ki, Sultan Əbu Səidin dövründə Elxanilər dövlətində mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə kəsilmirdi. Feodal qrupları arasında gedən mübarizə gündən-günə daha da güclənirdi. Mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətmək üçün Əbu Səidin həyata keçirdiyi hər bir tədbir nüfuzlu əmirlərin güclü müqavimətinə rast gəlirdi. Bu əmirlər o qədər qüvvətlənmişdilər ki, artıq mərkəzi hakimiyyətlə hesablaşmırdılar, onların mənafeyinə toxunacaq kiçik bir şey münaqişələrə və iğtişaşlara səbəb olurdu[143].

1329-cu ildə Xorasan hakimi Narin Toğay mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxır və itaətsizlik göstərir. Lakin Əbu Səid iğtişaşı yatırır və Narin Toğayı cəzalandırır. O, Əmir Əli Quşçinin oğlu Şeyx Əlini Xorasana hakim təyin edir[144]. Sultan Əbu

---

[136] Vəssaf, Bombey çapı, vərəq 433.
[137] Teymurtaş üsyanı zamanı Əmir Çobanın Əbu Səidə qarşı çıxmasına imkan var idi. Belə ki, o, oğlanlarının çoxunu bu və ya başqa vilayətə hakim təyin etmiş və dövlətin bütün ixtiyarını öz əlində saxlayırdı. Əbu Səid isə hələ də dövlət işlərində yaxından iştirak etmirdi.
[138] Əmir Çobanın qeyri-qanuni, özbaşına hərəkətləri barədə bax: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 138-139.
[139] Şəbangarei, vərəq 314 b.
[140] Xandəmir, vərəq 71 b.
[141] Nətənzi, səh. 156.
[142] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 155.
[143] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 288.
[144] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 156; Bidlisi, II, səh. 35.

Səid az sonra Rum hakimini də dəyişdirməli olur. Məhəmməd bəy Rum hakimliyindən azad olunur, yerinə əmirzadə Mahmud İsən Qutluq göndərilir[145].

Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan Əbu Səidin «müstəqilliyi» çox çəkmədi. O, Əmir Çobanın və ümumiyyətlə, Çobanilərin təsirindən azad olursa da, digər feodal qruplarının təsiri altına düşür. «Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində vəzir Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidinin Sultan Əbu Səidin ixtiyarını və əqidəsini öz əlinə alması barədə məlumat verilir[146]. Digər tərəfdən, Əbu Səid başqa feodal qruplarının Əmir Çobanın qızı Bağdad xatunun Əmir Şeyx Həsən İlkani ilə birlikdə Sultana qarşı qəsd təşkil etdikləri haqqında iftiralarına inanır, Şeyx Həsəni həbs etdirir, lakin işi tədqiq etdikdən sonra onu həbsdən buraxdırıb Ruma hakim təyin edir[147]. Bu hal özlüyündə Əbu Səidin ayrı-ayrı feodal qruplarının təsiri altına düşdüyünü göstərirdi.

Elxanilər dövlətində gedən feodal ara mübarizələri 1334-cü ildə yenidən gücləndi. Bu ildə Əmir Mahmud İsən Qutluq, Sultan şah Nikruz, Məhəmməd bəy Quşçi, Ərtina, Mahmud şah İncu, Məhəmməd Piltən Nikruz və b. əmirlər Sultaniyyədə əlbir olub vəzir Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidiyə və Əmir İnaq Müsafirə qarşı çıxırlar. İğtişaşın səbəbi haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumat verilir. «Tarix-e Şeyx Üveys»də göstərilir ki, Sultan Əbu Səidin fərmanı ilə Tacəddin Şeyx Həsən İlkani Rum ölkəsinə hakim təyin olunur. Vəzir Qiyasəddin Məhəmməd və İnaq Müsafir fərmanı yerinə yetirmək istədikdə müxalif əmirlər əlbir olub onları qarşı çıxırlar. Əmirlərin müxalif çıxmasından xəbərdar olan vəzir və İnaq Müsafir padşahın yanına gedirlər. Əmirlər də şahın dərgahına gəlib bildirirlər ki, onlar sultanın bəndəsidirlər, lakin düşmənlər onları rahat yaşamağa qoymurlar. Sultan Əbu Səid müxalif əmirlərin məqsədini bildiyindən orduda olan əmirlərini yanına çağırır və müxalif əmirləri həbs etmək istəyir. İşin pis nəticə verəcəyini görən müxalif əmirlər qaçırlar. Sultan Əbu Səid onları tutub qalaya sala bilir. Əmir Şeyx Həsən Ruma gedir və oranın hakimi olur[148]. Hafiz Əbruda isə bu iğtişaşın səbəbi başqa cür verilir. Burada göstərilir ki, Əbu Səid Fars ölkəsini (Rumu yox - P. V.) və onun tabeliyində olan yerləri Əmir Müsafir İnaqa (Tacəddin Şeyx Həsənə yox - P. V.) verir. Əmir Mahmud şah İncu Əmir Çobanın zamanında bir neçə il o vilayətin hakimi olmuşdu. Hökumətin ondan alınıb başqasına verilməsi ona ağır gəlir, Müsafir İnaq ilə vuruşa girir və yuxarıda adı çəkilən əmirlərlə ittifaq bağlayır. Onlar birlikdə Müsafir İnaqın sarayına gedib onu müflisləşdirmək istəyirlər. Müsafir İnaq bundan xəbər tutur və qaçaraq özünü sultanın sarayına salır. Müxalif əmirlər şah sarayına kimi gedir və Müsafir İnaqı tələb edirlər. Əbu Səid məcbur olub Müsafir İnaqı onlara vermək qərarına gəlir. Elə bu vaxt Əmir Çobanın oğlu Əmir Surğan və Xacə Lulu sultanın yanına gəlirlər,

---

[145] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 156.
[146] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 156.
[147] Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 142; Bidlisi, II, səh. 35.
[148] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 157.

sultan onlara arxalanır, müxalif əmirlər isə vəziyyətin dəyişdiyini görüb geri çəkilirlər. Sultan onları tək-tək tutub cəzalandırır[149].

Bizcə, 1334-cü ildə Sultaniyyədə baş vermiş iğtişaşın əsas səbəbi Şeyx Həsən İlkaninin Kəmax qalasından azad edilib Ruma hakim göndərilməsi olmuşdur. Əvvəllər Sultan Əbu Səidin Şeyx Həsənə və Bağdad xatuna qarşı düşmən mövqe tutmasına səy göstərən əmirlər buna nail ola bilmirlər. Şeyx Həsən İlkaninin Ruma hakim təyin olunması onlara daha çox təsir edir və açıq şəkildə Əbu Səidə qarşı çıxaraq, Rum hakimliyini və vəzirlik məqamını ələ almağa çalışırlar.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, 1319-cu ildə Gürcüstanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı qalxmış Qurumişi üsyanı və 1334-cü ildəki Rum iğtişaşı zamanı da eyni vəziyyət yaranmışdı. Hər iki halda müxalif qüvvələr dövlətdə mühüm həlledici vəzifələri ələ keçirmək, iqtisadi cəhətdən daha da qüvvətləndikdən sonra müstəqilləşmək məqsədilə Elxanilərə qarşı apardıqları mübarizəni müxtəlif bəhanələrlə pərdələyib (1334-cü ildə əsas məqsəd Əbu Səidin fərmanını ləğv etmək, Ruma öz nümayəndələrini hakim təyin etdirmək idi) müəyyən şəxslərlə (Əmir Çobanla, Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidi və İnaq Müsafir ilə) düşmənçilikdə israr etmişlər. Yuxarıdakı iki iğtişaş arasında ümumi cəhətlərdən başqa fərqli bir cəhət də vardır - 1319-cu ildə Gürcüstanda olan Qurumişi üsyanı zamanı Əmir Çoban az-çox taqsırkar idisə (o, Əmir Qurumişini çubuqla döydürmüşdü), 1334-cü ildə Rumda baş vermiş iğtişaşda vəzir Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidinin və İnaq Müsafirin günahı nəzərə çarpmır. Onlar Əbu Səidin fərmanını yerinə yetirmək üçün Ruma gedirdilər. Əmirlərin bu zaman vəzirə qarşı çıxması üçün heç bir zahiri səbəb və əsas yox idi. Əmirlər əslində sultanın fərmanına qarşı çıxır və Rum vilayətinin hakimliyini, eləcə də vəzirliyin onların nümayəndələrinə verilməsinə cəhd göstərirdilər. Bununla belə, müxalif əmirlər yenə də vəzir ilə olan düşmənçiliyi bəhanə tuturdular. Bu hal feodal qruplarında əvvəllər mövcud olan əhvali-ruhiyyənin dəyişmədiyini, əksinə, daha da gücləndiyini bildirir.

Hülakülər dövlətinin xarici vəziyyətində də gərginlik davam etməkdə idi. Azərbaycan ərazisini ələ keçirmək üçün uzun illərdən bəri mübarizə aparan Qızıl Orda xanı Özbək 1335-ci ilin ortalarında da cənuba tərəf yürüş təşkil edir[150]. Sultan Əbu Səid Bağdad və Diyarbəkr qoşununu Arrana göndərir. Ordu hissələri Ağsu ərazisində məskən salırlar. Az sonra Əbu Səid özü də oraya gedir. Lakin o da daxili

---

149 Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 143.

150 Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 435; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 143. Ərəb tarixçisi Bədrəddin əl-Eyninin yazdığına görə Əmir Çobanın böyük oğlu Əmir Həsən (Xorasan hakimi) atası öldürüldükdən sonra şimala qaçmış və Özbək xan ilə əlaqə saxlayıb onu Azərbaycana dəvət etmişdir (bax: SMİZO, I, səh. 528).

feodal ara çəkişmələrinin qurbanı olur və öz arvadı Bağdad xatun tərəfindən zəhərlənərək öldürülür[151].

Əbu Səidin ölümü ölkənin daxili və xarici vəziyyətinin son dərəcədə gərginləşməsinə səbəb oldu. Dövlətin daxilində gedən feodal ara müharibələri açıq şəkil aldı və genişləndi[152]. Həmdullah Mustovfi Qəzvini yazır ki, Hülakü nəslindən heç kəs qalmadığı üçün ölkədə çoxdan gözlənilən fitnə baş qaldırmışdı, dövlət əyanlarının hər birinin bir iddiası var idi. Hər kəs öz nümayəndəsini səltənət sahibi etməyə cəhd göstərirdi[153]. Heç kəs başqasının itaəti altına düşmək fikrində deyildi[154]. XIV əsr erməni mənbələrinin yazdığına görə, bu dövrdə Elxanilər

---

[151]Qeyd: Bağdad xatunun Sultan Əbu Səidə zəhər verməsi məsələsini imkan daxilində aydınlaşdırmağa çalışaq. Mənbələrin bu barədə verdiyi məlumat müxtəlifdir. Bəzi mənbələrdə (İbn Bətutə, səh. 251; Tarix-e bozorqan, vərəq 6 a) Sultanın Bağdad xatun tərəfindən zəhərləndiyi açıq şəkildə yazılırsa, digər mənbələrdə (Həmdullah Qəzvini, Zeyl, vərəq 436-437; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 158; Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 145-146) Bağdad xatunun Arpa xan dövlətinə qarşı saymazyana münasibəti, qasidlərin Bağdad xatunun Əbu Səidi zəhərləməsi və Özbək ilə məktublaşması haqqında məlumat verdiyi qeyd olunur, bir sıra mənbələrdə isə bu hadisə heç qələmə alınmır. Fikrimizcə, Bağdad xatunun Sultan Əbu Səidə zəhər verməsi və Özbək xanı Azərbaycanı tutmağa təhrik etməsi heç də ağlabatmaz bir hərəkət hesab edilməməlidir. Bağdad xatunun belə hərəkət etməsinin mümkünlüyünü aydın təsəvvür etmək üçün onunla Sultan Əbu Səid arasında davam etmiş münasibətləri qısa da olsa nəzərdən keçirək.

Mənbələrin bildirdiyinə görə, Əmir Çoban öz gözəl qızı Bağdad xatunu 1323-cü ildə əmirzadə Şeyx Həsən bin Əmir Hüseynə (Şeyx Həsən Bozorqa) vermişdi. 1325-ci ildə Əbu Səid 20 yaşlarında ikən Bağdad xatuna meyl salır. Monqol qayda-qanununa görə sultan istədiyi hər bir qızı ala bilər və əgər qız ərdədirsə, onu ərindən boşayıb özünə kəbin edə bilərdi. Sultan Əbu Səidin bu cür hərəkət etməsi Əmir Çobanın ürəyindən deyildi. Əmir Çobanın narazılığını bəhanə edib Çobanilərə qarşı mübarizəyə çıxan Əbu Səid irəlidə göstərildiyi kimi, Əmir Çobanı öldürür və Çobani nümayəndələrini pərakəndə salır. Sultan Əbu Səid Əmir Çobanın iki böyük oğlunu (Əmir Həsəni və Əmir Teymurtaşı) ölkədən qaçmağa vadar edir və nəticədə onlar xarici ölkələrdə (Qıpçaq ölkəsində və Misirdə) həlak olurlar. Əmir Çobanın üçüncü və dördüncü oğlanları (Dəməşq Xacə və Şeyx Mahmud) Sultan Əbu Səidin əmri ilə öldürülür. Əmir Çobanın bu dörd oğlu Bağdad xatunun doğma qardaşları idilər. Sultan Əbu Səid Əmir Çobanın digər oğlanlarını da hakimiyyətdən uzaqlaşdırır və Bağdad xatunu güclə ərindən boşatdırıb alır. Bağdad xatunun saraya gəlməsi Çobanilərin nüfuzunun yüksəlməsinə səbəb olursa da, çox keçmədən, o, yeni həmlələrə məruz qalır.

Göstərmək lazımdır ki, Sultan Əbu Səidin Bağdad xatuna və Çobanilərə qarşı münasibəti Bağdad xatunun ona kin bəsləməsinə əsas verirdi. Ərindan güclə boşanılan bir qadın dörd doğma qardaşını məhv edən, onların əmlakını talayan bir şəxsə qarşı qəlbən mehriban ola bilməzdi. Odur ki, Bağdad xatunun Sultan Əbu Səidə qarşı düşmən mövqedə durduğunu qəbul etmək daha məntiqi olardı. Bizcə, Bağdad xatun ilk vaxtlar Sultan Əbu Səidin yanında etibar qazanmağa çalışmış və buna nail olmuşdur (əl-Ümarinin Bağdad xatunun dövlət idarəsindəki fəaliyyətinə verdiyi yüksək qiymət barədə bax: SMİZO, I, səh. 230). Sonralar isə Bağdad xatun Özbək xan ilə əlaqə saxlamış (bəlkə də Qızıl Orda dövlətinə qaçmış qardaşı Əmir Həsən vasitəsilə) və onu Azərbaycana dəvət etmişdir. Sultan Əbu Səid Özbək xana qarşı mübarizəyə girdikdə isə, İbn Bəttutənin yazdığı kimi, Əbu Səidi zəhərləmişdir. (A. Bakıxanov Bağdad xatunun Özbək xanın təhriki ilə Əbu Səidə zəhər verdiyini yazır, bax: "Gülüstani-İrəm", elmi-tənqidi mətn, səh. 73; "Gülüstani-İrəm", Bakı 1951, səh. 78; B. Şpuler də Əbu Səidin Bağdad xatun tərəfindən zəhərlənərək öldürüldüyünü qəbul edir, bax: Anqara nəşri, səh. 143.

[152] Şpuler. Anqara nəşri, səh. 144; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 288.

[153] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 435; Hafiz Əbru. Pənc pesalə, səh. 5.

[154] Hafiz Əbru. Zübdət ət-təvariz, vərəq 126 b.

dövləti dalğalarla çarpışan gəmiyə bənzəyirdi[155]. Ölkənin daxili vəziyyətinin gərginliyini və Qızıl Orda qoşununun hücumunu nəzərə alan vəzir Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidi Əmir Əkrənc, Əmir Artuqşah bin Ələğu və Əmir Surğanla birləşərək Çingiz xanın oğlu Tuli xanın nəslindən olan Arpa xanı taxta çıxarırlar[156]. Arpa xan Özbək xana qarşı çıxır və düşmənin geri çəkilməsinə müyəssər olur.

Mənbələrin verdiyi məlumat bizə Qızıl Orda xanının dövrdəki hücumunu iki mərhələyə bölməyə imkan verir. Özbək xanın ilk yürüşü zamanı Sultan Əbu Səid sağ idi. O, xəbəri eşidəndə yuxarıda göstərildiyi kimi, Bağdad və Diyarbəkr qoşununu Arrana göndərir, özü isə Qarabağa gedir və orada öldürülür[157]. Mənbələrdə Sultan Əbu Səid ilə Özbək xan arasında vuruşma olub-olmadığı barədə məlumat verilmir. «Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində yazılır ki, Sultan Əbu Səidin ölüm xəbəri Qıpçaq çölünə çatdıqda Özbək xan yenidən[158] Azərbaycana hücum etdi. Bu zaman o, Dərbəndi keçir və Kür çayının sahillərinə qədər gəlir. Artıq bu dövrdə Hülakülər taxt-tacına Arpa xan başçılıq edirdi. O, 45 gün Özbək xan ilə qarşı-qarşıya dayanır, bir neçə dəfə vuruşma olur, nəhayət, Özbək xan geri çəkilməyə məcbur olur[159]. Görünür Özbək xan ilk dəfə Azərbaycana hücum etmək istədikdə, Sultan Əbu Səidnn güclü qoşun ilə müqavimət göstərməyə gəldiyini eşidib geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Əbu Səidin öldürülməsindən ruhlanan Özbək xan yenidən Azərbaycana hücuma keçmiş və Arpa xan tərəfindən məğlub edilmişdir.

Daxili iğtişaş və çaxnaşmanın gücləndiyi dövrdə hakimiyyətə keçən Arpa xan ilə ilk günlərdən özünə dayaq axtarmağa başladı. O, Sultan Məhəmməd Xudabəndənin və Əbu Səidin yarlıqlarına əhəmiyyət vermədi, həbsə alınmış əmirləri azad etdi və beləliklə də, Sultan Əbu Səidin hakimiyyətindən narazı qalan əmirlərin simasında özünə inamlı qüvvələr təşkil etmək istədi. Arpa xan dövlətin daxilində «hakimiyyətin nəslən verilməsi» üzərində gedən mübarizənin gücləndiyini və gec-tez onun özünə qarşı iğtişaşlar qalxacağını bilirdi. O, bunun qarşısını əvvəlcədən almağa cəhd göstərir və şübhələndiyi hər bir əmiri, vilayət hakimini tezliklə məhv edirdi. Arpa xan Seyid Şərəfəddin Mahmud şah İncunu Hülakü xanın nəslindən bir nəfəri mühafizə etdiyi üçün öldürtdürür[160]. Az sonra o, Sultan Əbu Səidin arvadı, Əmir Çobanın qızı Bağdad xatunu 1335-ci ilin dekabr ayının ortalarında (736, rəbiəl-axırın sonları), Əbu Səidin ölümündən iki həftə

---

[155]Bax: Babayan, səh. 170.
[156]Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 157-158.
[157]Yenə orada.
[158]Yenə orada, səh. 158.
[159]Hafiz Əbrudan və digər mənbələrdən fərqli olaraq Həmdullah Qəzvini yazır ki, Özbək xan öz əmlakının əksəriyyətini Azərbaycanda qoyub qaçmalı olmuşdur (Zeyl, vər. 437). Şəbangareinin yazdığına görə Özbək xanın məğlubiyyətində Kür çayı sahillərində bitən zəhərli otların böyük rolu olmuşdur. Qıpçaq qoşununun atları bu otu yeyən kimi ölmüşlər. Bu isə Qızıl Orda qoşununun zəifləməsinə səbəb olurdu (vərəq 317).
[160]Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 437.

keçməmiş sultanı zəhərlədiyi və Özbək xanı Azərbaycanı tutmağa təhrik etdiyinə görə məhv edir[161]. Lakin Arpa xanın hakimiyyətdə möhkəmlənmək üçün göstərdiyi bütün cəhdlərə[162] və Qızıl Orda xanı üzərindəki qələbəsinə baxmayaraq, onun hökmranlığı çox çəkmədi. O, Hülakülər dövlətinin bütün vilayətlərini öz təsiri altına ala bilmədi. Arpa xan Hülakü nəslindən deyil, Çingiz xanın digər oğlu Tuli xanın nəslindən olduğundan onun padşah elan edilməsi bir sıra feodalların, ilk növbədə Əbu Səidin dayısı Əli Padişahın narazılığına səbəb oldu». Əmir Əli Padişah əvvəlcə Sultan Əbu Səidin hamilə arvadı Dilşad xatunu özü ilə Bağdada apardı. Əbu Səidin oğlu olsa idi, Əmir Əli Padişah onu padşah elan edib feodal ara mübarizəsində özünə haqq qazandıracaqdı. Lakin Əbu Səidin qızı oldu və Əli Padişahın bu niyyəti baş tutmadı. Buna baxmayaraq, Əli Padişah Elxanilər taxt-tacına olan iddiasından əl çəkmədi. O, güclü qoşun ilə Arpa xana qarşı çıxdı. 1336-cı il aprelin 30-da (17 ramazan 731-ci il) Cağatu yaxınlığında tərəflər qarşılaşdı və vuruşma baş verdi. Arpa xanın əmirlərinin əksəriyyəti Əli Padişaha tərəf keçdi. Arpa xan məğlub oldu və qaçdı. Əli Padişah vəzir Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidini və bir sıra əmirləri tutub öldürdü. Az sonra Arpa xan da tutularaq öldürüldü. Əmir Əli Padişah Ucana gəldi və Hülakü xanın nəslindən olan Musa xanı padşah elan etdi[163].

Musa xanın hakimiyyət dövrü də uzun sürmədi. O, cəmi bir neçə ay (30. IV-25. VII. 1336) hakimiyyət başında oldu. Musa xanın hakimiyyətdə yalnız adı var idi. Dövlətin bütün işləri Əmir Əli Padişahın əlində cəmlənmişdi. O, dövlət işlərinə heç kimin qarışmasına yol vermirdi. Buna görə də əmirlər ona nifrət edirdilər. İlk günlərdən ölkənin müxtəlif yerlərində narazılıq baş verirdi. Çox keçmədən Diyarbəkrdə Əmir Hacı Toğay Oyrat qəbiləsinə və Əmir Əli Padişaha qarşı çıxır. O, Rum hakimi Şeyx Həsən bin Əmir Hüseyni (İlkani) də Əmir Əli Padişaha qarşı qaldırır[164]. Şeyx Həsən İlkani Hülakü xanın nəslindən Məhəmməd xanı padşah elan edir. O, Əmir Surğan Çoban oğlunu özünə müttəfiq seçir. Onlar güclü qoşunla Təbrizə tərəf hərəkət edirlər. Əmir Əli Padişah elçi göndərib danışıq aparmağı təklif edirsə də, bu iş baş tutmur. Tərəflər 1336-cı il iyun ayının 24-də Aladağın Qaradərə adlı yerində üzləşirlər və vuruşma baş verir. Vuruşma vaxtı Əmir Əli Padişah öldürülür, Musa xan isə qaçır. Əmir Şeyx Həsən İlkani Məhəmməd xanla birlikdə Təbrizə daxil olur[165]. Şeyx Həsən İlkani öz işini dövlət vəsaitini səxavətlə paylamaq, ənam vermək üzərində qurmuşdu. Lakin bu üsul da Elxanilər dövlətində gedən daxili feodal ara çəkişmələrinin qarşısını ala bilmədi.

---

[161] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. səh. 158; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 147; Şərəfəddin Əli Yəzdi, səh. 163.

[162] Nətənzi, səh. 157.

[163] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 438; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 149-150; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. səh. 158-161; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 288-289; Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 165 – 166.

[164] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 441.

[165] Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 153.

Çox keçmədən, Əmir Əkrənc və bir sıra digər əmirlər əlbir olub Şeyx Həsən Bozorqa qarşı çıxırlar[166]. Əmirzadə İsən Qutluq Xuzistana gedib Musa xana qoşulur. Əmirzadə Əli Cəfər isə Xorasana gedir və oranın hakimi Əmir Şeyx Əli Quşçini Şeyx Həsən dövlətinə qarşı müxalifətə təhrik edir. Xorasan əmirləri və əyanları ittifaq bağlayıb Çingiz xanın qardaşı Ötgünün nəslindən Toğa Teymuru padşah elan edir[167] və güclü qoşun ilə Sultaniyyə üzərinə irəliləyirlər. Xorasan qoşunu 1337-ci ilin mart ayında qalib gəlir və Toğa Teymur Sultaniyyədə səltənətdə oturur[168]. Bu xəbəri eşidən Şeyx Həsən İlkani Təbrizdən çıxır və Arrana gedir. Burada Şeyx Həsən ilə Satibəy xatun və oğlu Əmir Surğan arasında yenidən ittifaq bağlanır. Digər tərəfdən, Xorasan əmirlərinin Sultaniyyəni tutduğunu eşidən Musa xan Oyrat qəbiləsi ilə birlikdə xorasanlılara qarşı çıxır. Lakin onlar arasında sülh danışıqları gedir və tərəflər bir-biri ilə ittifaqa girib, Şeyx Həsənə qarşı çıxırlar. 1337-ci ilin iyun ayında Marağa vilayətində Əmir Şeyx Həsən ilə xorasanlılar və onlarla ittifaq bağlamış Musa xan arasında vuruşma olur. Şeyx Həsən qalib gəlir, Musa xan isə öldürülür. Həmin gündə Xorasan hakimi Şeyx Əli Quşçi də Bəstam hakimi Əmir Arğun şah tərəfindən öldürülür. Beləliklə, bir gündə Şeyx Həsən İlkaninin iki güclü rəqibi məhv olur. Şeyx Həsən İlkaninin nisbətən müstəqil hərəkət etməsinə imkan yaranır. O, Azərbaycan və İraqı öz təsirinə keçirir[169]. Bu zaman Xorasan əmirləri ittifaq bağlayaraq Toğa Teymur xanı gücə (ikinci dəfə) padşah elan edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra şiddətlənən daxili mübarizə Məhəmməd xanın hakimiyyəti dövründə yeni forma aldı. Əgər Arpa xana və Musa xana qarşı mübarizədə biz iri feodalların bütünlüklə Hülakülər dövlətinin ərazisini öz təsirinə keçirmək, ümumi Hülakülər dövlətinin taxt-tacına öz nümayəndəsini çıxarmaq məqsədi güddüyünü görürüksə, Məhəmməd xanın dövründə feodalların ayrı-ayrı vilayətlərdə müstəqilləşib bu ərazidə Hülakü xanın digər nümayəndəsini padşah elan etməklə ümumi Hülakülər dövlətinin təsirindən tamamilə çıxmaq uğrunda mübarizə apardıqlarının şahidi oluruq. Odur ki, Əbu Səidin ölümündən sonra Elxanilər dövlətində baş vermiş feodal ara müharibələrini iki mərhələyə[170] bölmək olar.

---

[166]Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 443; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 162-166; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 154.

[167]Hafiz Əbru. Pənc pesale, səh. 5.

[168]Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 443.

[169]Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 155-156.

[170]XIV əsrin I yarısı ümumi monqol dövrünə dair dövrləşmənin üçüncü hissəsinə daxildir (Monqol dövlətinin dövrləşməsi barədə bax: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 345-350; yenə də onun, Перниодизация, səh. 105-106; Yenə də onun. Земельная политика, səh. 15-18; Петрушевский, Земледелие, səh. 53-54; Lambton, səh. 77; Babayan, səh. 315-316). Biz Elxanilər dövlətinin tənəzzülə uğradığı, feodal ara müharibələrinin şiddətləndiyi III dövrə daxil olan XIV əsrin 30-cu illərində baş vermiş daxili mübarizəni iki mərhələyə bölürük.

I. 1335 - iyun 1337-ci il. Bu dövrdə feodal qrupları Hülakü nümayəndələrini padşah elan edib mərkəzi dövlətə qarşı çıxır və ümumi Hülakü səltənətini ələ almağa cəhd göstərirdilər[171].

II. İyun 1337-1340-cı il. Bu dövrdə isə feodal qrupları Elxanilər dövlətinin ayrı-ayrı vilayətlərində Hülakü nümayəndələrini padşah elan edib öz ixtiyarında olan ərazidə müstəqilləşməyə cəhd göstərirdilər. Bu, ilk növbədə vilayət hakimlərinin Hülakülər dövlətinin səltənətini tam şəkildə ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparmaq iqtidarında olmayıb, çıxış yolunu öz ixtiyarında olan ərazidə müstəqilləşməkdə görmələrindən irəli gəlirdi. Nəticədə Hülakülər dövləti ərazisində iki və daha çox padşahlılıq meydana çıxdı və sonralar da bu ərazidə qoşapadşahlılıq davam etdi[172] . Maraqlıdır ki, qoşapadşahlılıq dövründə də hər bir feodal qrupu səltənət uğrundakı mübarizəsini yenə də Hülakü dövlətini «müdafiə etmək» bayrağı altında aparırdı. Bu hal Toğa Teymur xanın padşah elan olunması prosesində daha aydın nəzərə çarpır. Xorasan əmirləri ilk dəfə Toğa Teymur xanı padşah elan edib Sultaniyyəni tuturlar. Onlar Musa xan ilə sülh bağlamağa nail olub, Şeyx Həsən İlkaniyə qarşı çıxaraq ümumi Hülakü dövlətinin ərazisini keçirmək uğrunda mübarizə aparırlar. Rəqib tərəflər arasında vuruşma olur. Xorasanlılar Həsən Bozorqa qalib gələ bilsə idilər, Hülakülərın bütün ərazisini öz nüfuz dairələrinə keçirəcəkdilər. Lakin Toğa Teymur xan vuruşma baş verməmişdən əvvəl qaçır. Vəziyyətin dəyişdiyini görən Xorasan əmirləri çıxış yolunu öz vilayətlərində müstəqillənməkdə görürlər. Onlar Toğa Teymuru ikinci dəfə güclə padşah elan edib Xorasan ərazisində müstəqil surətdə fəaliyyət göstərirlər. Xorasan əmirlərinin və feodallarının ittifaqı sonradan pozulsa da, bu iş Elxanilər dövlətində gedən feodal ara müharibələrinin yeni şəklə düşdüyünü mahiyyətcə dəyişdiyini bildirirdi. Mübarizənin indiyədək davam edən birinci mərhələsi Elxanilər dövlətinin parçalanmasına gətirib çıxardı. Artıq mübarizənin ikinci mərhələsi başlanırdı. Bu mərhələdə iri feodal qrupları ayrı-ayrı vilayətlərdə müstəqil olmaq və mərkəzi hakimiyyətdən uzaqlaşmaq uğrunda daha çox mübarizə aparırdılar. İri feodalların ayrı-ayrı vilayətlərdə əldə edəcəkləri müstəqillik gələcəkdə mənsub olduqları sülaləni rəsmi olaraq hakimiyyətə çıxarmaq üçün imkan yaradırdı. İrəlidə görəcəyimiz kimi, Şeyx Həsən Cəlairi də Şeyx Həsən Çobani ilə mübarizə apardığı zaman Bağdada çəkilməklə əslində tam müstəqillik əldə etmək üçün ilk addımlar atırdı.

Əmir Şeyx Həsən İlkaninin və Məhəmməd xanın səltənətinə qarşı mübarizəyə qalxan Əmir Şeyx Həsən Çobaninin zühuru ilə Azərbaycanda gedən feodal ara mübarizələri daha da şiddətləndi. Şeyx Həsən Çobani öz qardaşları ilə

---

[171]İrəlidə gördüyümüz kimi, Musa xan, Məhəmməd xan və Toğa Teymur xan padşah elan edildikdən sonra onlar Hülakülər dövlətinin mərkəzinə doğru irəliləmiş, ümumi Hülakü səltənətini ələ keçirməyə cəhd göstərmiş və birinci iki nəfər buna nail olmuşdur.
[172] 2-ci cədvələ bax.

Rumda, Qarahasar qalasında olurdu[173]. O, daim Çobanilərin əvvəlki məqamını bərpa etməyə çalışırdı[174]. Tarixi ədəbiyyatda Şeyx Həsən Kuçek (Kiçik) kimi məşhur olan Şeyx Həsən bin Teymurtaş bin Çoban 1338-ci ildə Şeyx Həsən İlkaniyə (Bozorqa) qarşı çıxmaq məqsədilə ilk növbədə hiylə işlədib Qarasori adlı bir türkü atası Teymurtaş kimi qələmə verir və onun vaxtı ilə Misirdə edam olunarkən qaçıb gizləndiyini, indi isə qayıdıb gəldiyini elan edir[175]. Teymurtaşın qayıtması xəbərini eşidən bütün Çobanilər və Oyrat qəbiləsinin Şeyx Həsən Bozorqdan narazı qalan əmirləri Əmir Şeyx Həsən Çobaninin ətrafına toplaşırlar[176]. Güclü hərbi qüvvə toplayan Şeyx Həsən Çobani Təbrizə tərəf irəliləyir və 1338-ci il iyul ayının 17-də Novaladağ şəhəri yaxınlığında Əmir Şeyx Həsən İlkani ilə qarşılaşır. Şeyx Həsən Kiçik hiylə işlədir və Şeyx Həsən Bozorqa qalib gəlir. Sultan Məhəmməd xan Yalançı Teymurtaş tərəfindən tutulur. Teymurtaşilərin bir dəstəsi Təbrizə, bir hissəsi isə Sultaniyyəyə gedib orada qarətçilik və taracla məşğul olurlar[177].

Qeyd etmək lazımdır ki, Əmir Şeyx Həsən Çobaninin zühuru və Şeyx Həsən İlkaninin məğlub olması nəticəsində Azərbaycan və Kiçik Asiyanın bir hissəsi Yalançı Teymurtaşın simasında Çobanilərin əlinə keçir. Lakin Qarasəri vasitəsilə təşkil olunmuş plan baş tutmur[178]. Şeyx Həsən Kiçik Sultan Məhəmməd

---

[173] Çobanilərin Rumdakı fəaliyyəti barədə bax: Piriev. Чобаниды в Малой Азии.

[174] Müller, səh. 287.

[175] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 445; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 164-165; Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 156-157; Əlizadə, göstərilən əsəri, səh. 288. Şeyx Həsən Çobani 3-4 ay Yalançı Teymurtaşın yolunu gözləyir (98 gün. bax: Армянские источники, səh. 86), camaatı bu işə inandırmaq üçün atasının arvadları Dövlət xatunu və Gəlkurmuş xatunu Qaraçoriyə verir, onun hüzurunda «oğul» kimi dayanır. Sonra Şeyx Həsən Kiçik Şeyx Həsən Bozorqa Teymurtaşın qayıtdığını xəbər verən məktub göndərir. Şeyx Həsən Bozorq vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün Əmir Hacı Həmzəni Ruma göndərir. Şeyx Həsən Hacı Həmzəni məharətlə aldada bilir və o, həmin adamın həqiqətən Teymurtaş olduğunu Şeyx Həsən Bozorqa xəbər verir.

[176]Teymurtaşın «qayıtması» xəbəri Misir məmluku Məlik ən-Nasiri də qorxutdu. O, güman etdi ki, cəlladlar Teymurtaşın əvəzinə başqa adamı edam etmişlər və Teymurtaş indi ondan qisas alacaqdır. Baş verəcək təhlükənin qarşısını almaq üçün Məlik ən-Nasir bir sıra tədbirlər gördü. O, Diyarbəkr hakimi Hacı Toğay ilə qohumluq əlaqələri yaratdı, bununla da onu Teymurtaşa qarşı qaldırdı. Məlik ən-Nasir müxtəlif hədiyyələrlə Şeyx Həsən Bozorqu da özünə müttəfiq etdi. Lakin yenə də o «Teymurtaşın» hücum etməsi qorxusundan qurtara bilmirdi (bax: Şirin Bəyani, səh. 23-24).

[177]Həmdullah Qəzvini, Zeyl, vərəq 445; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 165; Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 157; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 288.

[178]Şeyx Həsən Kiçik Teymurtaş ilə birlikdə Təbrizə daxil olduqda Hülakülərdən heç kəsi padşah elan etməmişdi. O, «atası» Teymurtaşı (Qaracərəni) nüfuz dairəsinə aldığı vilayətlərin hakimi kimi qələmə verirdi. Şeyx Həsən Kiçik belə hərəkət etməklə əslində gələcəkdə «atasını» (Qaracərini) hakimiyyətdən məhrum edib özünü padşah elan etmək və beləliklə də, Çobaniləri müstəqil dövlət kimi tanıtmaq fikrində olmuşdur. Lakin Yalançı Teymurtaş daha cəld tərpəndi və onun planlarını alt-üst etdi. Qaracəri Əmir Şeyx Həsən Kiçiyin simasında özünün ən qorxulu düşmənini görürdü. O, yaxşı başa düşürdü ki, gec-tez Şeyx Həsən Kiçik onu məhv edəcəkdir. Odur ki, Qaracəri Şeyx Həsən Kiçiyi öldürmək qərarına gəlir və onu yaralayır. Lakin onun vurduğu zərbə təsirli olmur. Şeyx Həsən Kiçik də öz növbəsində «Teymurtaşın» Qaracəri olduğunu bildirir. Nəticədə Qaracəri qaçmalı olur.

Xudabəndənin qızı Satibəy xatunu padşah (hakim) elan edir. 1338-ci ilin payızında Satibəy xatun və Şeyx Həsən Kiçik ilə Şeyx Həsən Bozorq arasında yenidən toqquşma olur. Şeyx Həsən Bozorq onlara qarşı qoşun çıxarır. Lakin qış fəsli yaxınlaşdığından tərəflər arasında sülh bağlanır. Əmir Şeyx Həsən İlkani Qəzvinə tərəf gedir, Əmir Şeyx Həsən Çobani və Satibəy xatun Azərbaycana sahib olurlar[179].

Çobani Şeyx Həsən ilə İlkani Şeyx Həsən arasında bağlanmış 1338-ci il sülhündən sonra Hülakülər dövlətinin ərazisi müxtəlif feodal qrupları arasında aşağıdakı şəkildə bölünmüşdü:

Azərbaycan və Arran — Satibəy xatun və Çobanilərdə;

Kiçik Asiyanın bəzi yerləri və Sultaniyyə — Şeyx Həsən İlkanidə;

Diyarbəkr — Əmir Hacı Toğayda;

Bağdad (İraqi-Ərəb) — Qaracəridə və Oyrat qəbiləsinin başçısı Əmir Hafizdə;

Rum ölkəsinin bəzi yerləri — Əmir Ərtinada[180] və Məlik Əşrəf Çobanidə;

Kürdüstan və Xuzistan — Əmir Əkrəncin oğlanlarında və Mahmud İsən Qutluqda idi[181]. Bu dövrdə Xorasanda Toğa Teymur xan hökmranlıq edirdi.

Göründüyü kimi, Hülakülər imperiyası tamamilə parçalanmışdı. Hər bir vilayət hakimi özünün mənafeyinə uyğun gələn şəxsi padşah elan edir və onun adından istifadə edərək səltənət uğrundakı mübarizəsini qanunilәşdirirdi. Mövcud feodal qrupları arasında Şeyx Həsən Çobani, Şeyx Həsən İlkani və Xorasan feodalları daha qüvvətli idilər, Əmir Şeyx Həsən İlkani Çobani feodalları ilə bağlanmış sülhə inanmadığı üçün Xorasan hakimi Toğa Teymur xanı padşah elan edir. Onun əsas məqsədi Xorasan ordusunun köməyi ilə Şeyx Həsən Çobani üzərində qələbə çalmaq idi[182]. Şeyx Həsən Çobani də Şeyx Həsən İlkaninin Toğa Teymur xan ilə əlaqələrindən qorxurdu. Odur ki, o, bu ittifaqı pozmağa çalışır və istədiyinə nail olur [183]. Nəticədə Şeyx Həsən İlkani Toğa Teymur xanı hakimiyyətdən məhrum edib əvəzinə Keyxatu xanın nəslindən olan Cahan Teymur xanı padşah elan edir və Bağdada gedir. O, İraqi-Ərəb, Xuzistan və Diyarbəkr

[179] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 447; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 159.

[180] Bəzi mənbələrdə Əriba kimi verilir.

[181] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 447; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 159.

[182] Hafiz Əbru. Pənc pesale, səh. 5.

[183] Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 159. Şeyx Həsən Kiçik bu məqsədlə əvvəlcə Toğa Teymur xan ilə «dostluq» əlaqələri yaradır, sonra Satibəy xatunu almaq şərtilə onu Azərbaycana hakim elan edəcəyini bildirir. Toğa Teymur xan Şeyx Həsən Kiçiyə inanır və onun sözünə aldanaraq öz dəsti-xətti ilə Satibəy xatuna məktub yazır. Şeyx Həsən Kiçik məktubu Şeyx Həsən Bozorqa çatdırır və Toğa Teymurun ona qarşı mübarizə apardığını bildirir. Bu hadisə Toğa Teymur ilə Əmir Şeyx Həsən İlkani arasında bağlanmış ittifaqın pozulmasına səbəb olur. Toğa Teymur Xorasana qayıdır.

vilayətlərinə fərman göndərir, həmin ərazini öz təsirinə keçirib dövlət işləri ilə məşğul olur[184].

İri feodallar arasında səltənət uğrunda gedən müharibələr müxtəlif vilayətlərin vaxtaşırı əldən-ələ keçməsinə, bir feodalın ixtiyarından çıxıb başqa feodalın nüfuz dairəsinə düşməsinə səbəb olurdu. Şeyx Həsən İlkani ilə Toğa Teymur xanın ittifaqı pozulduqdan sonra Hülakülər dövlətinin ərazisi yeni tərzdə bölünür. 1339-40-cı illərdə Şərq ölkələrini gəzən səyyah İbn Bətutənin verdiyi məlumata görə[185] bu dövrdə:

Şeyx Həsən İlkani — İraqi-Ərəbin,

Şeyx Həsən Çobani — Təbriz, Sultaniyyə, Həmədan, Qum, Kaşan, Rey, Vəramin, Gorğan və Kərəc vilayətlərinin,

İbrahim şah bin Sənitə Əmir Ərtina — Mosul və Diyarbəkrin,

Əmir — Rum ölkəsinin,

Toğa Teymur xan — Xorasanın bir hissəsinin.

Əmir Hüseyn bin Əmir Qiyasəddin — Herat və Xorasan vilayətinin böyük bir hissəsinin,

Məlik Dinar — Məkran ölkəsinin,

Məhəmməd şah bin Müzəffər— Yəzd, Kerman, Vərqo vilayətlərinin,

Məlik Qütbəddin Təhəmtən — Hörmüz, Kiş, Qətif, Bəhreyn, Qələmat vilayətlərinin,

Sultan Əbu İshaq — Şiraz, İsfahan və Farsın,

Sultan Əfrasiyab Atabəy — İrəc vilayətinin hakimi idilər.

1338-ci ildə bağlanmış sülhdən sonra ölkədə mövcud olmuş ərazi bölgüsü ilə bu bölgünü müqayisə etdikdə qısa müddətdə Elxanilər dövlətinin ərazisində mühüm hadisələr baş verdiyi və böyük dəyişikliklərlə nəticələndiyini göstərə bilərik. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, sülh danışıqlarından sonra keçən dövrdə Şeyx Həsən Çobani daha fəal mübarizə aparmış və İbn Bətutənin göstərdiyi kimi, bir sıra vilayətləri, o cümlədən, Sultaniyyə, Həmədan, Qum, Kaşan, Rey, Vəramin, Gorğan və Kərəc vilayətlərini öz təsirinə ala bilmişdir. Onun belə müvəffəqiyyət qazanmasına Şeyx Həsən İlkani ilə Toğa Teymur xan arasındakı ittifaqın pozulmasının böyük müsbət təsiri olmuşdur. Yəqin ki, Şeyx Həsən Çobani öz rəqiblərinin (Şeyx Həsən İlkaninin və Toğa Teymur xanın) ittifaqını pozduqdan sonra Sultaniyyəyə yürüş etmiş, oranı tutmuş, sonra isə digər vilayətləri ələ

[184]Həmdullah Qəzvini, Zeyl, vərəq 449; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 162. Göstərmək lazımdır ki, Çingiz xanın nəslindən olan Toğa Teymur xan Elxanilər dövlətində gedən feodal ara müharibələrində əmirlər tərəfindən əldən-ələ gəzdirilən maymaq, sadəlövh bir şəxs olmuşdur. O, iki dəfə Xorasan əmirləri tərəfindən, bir dəfə isə Şeyx Həsən İlkani tərəfindən padşah elan olunmuşdur. Şeyx Həsən Çobani Toğa Teymur xanın zəif cəhətini sezmiş və bundan istifadə edərək onunla Şeyx Həsən İlkani arasındakı ittifaqı poza bilmişdir.

[185] İbn Bətutə, səh. 451-252.

keçirmişdir[186]. Əmir Şeyx Həsən İlkani isə Cahan Teymuru padşah elan etdikdən sonra Sultaniyyədən əl çəkməli olmuş və Bağdada gedərək orada möhkəmlənmişdir. Toğa Teymur xan Xorasanda möhkəmlənə bilməmişdir. İbn Bətutənin verdiyi ərazi bölgüsündə Xorasan vilayətinin iki hissəyə bölündüyü göstərilir. Vilayətin bir qisminə Toğa Teymur xan, digər hissəsinə isə Əmir Hüseyn bin Əmir Qiyasəddin hökmranlıq edirdi. Bu hal Xorasan əmirləri arasında parçalanma baş verdiyini bildirir.

Beləliklə, bu dövrdə K. Marksın göstərdiyi kimi, «əmirlər arasında gedən və həmçinin, ali hakimlərə qarşı aparılan müharibələr nəticəsində (Çingiz xanın nəslindən olan - P. V.) sülalələrdən biri (Hülakülər - P. V.) məhv oldu»[187]. Hülakülər dövlətinin ərazisi hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışan beş[188] əsas və bir sıra xırda feodal qrupunun mübarizəsi nəticəsində müxtəlif hissələrə bölündü. Azərbaycan və qonşu vilayətlərdə Çobani feodallarına arxalanan Satibəy xatun padşah idi. Təbriz şəhəri bu dövlətin paytaxtı idi.

Göstərmək lazımdır ki, artıq Hülakülər imperiyası vahid dövlət şəklini itirmiş və əmirlərin asılılığında olan bir sıra nisbətən iri və xırda dövlətlərə parçalanmışdı[189]. İri feodallar səltənət uğrundakı mübarizələrinin birinci mərhələsini başa çatdırmış və hər biri müəyyən bir ərazini öz nüfuz dairəsinə almışdı. Mübarizənin növbəti mərhələsində iri feodallar, ilk növbədə, padşah elan etdikləri şəxsləri hakimiyyətdən kənar edib tam müstəqillik əldə etməyə çalışırdılar

Padşah elan olunmuş Satibəy xatunun, istərsə də, Cahan Teymurun səltənətdə yalnız adları var idi. Ölkənin daxili və xarici işlərində baş əmirlər - Əmir Şeyx Həsən Çobani və Əmir Həsən İlkani əsas ixtiyar sahibi idilər. Ə. Ə. Əlizadə göstərir ki, əmirlər padşah elan etdikləri namizədlər üzərində tam ixtiyara malik idilər. Onlar istədikləri vaxt öz nümayəndələrini başqa bir nəfər ilə dəyişdirə bilərdilər. Yaxud belə namizədlərin mövcudluğuna heç bir ehtiyac qalmadığını hiss etdikdə asanlıqla onları hakimiyyətdən kənar edib müstəqilləşirdilər[190]. Əmir Şeyx Həsən Çobani də belə hərəkət etdi. O, Satibəy xatunu hakimiyyətdə saxlamaq mümkün olmayacağını hiss edib onu Süleyman xan ilə əvəz etdi. Əmir Şeyx Həsən İlkaniyə daha ciddi addım atmaq müyəssər oldu. O, Cahan Teymur xanın səltənət varisi kimi mühafizə olunmasına heç bir lüzum qalmadığını görüb 1341-ci ilin əvvəllərində onu taxt-tacdan məhrum etdi, müstəqilləşdi və Cəlairilər dövlətinin əsasını qoydu. Bununla da Şeyx Həsən İlkaninin təsir dairəsindəki ərazidə - İraqi-

---

[186] Mənbələrdə bu barədə faktlara rast gəlmədik.

[187] АМЭ, VI, səh. 171: «В результате войн князей друг с другом и с верховными правителями одна из династей погибла в середине XIV века».

[188] Петрушевский. Земледелие. səh. 410.

[189] Hülakülər imperiyasının parçalanması barədə həmçinin bax: İbn Bətutə, səh. 156: Kotobi, səh. 7; Hecazi Məhəmməd, səh. 146; Zeynaloğlu Cahangir, səh. 66; Əlizadə, göstərilən əsəri, səh. 289; Петрушевский. Земледелие. səh. 411; Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 168; Qasım Qəni, səh. 37; Abbas Pərviz, səh. 101.

[190] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 289.

Ərəbdə Hülakülər dövlətinin varlığı ləğv olundu və bu dövlət süqut etdi. Onun əvəzinə Şeyx Həsən İlkaninin başçılığı ilə Cəlairilər dövləti fəaliyyətə başladı. Artıq Şeyx Həsən İlkani (Bozorq) Elxanilər dövlətini müdafiə etmək bayrağı altında deyil, müstəqil Cəlairilər dövlətinin mühafizəsi uğrunda mübarizə aparırdı.

Beləliklə, 1340-cı illərdə monqolların arzu etdikləri «Qərbi Asiyanın siyasi birliyi» ideyası alt-üst oldu[191]. Elxanilər dövlətinin ərazisi parçalandı və böyük bir hissəsi tamamilə Hülakü xanlarının nüfuz dairəsindən çıxdı. Bu ərazinin digər bir hissəsində - Azərbaycanda və qonşu vilayətlərdə Hülakülər dövləti hələ fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanın feodal ara müharibələrində mövqeyi

Təbii sərvətləri ilə zəngin olan Azərbaycan ərazisi özünün coğrafi mövqeyi cəhətindən də mühüm iqtisadi və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik idi[192]. Elxanilər səltənətinə varis hesab olunmaq üçün əsas şərtlərdən biri Azərbaycan ərazisinə və onun paytaxtı Təbriz şəhərinə sahib olmaq idi. Akad. Ə. Ə. Əlizadə qeyd edir ki, səltənət iddiasında olan hər bir feodal Azərbaycanı və Təbriz şəhərini ələ keçirdikdən sonra özünü Elxanilərin həqiqi varisi hesab edə bilərdi[193]. Elxanilər dövlətində baş vermiş iğtişaşların və feodal ara müharibələrinin əksəriyyətinin Azərbaycana təsiri olmuşdur. Bu iğtişaşlar və müharibələr ya Azərbaycanın özündə baş vermiş və onun ziyansızlaşdırılması üçün başqa yerlərdən Azərbaycana hərbi qüvvə cəlb edilmişdir, yaxud da qonşu vilayətlərdə qalxmış iğtişaşların yatırılması üçün Azərbaycandan qoşun hissələri aparılmışdır. Hər iki halda Azərbaycan torpağı ordu tərəfindən tapdalanmış, ölkənin mədəniyyəti dağıdılmış, əhalinin maddi vəziyyəti daha da ağırlaşmışdır. Azərbaycan şimaldan Qızıl Orda dövləti ilə həmsərhəd, Dərbənd[194] (Bab-əl-əbvab, Demir-kapu) şəhəri isə Elxanilər ilə Qızıl Orda dövləti arasında sərhəd məntəqəsi idi. Azərbaycan malik olduğu iqtisadi və strateji əhəmiyyətinə görə Hülakülər dövləti ilə Qızıl Orda dövləti arasında gedən müharibələrin əsas səbəbi olmuşdur[195]. Qızıl Orda xanları daim Azərbaycan ərazisini zəbt etməyə çalışmış və imkan düşdükcə Azərbaycana soxulmuş, Kür

[191] Masse. səh. 256.
[192] Бартольд, Место…., səh. 5; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 25.
[193] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 288.
[194] Mənbələrdə Dərbənd haqqında daha çox məlumata rast gəlmək mümkündür. Bu hal Dərbənd şəhərinin iki Monqol dövləti arasında sərhəd məntəqəsi olmasından irəli gəlir. Hülakülər ilə qızılordalılar arasında baş vermiş hər hansı bir münaqişə və ya toqquşmada Dərbənd keçidi əsas yol olduğundan orta əsr tarixçiləri onun haqqında danışmalı olurlar. Elxanilər Dərbəndin əhəmiyyətini nəzərə alaraq buranı daim öz əllərində saxlamağa çalışmış və hər vaxt öz ordusunun mühüm hissəsini və bacarıqlı əmirlərini burada yerləşdirmişlər (Dərbənd haqqında bax: Yaqut Həməvi, səh. 21- 29 və 69-70; Бартольд. Дербент, Соч., III. səh. 419-430; Yenə onun. Место... səh. 290; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 309-310).
[195] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 318.

çayı sahillərinə qədər gəlmişlər. Hülakülər dövləti də öz növbəsində qızılordalılara qarşı mübarizə aparmış, güclü qoşun ilə şimala tərəf yürüş təşkil etmişdir. Beləliklə, Azərbaycan, xüsusilə, Şirvan və Arran vilayətləri iki monqol dövləti arasında gedən müharibələrin döyüş meydanına çevrilmişdi.

Azərbaycanın, eləcə də Şirvanın, Muğanın, Arranın hakimləri, yerli [196] yarımköçəri feodalları və görkəmli əmirləri Hülakülər imperiyasının siyasi həyatında yaxından iştirak edir, daxili iğtişaşların və xarici hücumların qarşısının alınmasında mühüm rol oynayırdılar. İstər Özbək xanın ölkədən qovulmasında (1318), istərsə də, 1319-cu ildə Qurumişi üsyanının həm təşkilində, həm də yatırılmasında Azərbaycanın yerli yarımköçəri feodalları yaxından iştirak etmişlər. Qurumişi üsyanı Gürcüstan ərazisində baş qaldırmış olsa da, onun bütün sonrakı gedişi Azərbaycan ərazisində olmuşdur. Gürcüstan sərhəddindən Təbrizə kimi olan ərazi müxalif əmirlərin ordusu tərəfindən tapdalanmış, təsərrüfatı dağıdılmışdı. Naxçıvan şəhəri onların istinadgahına çevrilmişdi[197]. Azərbaycan feodalları çox keçmədən Əbu Səid hakimiyyətinə qarşı qalxmış yeni iğtişaşı yatırırlar. 1320-ci ildə Gürcüstan ərazisində baş vermiş Əmir Ərqnay üsyanı zamanı Əbu Səid Əmir Polad Qəbanı Qarabağdan[198] Gürcüstana göndərir və Polad Qəba üsyanı yatırır.

1334-cü ildə Sultaniyyədə Elxanilər dövlətinə qarşı qalxmış iğtişaşda Qarabağ hakimi Məhəmməd bəy Quşçi də iştirak edirdi[199]. 1335-1336-cı illərdə Özbək xanın hücumlarının qarşısının alınmasında Azərbaycan feodalları böyük qüvvə təşkil etmişlər.

Bütün bunlar Azərbaycanın yerli yarımköçəri feodallarının Elxanilər dövlətinin siyasi həyatında yaxından iştirak etdiklərini göstərir. İstər Elxanilər dövlətini müdafiə etməkdə, istərsə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmaqda feodalların yeganə məqsədi əmlaklarını mühafizə etmək və yüksək vəzifələri ələ keçirmək olmuşdur.

İrəlidə göstərildiyi kimi, Sultan Əbu Səidin ölümü ilə Elxanilər dövləti daxilində vəziyyət çox gərginləşmişdi. Feodalların hakimiyyət uğrunda uzun müddət apardıqları gizli mübarizə açıq şəkil almışdı. Hər bir feodal qrupu öz nümayəndəsini Hülakülər taxt-tacına sahib etmək üçün açıqdan-açığa mübarizə aparırdı. Bu mübarizənin əsas mərkəzi Azərbaycan və onun paytaxtı Təbriz şəhəri idi. Bu, ilk növbədə, əvvəllər göstərildiyi kimi, ondan irəli gəlir ki, Təbriz və ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisini zəbt etmək Hülakülər səltənətinə varisliyi qanuniləşdirmək üçün lazım idi. Hər bir feodal və onun padşah elan etdiyi şəxs

---

[196] Biz «yerli feodallar» və ya «Azərbaycan feodalları» terminlərini işlədərkən, əsasən Azərbaycanda məskən salmış yarımköçəri türk-monqol feodallarını nəzərdə tuturuq. Oturaq feodal sinfinin nümayəndələri - Şirvanşahlar və onların mübarizəsi barədə ayrıca danışılacaqdır.

[197] Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 99.

[198] Yenə orada, səh. 113.

[199] Əbu Bəkr əl - Qütbi əl - Əhəri, səh. 157.

Təbrizə və Azərbaycana sahib olduqdan sonra özünü Hülakülərin həqiqi varisi hesab edə bilərdi. Çaxnaşma dövründə gedən feodal ara müharibələrinin ilk mərhələsində doğrudan da biz bu halı müşahidə edirik. Arpa xanın, Əmir Əli Padişahi ilə Musa xanın hakimiyyəti və Şeyx Həsən İlkani ilə Məhəmməd xanın hakimiyyətinin birinci yarısında (Xorasanda Toğa Teymur xan ikinci dəfə padşah elan olunana kimi) feodallar vahid Hülakülər səltənəti uğrunda mübarizə aparırdılar. Onlar Hülakülər dövlətinin bütün ərazisini öz ixtiyarına keçirməyə cəhd göstərirdilər. Bu zaman Təbriz və Azərbaycanı zəbt etmək məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi, feodallar ilk növbədə həmin ərazini zəbt etməyə can atırdılar. Lakin feodal ara müharibələrinin ikinci mərhələsində mübarizənin mahiyyəti dəyişir. Artıq Şeyx Həsən İlkani ilə Məhəmməd xanın hakimiyyətinin ortalarından başlayaraq feodal qruplarında vahid səltənəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparmaq əhvali-ruhiyyəsi deyil, ayrı-ayrı vilayətlərdə müstəqil olmaq və ümumi Hülakülər dövlətinin təsirindən tamamilə çıxmaq meyli yaranır. Xorasan əmirləri məhz bu məqsədlə Şeyx Həsən İlkani və Məhəmməd xanla mübarizəni davam etdirmədən Toğa Teymur xanı yenidən padşah elan edib Xorasan ərazisində tam müstəqil olmuşdular. Qeyd etmək lazımdır ki, mübarizənin bu mərhələsində bir çox feodal qrupları Azərbaycanı və Təbriz şəhərini zəbt etmək məsələsini ikinci plana çəkirlər. Belə ki, onlar əvvəlcə öz nüfuz dairələrinə daxil olan ərazidə müstəqilləşməyi, iqtisadi cəhətdən daha da qüvvətlənməyi, sonra isə Azərbaycana yürüş etməyi daha münasib hesab edirdilər. Bu, əlbəttə, bir çox feodalların Azərbaycan uğrunda mübarizə aparmağın çox çətin olduğunu və bu mübarizənin onlara müsbət nəticə verməyəcəyini dərk etmələrindən irəli gəlirdi. Odur ki, belə feodallar ilk növbədə öz ixtiyarlarında olan ərazidə müstəqil olmaqla kifayətlənməyə məcbur idilər. Beləliklə, Azərbaycan Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra ölkədə şiddətlənən mübarizənin birinci mərhələsində vahid Hülakülər dövlətinin «mühafizəsi» uğrunda gedən feodal ara müharibələrinin əsas mərkəzi olursa, ikinci mərhələdə Hülakülər dövlətinin bir qismində - Azərbaycanın özündə və ona yaxın olan ərazidə gedən çəkişmələrin meydanına çevrilir.

Arpa xan dövründə mərkəzi hakimiyyətə qarşı Bağdadda iğtişaş qaldıran Əli Padişah və Musa xan Azərbaycana üz tuturlar. Rəqib tərəflər 1336-cı il may ayının 10-da Marağa vilayətinin Cağatu çayı hüdudunda rastlaşırlar. Arpa xan məğlub olur və onun əmirləri müxtəlif istiqamətlərə qaçırlar. Musa xan vəzir Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidini və onun qardaşı Pir Hüseyni Marağa Üçgümbəzində tutub edam edir. Əli Padişah vəzirin əmlakını müsadirə etmək üçün bir sıra əmirlərini Təbrizə göndərir. Təbriz şəhəri qaragüruhçular tərəfindən qarət olunur. Əmir Əli Padişah və Musa xan Təbrizə daxil olurlar. Arpa xanın Musa xana və Əmir Əli Padişaha qarşı apardığı mübarizədə Azərbaycan feodalları böyük rol oynamışdılar. Bu mübarizənin əsas təşkilatçısı vəzir Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidi və qardaşı Pir Hüseyn olmuşlar. Əmir Surğan Çoban oğlunun başçılıq etdiyi Qarabağ qoşunu mübarizənin ön sırasında gedirdi. Əli Padişahın yürüş etdiyini

eşidən Arpa xan vəzir Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidinin məsləhəti ilə Əmir Surğanı və digər əmirləri qoşunla Arran Qarabağından[200] Musa xanın üzərinə göndərir. Lakin Arpa xan döyüş zamanı taktiki səhvə yol verir[201] və məğlub olur. Biz Arpa xanın dövründə Azərbaycanın daim müxtəlif qoşun hissələri arasında gedən vuruşmaların meydanına çevrildiyini görürük. Azərbaycan ərazisi bir tərəfdən Özbək xan ilə baş verən müharibədə qarət olunur, digər tərəfdən Arpa xan ilə Musa xan arasında gedən feodal ara müharibələrində dağıdılır.

Musa xanın hakimiyyəti uzun sürmədi. Şeyx Həsən İlkani Məhəmməd xanı padşah elan edərək Təbrizə yürüş edir. Məhəmməd xanla Musa xan arasında gedən müharibələrdə də biz yenə Azərbaycan feodallarının fəal iştirakını görürük. Məhəmməd xanla Musa xan arasında vuruşma baş verdikdə Azərbaycanda məskən salan bir sıra əmirlər, o cümlədən Qarabağ hakimi Əmir Surğan, Təbriz əmirləri Mahmud İsən Qutluq, Əmirzadə Əli Cəfər və başqaları Musa xanı tərk edərək Şeyx Həsən İlkaniyə və Məhəmməd xana tərəf keçirlər[202].

Mənbələrin göstərdiyinə görə, Şeyx Həsən İlkani Musa xana qarşı yürüş etməzdən əvvəl Arran Qarabağına nümayəndə göndərib Əmir Surğanı özü ilə müttəfiq etdi[203]. Görünür, Şeyx Həsən İlkani bu ittifaqdan sonra Muğan ərazisinə gəlmişdir. Əmir Surğan ilə birləşərək güclü qüvvə toplayan Şeyx Həsən Muğandan[204] Təbrizə yürüş etmişdir. Onlar yolda Təbriz ilə Arran arasında olan Aladağ ərazisinin Qaradərə adlı yerində Əmir Əli Padişah ilə rastlaşmışlar və vuruşma baş vermişdir. Mənbələr Şeyx Həsən İlkaninin qələbəsindən sonra Əmir Surğanın Qarabağa qayıtdığını xəbər verirlər[205]. Az sonra biz Əmir Şeyx Həsənin Toğa Teymur xana və Xorasan əmirlərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün Arrana gedib Satibəy xatun və Əmir Surğan ilə yenidən ittifaq bağladığının şahidi oluruq[206]. Əmir Surğan ilə Şeyx Həsən İlkani arasındakı ilk ittifaq (Əmir Əli Padişaha qarşı bağlanmış ittifaq) pozulmuş və bunun nəticəsində Əmir Surğan, yuxarıda göstərildiyi kimi, Muğana qayıtmışdır. Vaxtı ilə bu ittifaqın (ilk ittifaqın) hansı şərtlər əsasında bağlandığı bizə məlum olmasa da, göstərmək lazımdır ki, Əmir Surğanın və anası Satibəy xatunun bu ittifaqın şərtlərindəki iddiaları ciddi xarakter daşıyırdı. Çox güman ki, onlar Hülakülər səltənətinin və ya ən azı Azərbaycan hakimiyyətinin özlərinə verilməsini tələb etmişlər. Şeyx Həsən İlkani əvvəl vəziyyətin gərginliyini nəzərə alaraq bu tələbə razılıq vermiş, hakimiyyətə

[200]Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 438; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 149-150.

[201]Bu vuruşmada Arpa xan qoşunu iki yerə ayırmışdı. Əmir Əli Padişah bundan istifadə edib hər iki tərəfə qasid göndərir və hər bir dəstəyə o biri dəstənin məğlub olduğunu xəbər verərək Arpa xanın qoşununda ruh düşkünlüyü yarada bilir və qalib gəlir.

[202]Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 441; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 163; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 151-152.

[203]Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 441; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 152-153.

[204]Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 163.

[205]Yenə orada.

[206]Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 443.

yiyələndikdən sonra isə şərtə əməl etməmişdir. Bu isə tərəflər arasındakı ittifaqın pozulmasına səbəb olmuşdur. Vəziyyət Xorasan hakimi Toğa Teymur xanın Azərbaycana yürüşünə kimi dəyişməmişdir. Toğa Teymur xan Sultaniyyəni zəbt edib Oyrat qəbiləsi və Musa xan ilə ittifaq bağlayaraq Təbrizə irəlilədikdə Əmir Şeyx Həsən İlkani ilə Əmir Surğan yenidən birləşməyə məcbur olmuşlar. Ümumi düşmənə qarşı mübarizə əzmi onların yenidən ittifaq bağlamasına səbəb olmuşdur. Həmin ittifaq Şeyx Həsən Çobaninin mübarizəyə başladığı dövrə kimi davam etmişdir. Təbriz əmirlərinin Musa xanı tərk edib Şeyx Həsən İlkaniyə tərəf keçmələri və Əmir Surğanın Şeyx Həsən ilə ittifaqı Azərbaycan feodallarının daxili mübarizələrdə daha fəal iştirak etdiklərini bildirirdi.

Şeyx Həsən İlkaninin davranışından, siyasətindən narazı qalan Azərbaycan feodalları və əmirləri tezliklə ona və Məhəmməd xana qarşı mübarizəyə başlayırlar. Əmirzadə İsən Qutluq Xuzistana gedib Musa xanla birləşir. Əmirzadə Əli Cəfər Xorasana, Hacı Toğay isə Diyarbəkrə gedir. Əmirzadə Əli Cəfər Xorasan əmiri Şeyx Əlini Şeyx Həsən İlkaniyə qarşı mübarizəyə qaldırır[207].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1338-ci ildə Çobani feodal qrupunun Azərbaycana sahib olmasında Azərbaycanda məskən salmış yarımköçəri feodallar mühüm rol oynamışlar. Mənbələrin verdiyi məlumat Şeyx Həsən Çobaninin Azərbaycana hücum etməzdən əvvəl Azərbaycanın bir sıra əmirləri ilə ittifaq bağladığını söyləməyə imkan verir. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin yazdığına görə[208], Şeyx Həsən Çobani Azərbaycan əmirlərindən Əmir Əfrəng İlkən, Əmir Surğan və Əmir Hacı Toğay ilə ittifaq bağladıqdan sonra Təbrizə tərəf irəliləmişdir. Hafiz Əbru Qarabağ hakimi Əmir Surğanın və Satibəy xatunun Şeyx Həsən Çobaniyə qarşı mübarizə etmədiklərini və buna görə də onlarla Şeyx Həsən İlkani arasında münaqişə baş verdiyini qeyd edir[209]. Məhəmməd Xavənd şah Herəvi isə Aladağda vuruşma başlamazdan əvvəl Şeyx Həsən İlkaninin əmirlərindən Pir Hüseyn Çobaninin öz dəstəsi ilə Şeyx Həsən Çobaniyə tərəf keçdiyini yazır[210]. Azərbaycanın yarımköçəri feodallarının yaxından köməyi sayəsində Çobani Şeyx Həsən müvəffəqiyyət qazana bilir və Azərbaycanı ələ keçirir. Təbriz və ümumiyyətlə, bütün Azərbaycan torpağı Çobani feodalları tərəfindən tutulur. Yalançı Teymurtaşın «başçılıq etdiyi» Çobani feodal qrupunun əsas təşkilatçısı Şeyx Həsən Kiçik idi. O, Azərbaycanı tutmaq üçün qurduğu planı həyata keçirə bilmiş və Elxanilər dövlətinin mühüm bir qismində müstəqil olmaq üçün ilk ciddi addım atmışdı. Azərbaycanda Hülakü şahzadələrindən heç kim «padşah» adı ilə mövcud deyildi. Şeyx Həsən Çobani Hülakülərin varisi kimi hər hansı bir adamı padşah elan etməmişdi və demək olar ki, onun belə bir niyyəti də yox idi. O,

---

[207] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 163.
[208] Yenə orada, səh. 165.
[209] Hafiz Əbru, Zeyl. Səh. 157.
[210] Məhəmməd Xavənd şah Herəvi, vərəq 182.

Yalançı Teymurtaşı zəbt etdiyi ərazinin sahibi kimi tanıtmışdı. Bununla da Azərbaycanda əslində Yalançı Teymurtaşın simasında müstəqil Çobanilər dövləti təşkil olunmuşdu. Bu dövlətin başçısı Teymurtaş-Qaracəri, baş əmiri Əmir Şeyx Həsən Çobani idi. Şeyx Həsən Çobani mübarizənin sonrakı mərhələsində «Teymurtaşı» aradan götürməklə özünü müstəqil hakim elan etmək fikrində idi. Bundan sonra Azərbaycanda, sözün həqiqi mənasında, müstəqil Çobanilər dövləti fəaliyyət göstərə bilərdi. Lakin Yalançı Teymurtaş Şeyx Həsən Çobaninin əsas məqsədindən xəbərdar olduğundan onu yaraladı və səltənəti ələ keçirmək üçün Təbrizə yollandı. Son nəticədə Qaracəri Təbrizdən də qaçmalı olur[211]. Qaracəri ilə Şeyx Həsən Çobani arasında düşmənçilik düşdüyünü görən Şeyx Həsən İlkani yenidən Təbrizə daxil olur. Çobanilər şəhəri tərk edirlər. Lakin Şeyx Həsən İlkani vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bilmir, Təbrizdən çıxır və Sultaniyyəyə gedir. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin yazdığına görə, iş elə gətirmişdi ki, Çobanilər yenə də Şeyx Həsən Çobaninin ətrafında toplaşır[212] və Təbrizə daxil olurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili vəziyyətin gərginliyi Şeyx Həsən Çobaniyə özünu hakim (padşah) elan etməyə imkan vermirdi. Bir tərəfdən Şeyx Həsən İlkani hələ də Hülakülər dövlətinin müdafiəsi bayrağı altında mübarizəni davam etdirir, digər tərəfdən isə Qarabağda Satibəy xatun və Əmir Surğanın simasında Şeyx Həsən Çobaninin daha qorxulu rəqibləri mövcud idi. Şeyx Həsən Çobani özünü padşah elan etsə idi, Satibəy xatun və Əmir Surğan Əmir Şeyx Həsən İlkani ilə ittifaq bağlayıb ona qarşı çıxa bilərdilər. Bütün bunları nəzərə alan Şeyx Həsən Çobani Azərbaycanda öz hökmranlığını qanuni şəklə salmaq və hüquqi cəhətdən əsaslandırmaq üçün başqa yol ilə getməyi daha məqsədəuyğun hesab edir. O, Sultan Məhəmməd Xudabəndənin qızı, Qarabağ hakimi Satibəy xatunu Elxanilər dövlətinin qanuni varisi kimi qəbul edib ona padşah adı verdi. Bununla da Azərbaycanda Hülakülərin nüfuzundan hərtərəfli azad olmuş müstəqil Çobanilər dövlətinin təşkil olunması üçün yaranmış ən əlverişli imkan ləğv edildi. Bu baxımdan Azərbaycanda yaşayan feodalların (Satibəy xatun və oğlu Əmir

---

[211] Qaracəri (Yalançı Teymurtaş) Şeyx Həsən Çobanini yaraladıqdan sonra Təbrizə gəlir və oradan qaçmalı olur. Hafiz Əbru bu hadisənin şərhində Qaracərinin Təbrizə gəlməsində məqsədini, Şeyx Həsən İlkaninin ona qarşı münasibətini tam aydınlığı ilə vermir. Onun yazdığından belə görünür ki, Qaracəri Təbrizə gedərkən Şeyx Həsən İlkani ilə ittifaq bağlamaq fikrində idi. Şeyx Həsən İlkani də bu məqsədlə öz dəstəsini götürüb onu qarşılamağa çıxmışdı. Lakin Qaracəri Şeyx Həsən İlkani ilə danışıqların səmərə verməyəcəyini hiss edib qaçmışdır (bax: Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 158). Həmdullah Qəzvini isə bu hadisəni tam aydınlığı ilə, həm də nisbətən başqa tərzdə şərh edir. Onun yazdığına görə, Qaracəri Təbrizə gedərkən Sultan Məhəmməd Xudabəndənin qızı Satıbəy xatuna və onun oğlu Əmir Surğana (Əmir Çobanın oğlu) əhəmiyyət verməmiş, onları öz nökərləri hesab etmiş və Təbrizdə səltənəti ələ keçirmək fikrində olmuşdur. Şeyx Həsən İlkani ona qarşı qoşun çıxarmışdır. Qaracəri onunla vuruşmaq iqtidarında olmadığından qaçmışdır (bax: Həmdullah Qəzvini, Zeyl, vərəq 447). Bizcə, Həmdullah Qəzvininin məlumatı daha dəqiqdir.

[212] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 166.

Surğanın simasında) burada müstəqil Çobanilər dövlətinin yaradılmasına mane olduqlarını qəbul etmək olar.

Beləliklə, kiçik bir fasilədən sonra Azərbaycanda Elxanilərin hakimiyyəti yenidən bərpa olundu. Bundan sonra Şeyx Həsən Çobani öz fəaliyyətini Hülakü şahzadələrini (Satibəy xatunun və Süleyman xanın) adı ilə qanuni şəklə saldı.

İkinci fəsil

AZƏRBAYCANDA ÇOBANİLƏRİN HÖKMRANLIĞI

Azərbaycan tarixində Çobanilərin mövqeyi

Elxanilər imperiyası parçalandıqdan sonra onun ərazisinin bir hissəsi Çobani feodal qrupunun ixtiyarına keçir. Çobanilərin nüfuz dairəsinə Azərbaycan, İraqi-Əcəm, Həmədan, Qum, Kaşan, Rey, Vəramin, Furğan, Gürcüstan vilayətləri və Ermənistanın böyük bir qismi daxil idi[213]. Əmir Şeyx Həsən Çobani (Kiçik) və qardaşı Məlik Əşrəf 1338-1357-ci illərdə bu və ya digər Hülakü nümayəndəsini padşah elan edib ixtiyarlarında olan ərazini həmin şəxslərin adından idarə edirdilər. Çobani feodalları həmişə Elxanilər dövlətinin varlığını mühafizə etmiş və bununla da öz hökmranlıqlarını hüquqi cəhətdən qanuniləşdirmişlər.

Çobanilərin Azərbaycanda müstəqil dövlət təşkil edib-etməmələri məsələsi tarixşünaslıqda tam işıqlandırılmamışdır. «Azərbaycan tarixi»nin birinci cildində verilmiş müvafiq məlumatda Əbu Səidin ölümündən (1335) sonra hakimiyyətin Çobanilərin əlinə keçdiyi qeyd olunur[214]. Burada padşah elan edilmiş Hülakü nümayəndələrinin dövlət idarəsindəki rolu və onların səltənət sahibi kimi müdafiə olunmalarında nə məqsəd güdüldüyü göstərilmir. Dövrün yazılı mənbələrinin verdiyi məlumata əsaslanan tədqiqatçılar da bu fikrin tərəfdarıdırlar. Akademik Ə. Ə. Əlizadə Arpa xanın (1336) ölümündən sonra Hülakülər dövləti ərazisinin bir qismində faktiki olaraq[215] müstəqil Çobanilər dövlətinin yarandığını göstərir[216]. Lakin, bununla bərabər, müəllif məsələnin formal cəhətinə də fikir verir və Hülakü nümayəndələrinin (xüsusilə Satibəy xatunun və Süleyman xanın) dövlətdəki rolunu qeyd edir. O yazır ki, əmirlər Hülakü nümayəndələrini Elxanilər dövlətinin varisi

[213]İbn Bətutə, səh. 47. Çobanilərin nüfuz dairəsində olan ərazi barədə həmçinin bax: Hafiz Əbru. Zeyl. səh. 179; Budaq Qəlvini, vərəq 196; Məhəmməd Həsən, səh. 271; Ehtişam əl-mülk, vərəq 141; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 330; Сейфеддини. Монеты ильханов. səh. 34;
[214] «Azərbaycan tarixi», I, səh. 204.
[215]Orta əsr feodal dövlətlərində bəzən nəzərə çarpan «faktiki hökmranlıq» və «nominal xanlıq» barədə bax: Oİ SSSR, II, səh. 654-655.
[216] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 288, 289, 330, 331.

(elxan və ya padşah) elan etməklə Hülakülər taxt-tacına olan iddialarını qanuniləşdirirdilər[217].

Azərbaycan tarixinə dair yazılmış müvafiq əsərləri də bu məsələ ya düzgün qoyulmamış[218], ya da həmin məsələyə heç toxunulmamışdır[219]. Sikkəşünaslıq materiallarına əsaslanan tədqiqatçılar isə Çobanilərin müstəqil dövlət olduğunu qəbul etmirlər. Y. A. Paxomov Əşrəf Çobaninin dövləti Hülakü nümayəndəsi Ənuşirəvan-e Adilin adından idarə etdiyini qeyd edərək Hülakülər dövlətinin süqutunu 1356-cı ilə (756 hicri) aid edir[220]. M. Ə. Seyfəddinin «XIV əsr Elxanilər sikkələri» adlı əsərində də bu dövrə Hülakülər dövlətinin tarixi baxımından yanaşılır. Lakin müəllif Çobani feodal qrupunun Azərbaycanda müstəqil dövlət təşkil edib-etməməsi barədə bir kəlmə də yazmır. Yaxşı olardı ki, müəllif bu məsələ barədə öz fikrini deyəydi və özündən əvvəlki tarixi ədəbiyyatda işlədilmiş «Çobanilər dövləti» («Государство Чобанидов») terminინə münasibətini bildirəydi.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, «Azərbaycan tarixi»ndə və dövrün yazılı mənbələrinin məlumatına əsaslanan tədqiqatçıların əsərlərində Hülakü nümayəndələrinin (Satibəy xatun, Süleyman xan və Ənuşirəvan-e Adil) fəaliyyətinin və rolunun lazımi qədər qiymətləndirilməməsi və Çobanilərin Azərbaycanda Hülakülərdən heç bir asılılığı olmayan müstəqil dövlət hesab edilməsi iddiası dövrün bir sıra yazılı ilk mənbələrində verilən məlumatın dəqiqsizliyi ilə əlaqədar olmuşdur. Göstərmək lazımdır ki, Həmdullah Qəzvininin «Zeyl-e tarix-e qozide», Hafiz Əbrunun «Zeyl-e Cam-e ət-təvarix-e Rəşidi» və s. mənbələrdə Çobanilərin müstəqil dövlət olmaması məsələsi müəyyən dərəcədə şərh edilsə də, Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin «Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində həmin məsələ daha qabarıq və ətraflı verilmişdir. Bu əsər isə son zamanlara qədər tədqiqatçıların istifadəsində olmamışdır. Əsər 1954-cü ildə çap olunmuşdur. Azərbaycan tarixşünaslığı baxımından çox dəyərli və zəngin materiala malik olan «Tarix-e Şeyx Üveys» əsəri xalqımızın tarixinin 1340-1360-cı illərini

[217] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 288.

[218] Bax: Петрушевский. Внутренная политика, səh. 144; История Ирана, səh. 220-221 (burada «Государство Чобанидов и Джелаиридов» adı ilə xüsusi başlıq verilir; məlumat İ. P. Petruşevskinindir); İbrahimov. Oçerklər (müəllif Çobanilərin 1345-ci ildən hakimiyyətə başladıqlarını yazır, səh. 20); Ciddi. Gülüstan qalası (müəllif yazır: XIV əsrin I yarısında Hülakülər hakimiyyəti Çobanilər və sonra Cəlairilərlə əvəz olunur, səh. 13); Babayan (müəllif Çobaniləri müstəqil dövlət hesab edir və Hülakü nümayəndələrinin dövlətdəki rolunu nəzərə almır. səh.169).

[219] Bax: Bakıxanov. Gülüstani-İrəm, elmi-tənqidi mətn; Бартольд. Краткий обзор; Рашид Исмаилов; Пахомов, Краткий курс; Sısoev Zeynal oğlu Cahangir; Петрушевский. Из героической борьбы; Şərifli, Mübarizə tarixindən; OİA, V, səh. 44-140; Еремян Петрушевский. Азербайджан; Əhməd Kaviyanpur; Azərbaycan tarixi, Bakı, 1900; История Азербайджана, Бакы, 1964; История Азербайджана (АГУ); Məhəmməd Cavid Məşkur.

[220] Пахомов. Борьба, səh. 47.

aydınlaşdırmaq və Çobanilərin müstəqil dövlət təşkil edib-etmədiklərini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, XIV əsrin ortalarında Azərbaycanda siyasi vəziyyət çox gərgin olmuşdur. Belə ki, 1336-1357-ci illərdə Hülakülər dövləti ərazisində səkkiz padşah bir-birini əvəz etmişdir[221]. Hülakülər dövlətinin daxilində şiddətlənən feodal ara müharibələrində fəal iştirak edən Şeyx Həsən Teymurtaş oğlu Çobani (1338-1343) rəqib qüvvələrə qalib gəldikdən sonra Sultan Məhəmməd Xudabəndənin qızı Satibəy xatunu (1338-1339) hökmranlıq taxtında oturdur və ölkəni onun adından idarə etməyə başlayır[222].

Bəhs olunan dövrün əsas siyasi xüsusiyyətlərindən biri Hülakü nümayəndələrinin hüquqsuzluğu, onların müxtəlif feodal qruplarının, baş əmirlərin əlində oyuncağa çevrilməsidir. Akad. Ə. Ə. Əlizadə qeyd edir ki, əmirlər padşah elan etdikləri namizədləri üzərində tam ixtiyara malik olub, istədikləri vaxt öz namizədlərini başqası ilə əvəz edə bilərdilər. Yaxud belə namizədlərin mövcudluğuna heç bir ehtiyac qalmadığını hiss etdikdə asanlıqla onları hakimiyyətdən kənar edib müstəqilləşirdilər[223]. Dövrün hadisələri alimin bu müddəasını tamamilə təsdiq edir. Misal üçün, Elxanilər dövlətinin zəiflədiyi və parçalandığı şəraitdə Çobanilərin iqtisadi bazasına və hərbi qüdrətinə arxalanan Şeyx Həsən Kiçik 1340-cı ildə şahzadə Satibəy xatunu hakimiyyətdən məhrum edib, onun yerinə Süleyman xanı (1340-1344) padşah elan etmişdir. Şeyx Həsən Cəlairi isə həmin ildə Keyxatu xanın nəslindən olan Cahan Teymuru (1339-1340) hakimiyyətdən kənar edib Bağdadda müstəqil Cəlairilər dövləti təşkil etmişdir[224].

Əmir Şeyx Həsən Çobani isə müstəqil Çobanilər dövləti təsis etmədən ömrünün sonunadək Süleyman xanı Hülakülər səltənətinin varisi kimi qələmə verərək öz fəaliyyətini onun adı ilə qanuni şəklə salmışdır[225]. Süleyman xan Şeyx Həsən Kiçiyin hər bir hərəkətinə razılaşdığından Şeyx Həsən onu başqası ilə əvəz etmək niyyətində olmur. Belə ki, o, 1342-ci ildə Gilanda Ulcaytu xanın nəslindən Seyfəlmülk adlı bir nəfərin meydana çıxdığını eşitdikdə təcili oraya gedir və həmin adamı öldürür[226]. Bundan başqa, Həmdullah Qəzvininin yazdığına görə, Şeyx Həsən Çobani həmin ildə öz yanında saxladığı və Məhəmməd Xudabəndənin oğlu

---

[221] Bax: Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 158-178; Zeynəddin, vərəq 469-485; Hafiz Əbru Zeyl, səh. 145-197.
[222] Həmdullah Qəzvini. Zeyl. vərəq 447-449; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. səh. 166-167.
[223] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 288.
[224] Markov. Kataloq, səh. III; Akad. Ə. Ə. Əlizadə yazır: «В 741 г. х... Хасан Бузург... обьявил себе независимым государем... с этого времени престол юридически перешел к династии Джелаиридов», (göstərilən əsəri, səh. 336.
[225] Mənbələrdən görünür ki, Şeyx Həsən Kiçik həmişə Süleyman xanın fərmanı ilə hərəkət etmişdir. Belə ki, o, hər hansı bir tədbiri həyata keçirmək istədikdə əvvəlcə Süleyman xanın adından fərman vermiş, sonra isə iş icra olunmuşdur. Fərmanların Süleyman xanın adından verildiyi barədə bax: Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 401, 463, 464,466.
[226] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 435.

kimi tanıtdırdığı Əbu əl-Xeyr adlı bir nəfəri Süleyman xanın sərəncamına göndərir. Əbu əl-Xeyr padşahın əmri ilə məhv edilir[227]. Göründüyü kimi, Süleyman xanı səltənətdə saxlamaq Şeyx Həsənə Hülakülər dövlətindəki mövqeyini qanuniləşdirmək üçün lazım idi[228]. Deməli, Şeyx Həsən Kiçik Satibəy xatunu[229] və Süleyman xanı məhz dövlət idarəsindəki fəaliyyətini qanuniləşdirmək məqsədilə padşah elan etmişdir. Lakin göstərmək lazımdır ki, Hülakü nümayəndələri - padşahlar nə qədər asılı vəziyyətdə olsalar da, onlar Elxanilər dövlətinin və səltənətin hüquqi cəhətdən səlahiyyətli şəxsiyyətləri olmaqla, bu dövlətin Azərbaycanda fəaliyyət göstərdiyini bildirirdilər. Əmir Şeyx Həsən Çobani böyük ixtiyar sahibi, «padşah» elan etdiyi şahzadələr üzərində tam nüfuza malik olması ilə bərabər, hüquqi cəhətdən Elxanilər dövlətinin baş əmiri olaraq qalırdı. Yeri gəlmişkən bir daha qeyd etmək lazımdır ki, «Azərbaycan tarixi»ndə[230] və tədqiqat əsərlərində bu məsələ düzgün əks olunmamış və son Hülakü şahzadələrinin (xüsusilə Ənuşirəvan-e Adilin) dövlətdəki rolu və fəaliyyəti nəzərə alınmamışdır,

İlk mənbələrdən məlum olduğu kimi, Əmir Şeyx Həsən Çobani 1343-cü il dekabrın 16-da arvadı İzzət Mələk tərəfindən öldürülür. Süleyman xan onun dövlətini ələ keçirir və öz əmirləri arasında bölür. Şeyx Həsənin ölümündən sonra Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə yenidən kəskinləşdi. Onun qardaşı Məlik Əşrəf Çobani feodal ara müharibələrində müvəffəqiyyət əldə etdi. Lakin o da müstəqil Çobanilər dövləti təsis etmir, Natil[231] adlı yerdə (Arranda) Ənuşirəvanı (Nuşirəvan) padşah elan edir və ona «Adil» ləqəbi verir.

Qeyd etməliyik ki, ayrı-ayrı mənbələrdə Ənuşirəvanın mənşəyi haqqında müxtəlif məlumat verilir. Zeynəddinin və Hafiz Əbrunun yazdığına görə, Ənuşirəvan Kaviyan nəslindən olan qıpçaqlara[232], Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəriyə görə, «türkliyan» qəbiləsinə[233] mənsub olmuşdur. Göründüyü kimi, mənbələrdə bu

---

[227] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 463; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 157. Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Xudabəndənin Əbu əl-Xeyr adlı oğlu olmuşdur. Lakin o, hələ uşaqlığında ölmüş və Təbrizdə dəfn edilmişdir (bax: Kaşani, səh. 8, 42, 238). Şeyx Həsən Çobaninin Əbu əl-Xeyr adlı bir nəfəri öz yanında saxlayıb onu Ulcaytunun oğlu kimi qələmə verməsi səbəbsiz deyildi. O, bununla əvvəllər həyata keçirdiyi plana - Yalançı Teymurtaşın simasında qazandığı qələbəyə uyğun hərəkət etmək niyyətində olmuşdur. Lakin Xudabəndənin oğlu Əbu əl-Xeyrin uşaq vaxtı öldüyü gizli bir iş olmadığından onun «dirilməsi» qeyri-mümkün olmuş və Şeyx Həsənin planı bu dəfə baş tutmamışdır. O, vəziyyətdən çıxmaq üçün həmin adamı məhv etməli olmuşdur. Şeyx Həsən Kiçiyin hər iki hərəkəti tarixdə yaxşı bəlli olan yalançı dimitrləri, fırıldaqçı səfimirzələri xatırladır.

[228] Şeyx Həsən Kiçik 1341-42-ci ildə tikdirdiyi «Ustad-e şagerd» məscidinin kitabəsində belə öz adını deyil, Süleyman xanın adını yazdırır (bax: İsmail Dibac, səh. 49).

[229] Şərəfəddin Əli Yəzdiyə görə, Şeyx Həsən Kiçik (Satibəy xatunu, 16 nəfər yaxın adamının məsləhətinə əsasən, Çobanilərə Hülakü xanın nəslindən padşah lazım olduğu üçün taxta çıxarmışdır (səh. 165).

[230] Bax: «Azərbaycan tarixi», I, səh. 204-205.

[231] Zeynəddin, vərəq 473; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 171.

[232] Zeynəddin, vərəq 473; Hafiz Əbru, Zeyl. səh. 170; həmçinin bax: Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 180; Xandəmir, vərəq 79.

[233] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 171.

barədə fikir müxtəlifliyi vardır. Qeyd etməliyik ki, Ənuşirəvan-e Adil Çingiz xanın digər bir qolundan deyil, Hülakü xanın nəslinə mənsub monqol-türk qəbiləsindəndir. Bəzi tədqiqatçılar da Ənuşirəvan-e Adili Hülakü nümayəndəsi kimi qəbul etmişlər[234]. Həmin müddəanı möhkəmlətmək üçün biz bir sıra başqa dəlilləri də göstərməyi lazım bilirik. Aydındır ki, Çingiz xanın yasasına (qanununa) əsasən onun öz nəslinə mənsub olan şahzadələr hakimiyyəti ələ ala bilərdilər. Hülakülər dövründə isə bu hüquq bir qədər məhdudlaşdırılmış və yalnız Hülakü xanın nəslindən olan şahzadələrə hakimiyyət başına keçmək ixtiyarı verilmişdi[235]. Orta əsrlərdə hakimiyyət simvolu olan sikkə zərbi, xütbə oxunuşu və fərmanların verilməsi hakimiyyət rəmzi kimi bu nəslə mənsub olmuşdur. Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra Hülakülər ərazisində baş vermiş feodal ara müharibələri dövründə də hər bir feodal öz hakimiyyətini qanuni şəklə salmaq üçün bu ənənəni əsas götürmüşdür[236]. Əmir Məlik Əşrəf də həmin ənənəni pozmamış və Ənuşirəvanı Hülakü şahzadəsi olduğu üçün «padşah» elan etmişdir. Əks təqdirdə (Ənuşirəvanın Hülakü xanın nəslindən olduğunu qəbul etməsək) Məlik Əşrəf dövlətin idarəsindəki fəaliyyətinə haqq qazandıra bilməzdi. Məlik Əşrəf onun adına xütbə oxutdurmuş[237], sikkə zərb etdirmiş[238] və hətta 1357-ci ildə (758 hicri) Qızıl Orda xanı Canı bəy Azərbaycana yürüş edib Məlik Əşrəfə elçi göndərərək tabe olmasını tələb etdikdə, ona Azərbaycanda Qazan xanın nümayəndəsinin (Ənuşirəvan-e Adilin) padşahlıq etdiyini[239] xəbər vermişdir[240]. Yuxarıda göstərilənlər Ənuşirəvan-e Adilin Hülakü xanın nəslindən olduğunu bir daha təsdiq edir[241].

---

[234]Tarix-e səlatin, vərəq 287; Ehtişam əl -mülk, səh. 47; Hovord. səh. 650; Abbas İqbal, səh. 183; Şirin Bəyani, səh. 30; Markov, Kataloq, səh. IX; Пахомов, Краткий курс, səh. 18; Degin, səh. 75.

[235] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 206.

[236] Yenə orada, səh. 288.

[237]Zeynəddin, vərəq 473; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 171: Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 181; Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 188; Xandəmir, vərəq 79.

[238]Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 167. Ənuşirəvanın adına zərb olunmuş sikkələr barədə bax: Лен Пуль, səh. 182-183; Марков, Инвентарный каталог, səh. 593-597, burada Ənuşirəvanın adına 30 zərbxanada sikkə zərb edildiyi göstərilir; Пахомов. Клады, II, səh. 40-42; Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 190-192; müəllif Ənuşirəvanı qıpçaq nümayəndəsi kimi qəbul edir (səh. 169). Lakin o, Məlik Əşrəfin nə səbəbə qıpçaq nümayəndəsini padşah elan edib onun adına sikkə zərb etdirdiyini və bu hərəkətin Hülakü nümayəndələrinin padşah elan etməklə Elxanilər dövlətini «davam etdirmək» pərdəsi altında gedən feodal ara müharibələrində hansı müddəalar ilə qanuniləşdirdiyini göstərmir. Bizim fikrimizcə, Ənuşirəvan-e Adili qıpçaq nümayəndəsi kimi qəbul etmək düzgün deyildir. O, məhz Hülakü xanın nəslinə mənsub olmuşdur.

[239]Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 177.

[240]Canı bəyin Məlik Əşrəfə məktub göndərməsi və Azərbaycana yürüşü XVI əsrdə yaşamış məşhur şair və tarixçi Əbdi bəy Şirazinin «Məzhər əl-əsrar» əsərində nəzmə çəkilmişdir (bax: Əbdi bəy Şirazi, vərəq 27a-27b.).

[241]Bəzi tarixçilər Ənuşirəvan-e Adilin Hülakü xanın nəslindən olmasına şübhə ilə yanaşmışlar, bax: Бартольд (Лен Пуль, səh. 183, 1-ci haşiyə); Abbas İqbal, səh. 142; Qasım Qəni, səh. 60.

Ənuşirəvan-e Adilin hakimiyyət dövrünü və Məlik Əşrəflə onun arasında mövcud olmuş münasibətləri müəyyənləşdirməyə gəlincə, göstərmək lazımdır ki, ilk mənbələrdən bu barədə geniş məlumat əldə etmək mümkün deyildir. Mənbələr Ənuşirəvanın xan elan olunması və hakimiyyətin Məlik Əşrəfin əlində toplanması barədə yazırlar. Buna baxmayaraq, oradakı bəzi qeydlər Ənuşirəvanın hakimiyyət dövrü haqqında müəyyən nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Mənbələrin göstərdiyinə görə, Məlik Əşrəf 1350-ci ilin aprel ayında İsfahanı mühasirəyə alır. Onlar bir müddət vuruşduqdan sonra isfahanlılar öz nümayəndələrini göndərib deyirlər: «Əgər sizin məqsədiniz şəhəri tutmaqdırsa, son nəfəsədək vuruşacağıq. Əgər sikkə və xütbədirsə, onda bir nəfər göndərin, sizin padşahın adına xütbə oxunsun və sikkə zərb edilsin»[242]. Beləliklə, Məlik Əşrəf Mövlana Şərufəddin Naxçıvanini şəhərə göndərir. Cümə günü şəhərdə Ənuşirəvanın adına[243] xütbə oxunur və 2000 dinar qızıl sikkə zərb edilir[244].

Məlum olduğu kimi, bütün orta əsrlər dövründə sikkə zərbi və xütbə hökmranlıq simvolu[245] olmuşdur. Məlik Əşrəf də bunu yaxşı bilirdi. Belə olduqda onun sikkəni öz adına zərb etdirməməsi və xütbəni oxutdurmaması ilk baxışda təəccüb doğurur. Axı, Məlik Əşrəf öz adına sikkə zərb etsə və xütbə oxutdursa idi öz hökmranlığını hər cəhətdən qanuni şəklə salmış olardı[246]. Lakin Məlik Əşrəfin dövründə (1344-1357) Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Hülakülər dövlətində onun adı ilə deyil, Ənuşirəvan-e Adilin adı ilə sikkə zərb edilmişdir[247]. Deməli,

---

[242] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 174; Zeynəddin. vərəq 478; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 181; Tarix-e səlatin, vərəq 287.

[243] Zeynəddin, vərəq 478; Tarix-e səlatin, vərəq 287; Xandəmir, vərəq 79.

[244] Zeynəddin, vərəq 478; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 181; Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 188; Fəsihi, vərəq 378; Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 170. Bəzi tarixçilər İsfahanın mühasirəsindən sonra sikkənin Məlik Əşrəfin adına vurulduğunu və xütbənin də onun adına oxunduğunu qeyd edirlər ki, bu dövrün mənbələrinin verdiyi məlumata uyğun deyildir (bax: Abbas İqbal, səh. 184; Əhməd Kaviyanpur, səh. 120).

[245] Markov. Kataloq, səh. III. Müəllif yazır ki, Cəlairilərin 1340-cı ildən başlayaraq sikkəni öz adlarına vurmaları iqtisadi vəziyyəti nizama salmaqdan daha çox sikkə hüququnu (hökmranlıq simvolunu) öz adlarına aid etmək məqsədilə həyata keçirilmişdir.

«Sikkələr sənəd xüsusiyyətinə malik olduqları üçün orta əsr Şərq tarixçilərinin verdikləri məlumata nisbətən daha inamlı mənbədədirlər» (bax: Qrekov və Yakubovskiy, səh. 265). Feodal dövlət başçıları sikkəni öz adlarına zərb etdirməklə müstəqilliklərini tanıtmaq məqsədi güdürdülər. Məsələn, 1231-ci illərdə Şirvanşahların sikkələrində Cəlaləddinin adının yazılmaması onların Xarəzmşahlardan asılı olmadığını və müstəqil hərəkət etdiklərini göstərirdi (bax: Ализаде. Из истории Ширваншахов, səh. 99; yenə də onun, göstərilən əsəri, səh. 364) və ya 1408-ci ildə «Şirvanşah İbrahim Təbriz məscidində Şadi bəyin (Qızıl Orda xanı) adına xütbə oxutdurmaqla və onun adından sikkə zərb etdirməklə... monqolların hakimiyyətini xatırlatmaq və bununla da, özünün bütün Azərbaycan hökmranlığına səlahiyyətli olduğunu göstərmək istəmişdir» (bax: Nemətova, səh. 23-24).

[246] Ənuşirəvan-e Adilin adına zərb edilmiş sikkələrin üzərində «onun hökmranlığı daimi olsun (да длится вечно чарствование его)» ibarəsi yazılmışdır (bax: Пахомов. Клады, IX, səh. 70-71; Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 62). Bu ibarə özlüyündə Məlik Əşrəfin Ənuşirəvan-e Adili hakim kimi mühafizə etdiyini bildirir.

[247] Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 174.

Ənuşirəvan-e Adil bu dövrdə sağ olmuş və dərin kök salmış orta əsr ənənələri çərçivəsindən kənara çıxa bilməyən Məlik Əşrəf sikkəni Ənuşirəvan-e Adilin adına zərb etdirərək və xütbəni onun adına oxutduraraq öz fəaliyyətini onun formal hökmranlığı pərdəsi altında davam etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ənuşirəvan-e Adilin adına Azərbaycanda 1355-ci ilə qədər sikkə zərb edildiyi elmə məlumdur[248].

Mənbələrdə təsadüf edilən ikinci fakt isə belədir: Əmir Məlik Əşrəf 1351-ci ildə Rəb-e Rəşididə məskən saldığı vaxt xalqın etimadını qazanmaq niyyəti ilə «müxtəlif vasitələrə əl atır, Sasani şahı Ənuşirəvan-e Adilin zamanındakı qayda-qanunu «bərpa» etmək fikrinə düşür və bu məqsədlə dövlət evinin qarşısında zəncirli zəng bağlayır[249]. Bu tədbir zamanı «Ənuşirəvan-e Adil» adının işlədilməsi özlüyündə Məlik Əşrəfin padşah elan etdiyi Ənuşirəvan-e Adilin hökmdar kimi mövcud olduğunu göstərir.

Bundan başqa, «Tarix-e Şeyx Üveys» əsərindən məlum olur ki, Məlik Əşrəf 1357-ci ildə Azərbaycana yürüş etmiş Canı bəyin elçisinə verdiyi cavabda Azərbaycanda Qazan xanın nümayəndəsinin padşah (sultan) kimi mövcud olduğunu göstərmişdir[250]. Məlik Əşrəfin «Padşah-e Qazan» adlandırdığı adam Ənuşirəvan-e Adildir[251]. Deməli, Ənuşirəvan-e Adil 1357-ci ilə kimi yaşamışdır. Bu barədə tədqiqatçıların rəyləri müxtəlifdir. Bəzi tarixçilər Əiuşirəvan-e Adilin cəmi 6 ay[252] hökmranlıq etdiyini, bəziləri az bir müddətdən sonra hakimiyyətdən salındığını[253] bildirir. V. M. Sısoyev onun 1348-ci ilə qədər yaşadığını göstərir[254]. E. A. Paxomov Ənuşirəvan-e Adilin hakimiyyət müddətini «1343-1353-cü illər» kimi verir[255]. Akademik Ə. Ə. Əlizadənin adı çəkilən əsərində Ənuşirəvan-e Adilin aqibəti barədə heç bir söz deyilmir. B. Şpuler isə Ənuşirəvan-e Adilin aqibətinin necə olduğunun bilinmədiyini yazır[256]. Lakin, bir sıra tədqiqatçılar Məlik Əşrəfin edamından sonra (1357) da Ənuşirəvan-e Adilin sağ olduğunu, Canı bəy ilə əlaqə yaratdığını və ondan kömək gördüyünü yazırlar[257].

---

[248]Пахомов. Борьба, səh. 47.

[249]Zeynəddin, vərəq 480; Hafiz Əbru. Zeyl, səh.183.

[250]Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 177.

[251]Numizmatik göstəricilərə əsasən 1356-cı ildən başlayaraq Azərbaycanla «Sultan Həsən xan» titulu ilə sikkə zərb edildiyi məlum olur (bax: Пахомов. Борьба,, səh. 48). Bu məlumat Azərbaycanda Ənuşirəvan-e Adildən sonra «Sultan Həsən» adlı şəxsin padşah elan olunduğu haqqında mülahizə irəli sürməyə imkan verir. Lakin həmin mülahizənin sübutu üçün müəyyən faktlar olmadığından biz hələlik Məlik Əşrəfin «padşah-i Qazan» adlandırdığı şəxsi Ənuşirəvan-e Adil kimi qəbul edirik. Bu barədə sonra bəhs olunacaqdır.

[252] Fehrest-e namha, vərəq 59.

[253]Yəhya Qəzvini, vərəq 112; Siracəddin Qasım, vərəq 273; Abbas İqbal, səh. 183; Tarix-e bozorqan, vərəq 8.

[254]Sısoyev, səh. 66.

[255]Пахомов. Монеты из Орен-кала, səh. 93.

[256]Şpuler, Anqara nəşri, səh. 152. Bəzi mənbələrdə Ənuşirəvan-e Adilin adı çəkilmir (bax: Şami).

[257] Məhəmməd Həsən, səh. 413; Ehtişamül mülk, səh. 47; Hecazi Məhəmməd, səh. 146.

Beləliklə, biz mənbələrin verdiyi yuxarıdakı məlumata və Ənuşirəvan-e Adilin Məlik Əşrəfin öldürüldüyü vaxtda sağ olduğunu göstərən tədqiqatçıların rəylərinə əsaslanaraq Ənuşirəvan-e Adilin 1357-ci ilə kimi - Canı bəyin Azərbaycanı ələ keçirməsinə qədər «padşah» kimi fəaliyyət göstərdiyini qəbul edirdi. Bu isə Çobanilərin müstəqil dövlət olmadığını, Çobani nümayəndəsi Məlik Əşrəfin (qardaşı Şeyx Həsən kimi) Elxanilər dövlətinin sahibi (padşah)[258] deyil, baş əmiri[259] olduğunu göstərir[260].

Qeyd etmək lazımdır ki, Hülakülərin dövlət quruluşu bütün XIII-XIV əsrlər boyu, həmçinin Çobanilərin ağalığı zamanında, demək olar ki, sabit qalmış və köklü dəyişikliyə uğramamışdır. Akad. Ə. Ə. Əlizadə göstərir ki, Çobanilər dövründəki dövlət quruluşu Hülakülər dövründə mövcud olmuş dövlət quruluşu ilə eyniyyət təşkil edir[261]. «Tarix-e al-e Cəlair» əsərinin müəllifi doktor Şirin Bəyani də bu fikirdədir[262]. Deməli, Çobani nümayəndələri Hülakülərin qəbul etdikləri dövlət quruluşunu da dəyişdirməmişlər. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə (XIII-XV) feodal dövlət başçıları (padşahlar, eləcə də Ənuşirəvan-e Adil) «sultan» titulu daşıyırdılar. Dövlət quruluşunda «əmirül üməralar» padşahdan sonra ikinci yeri,

[258]Bəzi tarixçilərin Çobani nümayəndələrini «padşah» kimi göstərmələri doğru deyildir, bax: Siracəddin Qasım, vərəq 270; Ehtişam ül-mülk, vərəq 141; Nadir Mirzə, səh, 313; Tarixat-e vəfat, vərəq 9.

[259]Həmdullah Qəzvini «Zeyl-e tarix-e qozide» əsərindən bir neçə yerdə Süleyman xanın «padşah» Şeyx Həsən Kiçiyin isə Əmir olduğunu açıq-aydın göstərir, bax: Zeyl, vərəq 461, 463, 465. Çobanilərin dövlət olmaması və Çobani nümayəndələrinin dövlətin baş əmirləri olmaları mənbələrdə Hülakü nümayəndələrinin və Məlik Əşrəfin fəaliyyəti haqqında yazılmış hissələrə verilmiş başlıqlardan da aydın görünür. Məsələn, «Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində bütün Hülakü şahzadələrinin fəaliyyəti «padşahi» sözü ilə verildiyi halda, təkcə Məlik Əşrəf barədə verilmiş məlumatın başlığı «Əmarət-e Məlik Əşrəf» şəklində yazılmışdır (bax: Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 172).

[260]Biz bəzən Şərq ölkələri tarixində dövlətin idarəsini faktiki olaraq ələ alan feodal qruplarının və ya şəxslərin hüquqi cəhətdən dövlətin sahibi olmadıqlarına rast gəlirik. Məs: IX əsrdə Abbasilər xilafətində türklər faktiki olaraq hökmranlığı ələ almış və istədikləri vaxt xəlifələri dəyişdirir, özlərinə lazım olan şəxsləri xəlifə təyin edirdilər (bax: Буниятов. Начало господства тюрок, səh. 51-58); 1160-cı ildən başlayaraq İraq səlcuq sultanlığı öz hökmranlığını itirir və formal olaraq səltənət sahibi kimi tanınır. Dövlətin faktiki hakimiyyəti Azərbaycan Eldəgizlər sülaləsinin nümayəndələrinin ixtiyarına keçir. Atabəylik institutu öz inkişafının II mərhələsində - «ictimai-siyasi» mahiyyət kəsb etdiyi vaxt İraq səlcuq sultanlığında faktiki hakimiyyəti ələ alır. Lakin səltənət Atabəylərə deyil, səlcuq sultanlarına mənsub olaraq qalırdı (bax: Гусейнов); 1316-1327-ci illərdə Sultan Əbu Səid kiçik yaşlı olduğundan Hülakülər dövlətinin faktiki hakimiyyəti Əmir Çobanın əlində cəmlənmişdi (bax: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 287). Lakin səltənət sahibi Əmir Çoban deyil, Sultan Əbu Səid idi; 1732-1736-cı illərdə İranda və Azərbaycanda Nadir xan dövlətin faktiki hakimi idi. Hüquqi cəhətdən səltənət sahibi Nadir deyil, kiçik yaşlı III Şah Abbas sayılırdı. III Şah Abbas öldükdən sonra Nadir xan səfəviləri hakimiyyətdən kənar etmək, səltənətə sahib olmaq, özünü şah elan edib bunu rəsmi surətdə qanuniləşdirmək üçün Muğanda qurultay çağırır və öz məqsədinə nail olur. Yalnız bundan sonra İranda Səfəvilər dövləti süqut edir. (bax: Azərbaycan tarixi, 1 s; səh. 340; Əli Hüseynzadə, səh. 89-92).

[261] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 330.

[262]Şirin Bəyani, səh. 408: Müəllif Cəlairilərin də mövcud quruluşunu dəyişdirmədiklərini göstərir.

vəzirlər isə üçüncü yeri tuturdular[263]. Bəhs olunan dövrdə Əmir Məlik Əşrəf dövlət aparatında «sultan» titulu daşıyan Ənuşirəvan-e Adildən sonra ikinci yeri tuturdu.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Çobanilər XIV əsrin ortalarında Qızıl Orda və digər qonşu dövlətlər tərəfindən müstəqil dövlət kimi rəsmi surətdə tanınmamışlar. 1357-ci ildə Qızıl Orda xanı Canı bəy Azərbaycana yürüş edərkən Məlik Əşrəfə elçi göndərir və bildirir ki, mən Hülakü ulusluğunu zəbt etməyə gəlirəm, sən adı dörd ulusluğun yarlığında yazılan Çobanın oğlusan[264] (nəvəsisən - V. P.). Canı bəyin «Hülakü ulusluğu» sözünü işlətməsi Çobanilərin Qızıl Orda dövləti tərəfindən rəsmi surətdə dövlət kimi tanınmadığı barədə söylənilmiş fikri təsdiq edir.

Yuxarıda göstərilənlərdən əsasən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

Şərq ölkələrinin sikkə zərbi, xütbə oxunuşu və fərmanların verilməsi kimi səltənət simvollarına malik olmayan, öz müstəqilliyini elan etməyib Hülakü şahzadələrini hökmdar (padşah, elxan, sultan) adı ilə saxlayan, Hülakülər zamanında mövcud olan dövlət quruluşuna müvafiq hərəkət edən və qonşu dövlətlər tərəfindən müstəqil dövlət kimi rəsmi surətdə tanınmayan bir feodal qrupu tam hüquqlu, müstəqil dövlət hesab oluna bilməz. Çobanilər Azərbaycanda Hülakülər dövlətini davam etdirmiş iri feodal qrupu olmuşlar[265]. Lakin onlar Hülakülər dövlətinin idarəsini tamamilə öz əllərinə almış və faktiki olaraq müstəqil fəaliyyət göstərmişlər[266].

XIV əsrin ortalarında (1338-1360) Azərbaycanda vəziyyət. Hülakülər dövlətinin süqutu.

XIV əsrin 40-cı illərinə yaxın Azərbaycan və ona qonşu olan bir sıra vilayətlər Çobani feodallarının ixtiyarına keçir. Şeyx Həsən Kiçiyin siyasəti nəticəsində Çobanilər yenidən Əmir Çobanın dövründəki səviyyəyə yüksələ bilmiş və əslində bütün hakimiyyət onların əlində cəmlənmişdi. Çobani Şeyx Həsən və Məlik Əşrəf tərəfindən padşah elan olunmuş Hülakü şahzadələrinin - Satibəy xatunun, Süleyman xanın və Ənuşirəvan-e Adilin hakimiyyətdə yalnız adları var idi. Dövlətin bütün işləri Çobanilərin istək və arzularına uyğun cərəyan edirdi. Hülakü şahzadələri bütünlüklə baş əmirlərdən asılı idilər. Onların yeganə rolu Hülakülər dövlətinin mövcudluğunu bildirmək idi. Odur ki, XIV əsrin ortalarında Azərbaycanın siyasi vəziyyətindən bəhs edərkən, ilk növbədə, Çobani əmirlərinin «Hülakülər dövlətini müdafiə etmək» bayrağı altında fəaliyyət göstərdiklərini

[263] Onullahi. Dövlət quruluşu haqqında, səh. 46.
[264] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 177.
[265] Bax: Piriyev. Çobanilərin mövqeyi.
[266] Şeyx Həsən Çobaninin Teymurtaş ilə münasibətləri və bu dövrdə yaranmış siyasi vəziyyət barədə sonra ətraflı bəhs ediləcəkdir.

nəzərə almaq və bu dövrü Hülakülər dövlətinin tarixi baxımından tədqiq etmək lazımdır.

XIV əsrin ortalarında Azərbaycanda vəziyyət çox gərgin olmuşdur. Çobani feodalları arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə, Hülakülər dövlətinin parçalanması nəticəsində qonşu vilayətlərdə müstəqilləşmiş feodal qruplarının Azərbaycanı zəbt etmək məqsədilə yürüşləri, Çobani feodallarının zülmü və qarətçiliyi, vergi sistemindəki özbaşınalıq və s. Azərbaycanın getdikcə bərbad hala düşməsinə, təsərrüfatının dağılmasına, ticarət və sənətkarlığın tənəzzülünə və xalq kütlələrinin müflisləşməsinə gətirib çıxarırdı. Çobani feodallarının həyata keçirdikləri mütləqiyyət üsuli-idarəsi ölkədə fəlakətlər törədir, əhalinin doğma vətəni tərk etməsinə səbəb olurdu. Dövrün hadisələrinin tədqiqi Azərbaycandakı vəziyyətin araşdırılmasına yardım edir.

İrəlidə qeyd olunduğu kimi, Şeyx Həsən Kiçik Qaracəri ilə həyata keçirmək istədiyi planların puça çıxdığını gördükdə, hakimiyyətdə möhkəmlənmək üçün yeni yollar axtarırdı. O, şahzadə Satibəy xatunu və Əmir Surğan Çoban oğlunu hakimiyyəti ələ keçirməyə qızışdırır və bir müddətdən sonra Satibəy xatunu padşah elan edir. Bu zaman Əmir Surğan, Şeyx Həsən Kiçik, Əmir Əli Əkrənc və Əmir Nikruzun qardaşı oğlu Ordubuğa dövlətin baş əmirləri idilər[267]. Vəzarət işləri Rüknəddin Şeyx Rəşidiyə və Qiyasəddin Məhəmməd Əlişahiyə tapşırılmışdı[268]. Bu, əlbəttə, formal olaraq təyin olunmuş bölgü idi. Dövlətin bütün müqəddəratı Şeyx Həsən Kiçiyin əlində toplanmışdı. Şeyx Həsən Çobani artıq Azərbaycanda müstəqil hərəkət etmək üçün şərait yaratmışdı. Onun növbəti mübarizəsi, əsasən, dövlətin daxilində gedirdi. Şeyx Həsən indi Satibəy xatunu səltənətdən məhrum etməyə çalışırdı. Satibəy xatun da bunu hiss edirdi. Mənbələrdə Satibəyin Şeyx Həsənə qarşı sui-qəsd təşkil etmək istədiyi barədə qeydlərə rast gəlmək olur. Bu əlbəttə, Satibəy xatunun müstəqilləşmək iddiasından doğurdu. Həmdullah Qəzvininin yazdığına görə bəzi qaragüruhçular Şeyx Həsənə xəbər verirlər ki, Satibəy xatun onu məhv etmək istəyir[269]. Bunu bəhanə edən Şeyx Həsən Çobani onun və Əmir Surğanın tərəfdarlarından bir neçəsini öldürür, Satibəy xatunu hakimiyyətdən kənar edib Süleyman xanı padşah elan edir[270].

Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisi uğrunda gedən mübarizə Elxanilər dövlətinin parçalandığı və bir sıra müstəqil dövlətlərin yarandığı dövrdə də kəsilmirdi. Bu mübarizə, əsasən Cahan Teymuru padşah elan edib Bağdadda möhkəmlənmiş Şeyx Həsən İlkani ilə Süleyman xan və onun himayədarı Şeyx Həsən Çobani arasında gedirdi. Süleyman xanın hakimiyyəti dövründə dəfələrlə həmin tərəflər arasında toqquşma olmuş, vuruşma baş vermişdir. Lakin Şeyx

[267] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 166.
[268] Həmdullah Qəzvini, Zeyl, vərəq 447; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 166.
[269] Həmdullah Qəzvini., Zeyl, vərəq 449.
[270] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 167. Müəllifin yazdığına görə onun adı «İlyas» olmuş, padşah elan olunduqdan sonra Şeyx Həsən Çobani tərəfindən ona «Süleyman xan» ləqəbi verilmişdir.

Həsən İlkani Azərbaycanı ələ keçirə bilməmişdir. Onun bu məqsədlə gördüyü tədbirlər Şeyx Həsən Çobaninin siyasəti nəticəsində səmərəsiz qalmışdır. Şeyx Həsən Çobani də öz növbəsində İraqi-Ərəbə və başqa vilayətlərə yürüşlər təşkil etmiş və nüfuz dairəsinə daxil olan ərazini genişləndirməyə cəhd göstərmişdir. Onun hər bir yürüşündə həmin vilayətlər qarət edilmişdir.

Şeyx Həsən İlkani və Cahan Teymur xan 1340-cı ildə Bağdad, İraqi-Ərəb, Diyarbəkr və Xuzistan qoşunu ilə Azərbaycana tərəf irəliləyir və Cağatu çayına kimi gəlir. Rəqib dəstələr həmin ilin iyul ayının 21-də Cağatu ətrafındakı Aqtaş torpağında, Kuytu adlı yerdə qarşılaşırlar və vuruşma başlayır. Çobanilərin şücaətini görən Şeyx Həsən İlkani və Bağdad qoşunu geri çəkilir[271]. Əmir Məlik Əşrəf bir müddət düşməni izləyir və geri qayıdır. Əmir Şeyx Həsən Çobani isə Cağatudan Təlbar yolu ilə Nohəmədan şəhərinə, oradan isə Suğurluq yolu ilə Təbrizə qayıdır. O, şəhərə çatdıqda dövlətin idarə sistemində bəzi dəyişikliklər edir. Şeyx Həsən Kiçik Süleyman xanın fərmanına əsasən[272] 1340-cı ilin sentyabr ayında Əmir Surğanı İraqi-Əcəmə hakim təyin edir. Əmir Məlik Əşrəf də onunla birlikdə İraqi-Əcəmə gedir. Əmir Pir Hüseyn Çobani isə Fars vilayətinə hakim göndərilir. Şeyx Həsən çox keçmədən Diyarbəkr hakimi Əmir Hacı Toğaya qarşı hərəkət edir, onun üzərində qələbə çalır və Muş vilayətində qarətlə məşğul olur, əhalini soyur, xırmanlara od vurur. Bütün Diyarbəkr ərazisi Çobanilər tərəfindən dağıdılır[273]. Süleyman xanın fərmanına əsasən Şeyx Həsən Çobaninin oğlu Hacı bəy və bir sıra əmirlər çoxlu qoşun ilə Bağdada yürüş təşkil edirlər. Əmirzadə Əli Cəfər və Qara Həsənin başçılığı ilə Bağdad qoşunu Çobanilərin qarşısına çıxır və onların arxa cəbhəsinə keçə bilir. Mühasirəyə düşən Çobanilər məğlubiyyətə düçar olur və böyük itki verərək geri qayıdırlar[274]. Əmir Şeyx Həsən Çobani Diyarbəkrdən Rum ölkəsinə gedir. Bu zaman Ermənistan ərazisi Şeyx Həsən İlkaninin tabeliyində idi. Şeyx Həsən Kiçik burada qarətçiliklə məşğul olur və hər şeyi zəbt edir. Sonra o, Ərzən-Ruma gedir və bir aya qədər orada qalaraq çoxlu mədaxil ələ keçirir. Şeyx Həsən Kiçik az sonra Diyarbəkr hakimi Hacı Toğayın oğlunun tikdirdiyi şəhərə daxil olur və şəhəri tamamilə xarabaya çevirir, hətta məscidin minbərini də yandırır[275]. Çobanilərin burada gördükləri çirkin işlər onların qarətçiliyinin ifrat dərəcəyə çatdığını göstərirdi. Şeyx Həsən Bozorq (İlkani) Azərbaycana olan iddialarından əl çəkməmişdi. O, hər nəyin bahasına olursa-olsun, bu ərazini öz ixtiyarına keçirməyə çalışırdı. Şeyx Həsən İlkani 1341-ci ilin yazında yenidən Azərbaycan sərhədinə soxulur. Cənubdan təhlükə baş verdiyini görən Süleyman xan və əmirləri Ucana toplaşırlar və müharibəyə hazırlıq

---

[271] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 459; Hafiz Əbru bu vuruşmanın Umas adlı yerdə baş verdiyini qeyd edir (bax: Zeyl, səh.162).
[272] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 459-460; Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 163.
[273] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 461; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh.168.
[274] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 461.
[275] Yenə orada, vərəq 462.

görürlər. Lakin xoş bir təsadüf bu dəfə Azərbaycan ərazisini rəqib dəstələr arasında baş verəcək qanlı vuruşmaların meydanına çevrilməkdən xilas edir[276]. Şeyx Həsən İlkani Azərbaycandan tamamilə əl çəkməmişdi. O, Azərbaycanı zəbt etmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdı. Şeyx Həsən İlkani bu məqsədlə Çobani feodallarından narazı olan qüvvələrlə, o cümlədən Şeyx Həsən Kiçiyin zülmündən qorxan Çobani əmirləri ilə də ittifaq bağlayır və əlverişli şərait yarandıqda Azərbaycana hücum edirdi. Bütün bu hücumlar Azərbaycanın təsərrüfat həyatına mənfi təsir göstərir, şəhər və kəndləri dağıdır, əhalini qarət edirdi. Şeyx Həsən Kiçikdən qorxan Yağı Bastı Çoban oğlu qaçaraq İraqa gedir və Şeyx Həsən İlkaniyə qoşulur. Az sonra Şeyx Həsən Kiçiyin qardaşı Məlik Əşrəf də İraqa qaçır. Beləliklə Şeyx Həsən Bozorq Çobanilərdən bir qismini özünə tərəf cəlb edə bilir. Sonra o, Kürdüstana gedir və burada Oyrat ordusu Çobanilərdən üz döndərib Şeyx Həsən İlkani ilə birləşir. Bəzi əmirlər vəziyyəti Şeyx Həsən Kiçiyə xəbər verirlər. Şeyx Həsən Kiçik qəddarlığı ilə bərabər həm də mahir siyasətçi idi. O, yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün hiyləyə əl atır[277] və Şeyx Həsən İlkaninin planlarını alt-üst edir. Şeyx Həsən İlkani Bağdada qayıtmalı olur.

Satibəy xatunun və Süleyman xanın dövründə Azərbaycanda feodal ara çəkişmələri davam edirdi[278]. Lakin göstərmək lazımdır ki, bu dövrdə (1338-1343-cü illərdə) Azərbaycanda daxili feodal ara müharibələri 1335-1338-ci illərə nisbətən zəifləmişdi. Artıq Sultan Əbu Səidin ölümü ilə şiddətlənən feodal ara müharibələri parçalanma nəticəsində meydana gəlmiş ayrı-ayrı dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda öz əvvəlki kəskinliyi ilə cərəyan etmirdi. Göstərilən dövrdə Azərbaycanda ara çəkişmələri, güclü üsyanlar, iğtişaşlar baş verməmişdir. Bu dövrün əsas narazılığı Çobani əmirlərinin bir-biri ilə çəkişmələrindən irəli gəlirdi. Şeyx Həsən Çobaninin despotizmi onunla öz qohum-qardaşı arasında düşmənçiliyin güclənməsinə və bir çox əmirlərin, hətta onun yaxın adamlarının -

---

[276] Həmdullah Qəzvini. Zeyl., vərəq 462; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 169; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 163. Şeyx Həsən İlkaninin Azərbaycana yürüşü zamanı Şeyx Həsən Çobanidən üz döndərmiş əmisi Yağı Bastı Çoban oğlu Bağdada tərəf qaçır və səhrada otarılan 6 minlik ilxını da qabağına salıb aparır. Uzaqdan ilxının yaxınlaşdığını görən Şeyx Həsən İlkani elə güman edir ki, Şeyx Həsən Çobani hücuma keçmişdir. O, tezliklə geriyə - Bağdada qayıdır.

[277] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 462; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 169; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 163; Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 185. (Həsən Çobani qasid göndərib Məlik Əşrəfə və Yağı Bastıya bildirir ki, mən sizi Şeyx Həsən Bozorqu öldürmək üçün göndərmişdim. Əgər əlinizə imkan düşmürsə, tez geri qayıdın, sizin əvəzinizə başqalarını göndərim. Bu xəbər Şeyx Həsən Bozorqa çatır. Vəziyyətin dəyişdiyini görən Çobani əmirləri onun yanından Sultaniyyəyə qaçırlar).

[278] Əmirlərin özbaşınalığı bəzən o dərəcəyə çatırdı ki, onlar sultan ordusu ilə vuruşmaqdan çəkinmir və bəzi hallarda qələbə də qazanırdılar. 1343-cü ildə Rumda Əmir Ərtibanın üsyanı baş verir. Şeyx Həsən Çobani Süleyman xanı Əmir Əbdəl Baba Nəssar, Yaqub şah və başqaları ilə birlikdə Ruma, Əmir Ərtibaya qarşı göndərir. Sivas yaxınlığında vuruşma baş verir. Rum qoşunu məğlub olur. Süleyman xan qarətə başlayır. Bunu müşahidə edən Əmir Ərtiba yenidən Süleyman xanın üzərinə hücum edir. Süleyman xan məğlub olur və Təbrizə qayıdır. (bax: Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 465; Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 169; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 169-170).

qardaşının, əmisinin də mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmasına səbəb olurdu. Əmirlər daim Şeyx Həsən Kiçiyi hakimiyyətdən məhrum etmək və onun mevqeyini ələ keçirməyə çalışırdılar. Bu cəhətdən Əmir Məlik Əşrəf, Yağı Bastı, Pir Hüseyn və s. kimi Çobani əmirləri daha çox seçilirdilər. Şeyx Həsən Kiçikdən qorxan Çobani əmirləri müxtəlif vilayətlərə qaçır, bu vilayətlərdə yerli hakimlərlə ittifaq bağlayır və ya onları hakimiyyətdən kənar edib həmin vilayəti öz ixtiyarına keçirərək Şeyx Həsən Kiçiyə və Süleyman xana qarşı çıxırdılar. Şeyx Həsən Kiçik isə baş verəcək təhlükənin qarşısını vaxtında almağa müvəffəq olurdu. Bu məqsədlə, o, hər bir vasitədən istifadə edirdi: rəqiblərini aldadırdı, hiylə vasitəsilə onların ittifaqını dağıdırdı, yeri gəldikcə isə hərbi qüvvələrdən istifadə yolu ilə qələbə əldə edirdi. Bütün bunlar Şeyx Həsən Çobaniyə Azərbaycanda siyasi vəziyyəti nisbətən sabitləşdirməyə imkan verdi. Azərbaycanda daxili feodal ara çəkişmələri bir qədər azaldı. Əmirlər mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmağın müsbət nəticə verməyəcəyini yəqin etmişdilər. Onlar dövlətdə ki, mövqelərini yüksəltməyə və ya müstəqilləşməyə can atsalar da, bu istək arzu olaraq qalırdı. Belə bir vəziyyət Şeyx Həsən Kiçiyin öldürülməsinədək davam etdi. O, 1343-cü il dekabrın 16-da arvadı İzzət Mələk tərəfindən boğulur[279], Şeyx Həsən qarətçilik yolu ilə saysız-hesabsız mal-dövlət toplamışdı. Süleyman xan onun xəzinəsini zəbt edib öz əmirləri arasında bölür. Onun topladığı xəzinədə müxtəlif qiymətli şeylərdən və ləl-cəvahiratdan başqa iki min yeddi yüz tümən nəğd qızıl (pul) var idi[280].

Şeyx Həsən Kiçiyin ölümündən sonra Azərbaycanda daxili vəziyyət yenidən gərginləşdi. Mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə şiddətlənir, müstəqillik meylləri artırdı. Şeyx Həsən Kiçiyin ölümü Süleyman xanın fəallaşmasına səbəb oldu[281]. O, yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyə başladı. Süleyman xan bir tərəfdən Əmir Şeyx Həsənin əmlakını özünə sadiq əmirlərə paylamaqla ətrafına daha etibarlı qüvvələr cəlb etməyə çalışırdısa, digər tərəfdən, Çobani nümayəndələrinin bəzilərini məhv etməklə onların təsirindən uzaqlaşmağa səy göstərirdi. Lakin o, güclənmiş feodal ara müharibəsində öz acizliyini hiss edirdi. Az sonra Süleyman xan müxalif əmirlərlə mübarizə apara bilməyib yenidən Çobani feodallarına arxalandı. Süleyman xan 1344-cü ilin qışında Qarabağa gedir. Bu zaman Qarabağda yerli feodal hakimləri - Əmir Hacı Həsən Mullai, Şeyx Həsən İxtaci, Hüseyn Ənbəqa və başqaları mərkəzi hakimiyyətə itaət etməkdən boyun qaçırırlar və «ulus (vilayət) əmirliyi» vəzifəsi tələb edirlər[282]. O,

[279] Mənbələrdə Şeyx Həsənin öldürüldüyü şərait müxtəlif şəkildə verilir, bu işdə Süleyman xanın və Qıpçaq dövlətinin iştirakı olduğu göstərilir. «Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində verilən məlumatda qeyd edilir ki, Şeyx Həsən Qıpçaq əmirinin iştirakı ilə öldürülmüşdür (bax: səh. 169); Zeynəddin və Hafiz Əbru isə onun öldürülməsində Süleyman xanın iştirak etdiyini yazırlar (bax: Zeynəddin, vərəq 470; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 173). Hər halda, Şeyx Həsən Çobaninin müxalif əmirlər tərəfindən təşkil edilmiş sui-qəsd nəticəsində öldürüldüyünü qəbul etmək doğru olardı.
[280] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh.170; Məhəmməd Hakim xan, vərəq 50-51.
[281] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 170.
[282] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 467; Hafiz Əbru. Zeyl. səh. 171.

vəziyyətdən çıxmaq üçün əmirlərin tələbini yerinə yetirməli oldu. Az sonra Qarabağda Hacı Yaqub şah adlı başqa bir feodala da «əmirlik» rütbəsi verilir. Göstərmək lazımdır ki, Süleyman xan məcburiyyət qarşısında qalaraq belə hərəkət etməli olmuşdur. Əmir Məlik Əşrəf və Yağı Bastı bu zaman Fars vilayətində idilər. Onlar Şiraz üzərinə yürüş etməyə hazırlaşırdılar. Şeyx Həsən Çobaninin ölümünü eşidən Çobani əmirləri Şiraza yürüşü təxirə salıb, Təbrizə tərəf irəliləyirlər. Onlar 1344-cü ilin mart ayında (Zilqədə, 744) Təbrizə yaxınlaşırlar. Yolda bir sıra əmirlər də onlara qoşulurlar[283]. Bu vaxt Süleyman xan və bütün dövlət əyanları Qarabağda idilər. Süleyman xanın Təbriz üzərində heç bir ixtiyarı qalmamışdı. Daxili vəziyyətin gərginləşdiyini görən Süleyman xan yenidən Çobani əmirlərinə arxalanmağa cəhd göstərir. O, Əmir Məlik Əşrəf və Yağı Bastını Şeyx Həsən Çobaninin yerinə dəvət etmək qərarına gəlir. Hacı Həmzə və Bertid Gorçi Süleyman xanın tapşırığı ilə Çobani əmirlərinin yanına gedir və onları Təbrizə dəvət edirlər[284]. Çox keçmədən Süleyman xan tutduğu işdən peşiman olur. Lakin artıq gec idi. Təbrizin ətrafında Çobani əmirlərinin güclü dəstələri toplanmışdı. Bu zaman Əmir Surğan Çoban oğlu yaranmış vəziyyətdən istifadə edib Rumdan, həbsdə olduğu Qarahasar qalasından[285] azad olur və ordu təşkil edib Təbrizə doğru irəliləyir. O, Əmir Məlik Əşrəf və Yağı Bastıya xəbər göndərib onlarla ittifaqa girir. Əmir Məlik Əşrəf ilə Yağı Bastı Təbrizə daxil olurlar. Təbrizlilər Çobani əmirlərinə qarşı mübarizəyə qalxırlar. Şəhərdə üsyan baş verir, lakin amansızcasına yatırılır. Çobani əmirləri Təbrizdə məskən salırlar və sonra Əmir Surğanı qarşılamaq üçün Ruma tərəf gedirlər. Tərəflər arasında ittifaq bağlanır[286].

Çobani əmirlərinin bir yerə toplaşdığını görən Süleyman xan Qarabağda yerli əmirləri səfərbərliyə almağa cəhd edir. O, güman edirdi ki, Qarabağ əmirləri ona itaət göstərəcəklər[287]. Lakin onlar Süleyman xana tabe olmadılar. Süleyman xan Ucana gəlir və Şeyx Həsən İlkanidən kömək istəyir. Qeyd etmək lazımdır ki, başqa mənbələrdən fərqli olaraq «Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində verilən məlumat bu dövrdə Şeyx Həsən İlkaninin Azərbaycana gəlməsi və Təbrizi tutması haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin yazdığına görə, Süleyman xan Ucanda Şeyx Həsən İlkanidən kömək istəyir və onu qarşılamağa gedir[288] və onlar birlikdə Təbrizə daxil olurlar[289]. Az sonra müəllif Əmir Məlik Əşrəfin Ənuşirəvan-e Adili padşah elan edib Təbrizə gəldiyi vaxt Şeyx Həsən İlkaninin Təbrizdə vəziyyətin çətinliyini müşahidə etdiyi üçün şəhərdən çıxıb

---

283 Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 467.
284 Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. səh. 170.
285 Əmir Surğan 1340-41-ci ildə Rum vilayətində iğtişaş qaldırdığı üçün Şeyx Həsən Kiçik tərəfindən Qarahasar qalasına salınmışdı (bax: Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh.168).
286 Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 167-168: Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 170; Məhəmməd Xavənd şah Herəvi, vərəq 186.
287 Xandəmir, vərəq 79.
288 Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 170.
289 Yenə orada, səh. 171.

Bağdada qayıtmış olduğunu xəbər verir[290]. Lakin müəllif Şeyx Həsən İlkaninin Təbrizdə nə qədər qaldığı, nə işlər gördüyü, nə vaxt və necə oradan çıxdığı barədə heç bir məlumat vermir. Görünür, Süleyman xanın dəvəti ilə Azərbaycana gələn Şeyx Həsən İlkani Təbrizə daxil ola bilmişdir. Lakin vəziyyətin gərginliyi, Çobani əmirlərinin ittifaqı onu Təbrizi tərk etməyə və Bağdada çəkilməyə məcbur etmişdir. Süleyman xan isə Şeyx Həsən İlkani ilə qurduğu plan puça çıxdığından Diyarbəkrə qaçmalı olmuşdur. Onun əmirləri Hacı Həmzə, Hüseyn və onun oğlu, Əmir Məhəmməd Əlişahi və başqaları Təbrizə gəlib Çobani əmirləri ilə birləşirlər[291].

Çobani əmirləri Təbrizə daxil olurlar. Bu zaman Təbrizdə Çobanilərin bir sıra güclü, nüfuzlu əmirləri toplaşmışdı. Burada Çobani əmirləri arasında yenidən ittifaq yaranır. Azərbaycan və Süleyman xanın ixtiyarında olan yerlər onlar arasında bölünür. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin yazdığına görə[292] Təbrizdən Sultaniyyəyə kimi olan ərazi Əmir Surğana verilir, Mərənd və Naxçıvandan başlamış Ruma tərəf zəbt edə bildiyi bütün yerlər Məlik Əşrəflə qardaşlarına, Arran, Şirvan[293] və Gürcüstan ərazisi Əmir Yağı Bastıya tapşırıldı. Lakin bu bölgü Çobani əmirlərinin üçünü də razı salmırdı. Xüsusilə Əmir Məlik Əşrəf bu bölgünü qəbul edə bilmirdi. Əmirlər arasında mübarizə kəskinləşirdi. Təbriz şəhəri indi Çobani əmirləri arasında gedən hakimiyyət uğrundakı mübarizənin mərkəzinə çevrilmişdi. Bu mübarizədə kənar qüvvələrin böyük rolu olmuşdur. Əmirlər arasındakı rəqabətdən istifadə edən bir sıra feodallar bu rəqabəti daha da qızışdırır, əmirlərin birindən digərinə yalan və uydurma xəbərlər çadıraraq onları müharibəyə sövq edirdilər. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, belə feodallar hələ Çobani əmirləri Təbrizə daxil olmamışdan əvvəl onların arasına nifaq salmaq əzmində idilər. Hafiz Əbru yazır ki, Xacə İmadəddin Seravi Məlik Əşrəfin naibi və vəziri Xacə Əbdülheyə bir neçə söz dedikdən sonra əmlakını buraxıb Əmir Surğanın yanına gedir və Məlik Əşrəfin öz dəstəsini silahlandıraraq onların üstünə gəldiyini bildirir. Əmirlər döyüşə hazırlaşırlar və bütün gecəni keşikdə dururlar. Səhər açıldıqda Məlik Əşrəf elçi göndərib vəziyyəti öyrənir və Xacə İmaməddin Seravini öldürür. Sonra əmirlər Təbrizə qayıdırlar[294].

Təbrizə daxil olan Çobani əmirləri öz mövqeləri etibarilə bir-birindən seçilirdilər. Belə ki, Əmir Surğan Sultan Məhəmməd Xudabəndənin qızı Satibəy xatundan doğulmuşdu. Onun anası bir neçə il ondan əvvəl ölkənin padşahı idi. Bu dövrdə Əmir Surğan ölkənin baş əmiri təyin olunmuşdu[295]. Bütün bunlar Əmir Surğana hüquqi cəhətdən hakimiyyəti ələ almaq üçün əsas verirdi. Odur ki, Əmir

---

[290] Yenə orada.
[291] Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 174-175.
[292] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 171.
[293] Şirvan vilayəti barədə ayrıca danışılacaqdır.
[294] Hafiz Əbru. Zeyl. səh. 175.
[295] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 176.

Surğan daha ciddi mübarizə aparmağa səy göstərirdi. Əmir Yağı Bastı Çoban oğlu da hakimiyyətdə möhkəmlənmək üçün can atırdı. Əmir Məlik Əşrəf öz iddiasını qardaşı Şeyx Həsən Kiçiyin yerini tutmaqla əsaslandırırdı. Beləliklə, əmirlərdən hər biri hakimiyyətin ona verilməsi uğrunda çalışırdı. Təbriz feodalları və dövlət əyanları isə Əmir Surğan və qardaşı Yağı Bastı ilə daha artıq hesablaşırdılar və onlara daha çox müraciət edirdilər[296]. Bu vəziyyətdən narahat olan Əmir Məlik Əşrəf Əmir Surğana və Yağı Bastıya qarşı mübarizəyə qalxır. O, əvvəlcə hiylə ilə əmilərini mühasirəyə almağa cəhd edir və bu məqsədlə onları Səhənd dağına ova dəvət edir. Əmiləri razılıq verirlər. Əmir Məlik Əşrəf öz dəstəsi ilə Səhənd dağına gedir. Lakin Əmir Surğan və Yağı Bastı sonradan öz fikirlərindən dönürlər və Məlik Əşrəfin yanına getmirlər. Məlik Əşrəf bir müddət burada qalır. Bir gün Təbrizdən xəbər gəlir ki, Əmir Surğan və Yağı Bastı qoşun çəkib bu axşam Məlik Əşrəfin üzərinə hücum edəcəklər. Məlik Əşrəf öz dəstəsini səfərbərliyə alır və böyük bir tonqal yandırır. Lakin onun üzərinə hücum edən olmur. Sabahı gün o öz dəstəsi ilə Təbrizə tərəf gedir və şəhərə çatdıqda Əmir Surğanın və Yağı Bastının gecə ikən qorxudan köçüb getdiklərini eşidir. Əmir Surğan və Yağı Bastı Naxçıvana, oradan isə Arrana gedirlər. Əmir Məlik Əşrəf onları izləyərək Arrana tərəf gedir və Natil adlı yerdə rəqib dəstələrlə üzləşir və vuruşma başlayır. Məlik Əşrəf rəqibləri üzərində qələbə çalmağa müvəffəq olur. O, burada ikən Ənuşirəvan adlı bir nəfəri padşah elan edib Gəncəyə[297], oradan isə Təbrizə[298] gedir. Yeri gəlmişkən bir daha qeyd etmək lazımdır ki, Məlik Əşrəf vəziyyətdən çıxmaq üçün Ənuşirəvanı padşah elan etmişdir. Əmir Surğan və Yağı Bastı vəziyyətin dəyişdiyini görüb Məlik Əşrəflə sülh bağlamağa çalışırlar və bu məqsədlə Qazı Məhiyəddin Bərdəini və Fəxrəddin Həbəşi Məlik Əşrəfin yanına göndərib onunla ittifaqa girirlər. Lakin Əmir Surğan yenə də bu sülhdən peşiman olur. O, Yağı Bastıdan ayrılaraq Diyarbəkrə gedir və anası Satibəy xatunla birlikdə Süleyman xanla əlaqə saxlayır. Bir müddətdən sonra Əmir Surğan öldürülür və anası Satibəy xatun da ölür. Beləliklə, Məlik Əşrəfin ən güclü rəqibi mübarizədən məhrum olur. İndi ona qarşı əmisi Yağı Bastı çıxa bilərdi. Mənbələr Məlik Əşrəf ilə Yağı Bastının bir-birilə çox mehriban davrandığını yazırlar[299]. Bu «mehribanlıq» Məlik Əşrəfin gələcək planları üçün lazım imiş. O, əmisini arxayınlaşdırıb sonradan onu gizlicə məhv etmək niyyətində idi. Çobani əmirləri və Ənuşirəvan-e Adil Natildən gəlib Təbrizə daxil olurlar. Əmir Yağı Bastı Təbrizin Nəhadmən darvazasında, Əmir Məlik Əşrəf isə Rey darvazasında məskən salır. Bir müddətdən sonra Məlik Əşrəf Yağı Bastını öldürür və onun qaçdığını elan edir. Beləliklə, Məlik Əşrəf öz rəqibləri üzərində tam qələbə çalır. İndi Azərbaycanda Məlik Əşrəf və onun padşah

[296]Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 175.
[297]Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 176.
[298]«Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində Məlik Əşrəfin Natildən Təbrizə qayıtdığı göstərilir (bax: Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 171).
[299]Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 177.

elan etdiyi şahzadə - Ənuşirəvan-e Adil hakimiyyət sürürdülər. Ənuşirəvan-e Adilin hakimiyyətdə yalnız adı var idi. Onun varlığı Məlik Əşrəf üçün vacib idi. Məlik Əşrəf Ənuşirəvandan öz məqsədlərinin icrası üçün bir alət kimi istifadə edirdi[300]. Ənuşirəvan-e Adil həm də Hülakülər dövlətinin mövcudluğunu bildirirdi. Lakin bu, formal xarakter daşıyırdı. Dövlətin bütün işləri Çobani Məlik Əşrəfin əlində cəmlənmişdi. Əmirlər arasındakı rəqabətdə müvəffəqiyyət qazanan Məlik Əşrəf artıq tam qüdrət sahibi olmuşdu.

Məlik Əşrəf qəddar, qaniçən, zalım bir şəxs idi. O, ömrünün sonuna kimi öz fəaliyyətində bu yolu tutmuş və daim mal-dövlət toplamağa, əmlakını artırmağa cəhd göstərmişdir. Məlik Əşrəf həmçinin nüfuz dairəsində olan ərazini genişləndirməyə çalışırdı. O, dəfələrlə müxtəlif vilayətlərə yürüş etmiş, lakin cəhdləri səmərə verməmişdir, 1345-ci ilin qışında Məlik Əşrəf Qarabağa gedir. Bu zaman Qarabağda olan Şirvanşah Kavus Məlik Əşrəfin davranışından narazı olduğu üçün Şirvana gedir. Məlik Əşrəf Şirvana yürüş etmək istəyir, lakin o, Şirvan məsələsini təxirə salıb Təbrizə qayıdır. Məlik Əşrəf Təbrizdə doğma qardaşı Misir Məliki üç başqa əmirlə birlikdə tutur, əmirləri öldürür, qardaşını isə zindana salır[301]. Məlik Əşrəfin zülmü Azərbaycanda tez-tez iğtişaş və üsyanlar baş verməsinə səbəb olurdu. 1346-cı ilin qışında Məlik Əşrəf Qarabağa gedərkən Əmir Məhəmməd Rumini Təbrizdə saxlayır. Məhəmməd Rumi yaranmış vəziyyətdən istifadə edib vaxtı ilə Bonqale qalasına salınmış Əmir Artur Rəşidi və Əmir Nəsiri qaladan azad edir və onlar birlikdə Şiraza gedirlər. Bu xəbəri eşidən Məlik Əşrəf tezliklə Təbrizə qayıdır və vəziyyəti nizama salır[302].

Məlik Əşrəf Elxanilər dövlətinin başqa ərazilərini də öz nüfuz dairəsinə keçirməyə cəhd göstərirdi. Onun əsas rəqibi Bağdadda Şeyx Həsən İlkani idi. Məlik Əşrəf 1347-ci ilin yazında Bağdada yürüş təşkil edir. O, yolda ikən qoşunundan bir dəstə ayırıb Əmir Hacı Şəhriyarın müşayiəti ilə Səhənd dağına tərəf göndərir və orada müdafiə məntəqəsi təşkil edir. Məlik Əşrəf Məlik Əstəri Bağdada yola salır və özü də arxadan o səmtə yola düşür. Onun hücumundan xəbərdar olan Şeyx Həsən Cəlairi Bağdadı tərk etmək və Ruma gedib Kəmax qalasında möhkəmlənmək fikrində idi. Lakin o, dövlət əyanlarının və xüsusilə Dilşad xatunun təhriki ilə öz fikrindən əl çəkir və Bağdadın müdafiəsini möhkəmlədərək şəhərdə qalır. Məlik Əşrəfin qoşunu Bağdada çatır, lakin şəhərə daxil ola bilmir. Onlar şəhərin kənarında məskən salır və hər gün şəhər darvazalarının ağzına gedərək vuruşur və heç bir müvəffəqiyyət qazana bilmirdilər. Məlik Əşrəfin qoşunu bir müddət burada qalır və geri çəkilməyə məcbur olur[303].

---

300 Abbas İqbal, səh. 14.1; Zeynaloğlu Cahangir, səh. 66.
301 Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 172; Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 177; Zeynəddin, vərəq 474.
302 Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 172; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 178; Zeynəddin, vərəq 474.
303 Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 173-174; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 178-179; Zeynəddin, vərəq 475.

Bağdad səfərindən məğlubiyyətlə qayıdan Məlik Əşrəf Təbrizə gəlir və dövlət əyanları arasında yeni vəzifə bölgüsü aparır. Belə ki, o, vilayət hakimlərini dəyişir, bəzi əmirləri işdən çıxarır, başqalarını onların yerinə təyin edirdi. Hafiz Əbrunun yazdığına görə, bu zaman Məlik Əşrəf Azərbaycan, İraqi-Əcəm, Gürcüstanın bəzi yerlərini və Kürdüstanı öz əmirləri arasında bölür, dövlət əyanlarının, əsgərlərin və ümumiyyətlə, bütün ölkə daxilində mövcud olan məvacib və rüsumları bildiyi kimi dəyişdirməyə səy göstərir[304]. Mənbələr bundan sonra ölkənin daxili vəziyyətinin nisbətən «sabitləşdiyini» xəbər verirlər[305]. Hər bir dövlət məmuru öz vəzifəsini bilirdi və heç kəsin başqasının işinə qarışmağa ixtiyarı yox idi. Əmir Məlik Əşrəf zəhmi, qəddarlığı ilə bütün əmirləri, dövlət əyanlarını, feodalları və xalq kütlələrini qorxu içərisində yaşamağa vadar edirdi. Məlik Əşrəf istədiyi vaxt əmirləri işdən çıxarır, əmlakını müsadirə edir, həbsə alırdı. Bacardıqca daha çox mal-dövlət toplamaq onun əsas qayəsi idi[306]. Başqa vilayətləri işğal etmək siyasətini davam etdirən Məlik Əşrəf İsfahanın iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 1350-ci ilin baharında oraya hücum edir və şəhəri mühasirəyə alır[307]. Təxminən 50.000 əsgər İsfahan darvazaları qarşısında yığışır. İsfahan hakimi Xacə İmaməddin Kermani və vəzir Əmir Nəcməddin şəhər darvazalarını bağlayıb oraya sığınırlar. Əşrəfilər[308] bir aya yaxın şəhəri mühasirədə saxlayırlar, hər gün tək-tək yerlərdə vuruşma baş verir. Lakin son vaxtlar kəskin döyüşlər olur. İsfahanlılar Məlik Əşrəflə danışıqlar aparmağa başlayırlar. Onlar Seyid Herəvini nümayəndə kimi Məlik Əşrəfin yanına göndərirlər. Məlik Əşrəf İsfahanın asılılığını qəbul edir, padşahı Ənuşirəvan-e Adilin adına xütbə oxutdurub, sikkə zərb etdirir və xərac alıb Təbrizə qayıdır. Az sonra Məlik Əşrəf Qarabağa gedir.

Məlik Əşrəfin dövründə yenə də Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı iğtişaşlar qalxır, üsyanlar baş verirdi. 1352-ci ilin baharında Məlik Əşrəf Qarabağdan qayıdarkən Araz çayını keçib Əskişəhrə çatdıqda Dəli Bayəzidin Qarabağ ərazisində iğtişaş törətdiyi xəbərini alır[309]. Məlik Əşrəf əvvəlcə onu itaətə cəlb etmək istəyir. Dəli Bayəzid ona qarşı düşmən mövqedə durduğunu bəyan edir. Məlik Əşrəfin göndərdiyi ilk dəstə Dəli Bayəzid tərəfindən məğlubiyyətə uğradılar. Dəli Bayəzid Muğan ərazisini ələ keçirir. Məlik Əşrəf Qarabağ iğtişaşını asanlıqla yatıra bilməyəcəyini hiss edib Təbrizə gedir. O, əmirlərə məvacib və hədiyyələr verib Qarabağa güclü dəstə göndərir, Qarabağda yenidən vuruşma baş verir. Bu dəfə də Əşrəfilər məğlub olurlar. Məlik Əşrəfin əmirlərindən Toğimur döyüş zamanı Dəli Bayəzidin zərbəsi ilə öldürülür. Məlik Əşrəf Əmir Ələbini İraqi-

---

304 Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 179.
305 Yenə orada.
306 Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 174.
307 Yenə orada.
308 Mənbələrdə «Çobanilər» bəzən «Əşrəfilər» kimi də göstərilir. 60-cı illərdə Məlik Əşrəf öldürüldükdən sonra Əmir Əxicuqun ətrafına toplanmış Çobanilər çox vaxt Əşrəfilər kimi verilir.
309 Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 175.

Əcəmdən çağırıb Dəli Bayəzidin üzərinə göndərir. Əmir Ələbi Qarabağa çatdıqda Dəli Bayəzid ilə ittifaqa girir və Məlik Əşrəfə qarşı çıxır Bu xəbəri alan Məlik Əşrəf yenidən sərkərdələrinə və əsgərlərə məvacib və hədiyyələr verir və bu vasitə ilə onları döyüşə səfərbər edərək Qarabağa yürüşə hazırlaşır. Lakin bu zaman Dəli Bayəzid ilə Əmir Ələbinin ittifaqı pozulur, araya münaqişə düşür. Dəli Bayəzid özünü öldürür, Əmir Ələbi isə mağaraya girib gizlənir. Məlik Əşrəfin əmirləri Gəncə ilə Tiflis arasındakı Leybarik vilayətində[310] Əmir Ələbini tutub, başını kəsirlər və Dəli Bayəzidin başı ilə birlikdə Məlik Əşrəfin yanına gətirirlər[311]. Məlik Əşrəf başqalarına ibrət dərsi vermək məqsədilə onların başını bütün şəhərdə gəzdirməyi əmr edir.

Bu hadisədən sonra Məlik Əşrəf qorxuya düşərək tərki dünyalığa qapılır və guşənişin həyat keçirir[312]. O, Rəb-e Rəşididə oturur və ətrafında xəndəklər qazdıraraq hər tərəfdən onu mühafizə etdirir. Onun əmri ilə dövlətin bütün tanınmış əyanları Rəb-e Rəşidinin ətrafında mənzil tikdirir və oraya köçürlər. Məlik Əşrəf qaranlıq otaqda oturub yeməyi, içməyi üzərində nəzarət edir və həyəcan içərisində yaşayırdı. Məlik Əşrəf Rəb-e Rəşididə dövlət evi təşkil etmişdi. O, öz otağı ilə dövlət evi arasında zəncir çəkmiş, onun üzərinə zənglər bərkitmiş və onu Sasani şahı Ənuşirəvan-e Adilin dövründəki kimi «ədalət zənciri» adlandırmışdı. Şikayəti olan öz dərdini ona çatdıra bilməsə idi, «ədalət zəncirini» tərpətməklə Məlik Əşrəfi xəbərdar edərdi. Əslində isə Məlik Əşrəf hər gün bir əmiri və ya dövlət əyanını həbsə alır, əmlakını müsadirə etdirir, yerinə başqasını qoyurdu[313]. Bu qayda ilə o, bir neçə il Azərbaycanı və nüfuz dairəsində olan digər vilayətləri qarət etdi, ölkəni dağıtdı, əhalini soydu.

İlk mənbələrdə 1352-1356-cı illər ərzində Azərbaycan və ümumiyyətlə, Çobanilərin nüfuz dairəsinə daxil olan ərazidə baş vermiş hadisələr haqqında heç bir məlumata təsadüf edilmir. Məlik Əşrəfin bu illərdə əmirlərə və əyanlara zülmündən başqa daha nə işlər gördüyü barədə müəyyən bir məlumat əldə etmək olmur. Mənbələrdə Məlik Əşrəfin zülmündən bəhs edilərkən yenə də ümumi məlumat verilir. Belə ki, Əşrəfin guşənişin həyatı dövründə hansı əmirlərin, dövlət əyanlarının nə vaxt, nə məqsədlə, hansı məsələ ilə əlaqədar olaraq həbs edilməsi, öldürülməsi və var-dövlətinin zəbt olunmasını aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. Bütün bunların üzərindən keçən mənbələr birdən-birə 1357-ci ildən bəhs edir və ölkədə Əşrəfin zülmünün son həddə çatdığını, nəticədə Azərbaycan əhalisinin müxtəlif istiqamətlərə dağıldığını yazırlar. Mənbələrdə deyildiyinə görə, kimisi vətəni tərk edib şimala, kimisi cənuba, kimisi isə qərbə pənah apardı. Qaçqınlardan

---

[310]Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 157.

[311]Yenə orada, səh. 175; Zeynəddin, vərəq 479-480; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 182-183.

[312]Akademik Ə. Ə. Əlizadə bu dövrdə Məlik Əşrəfin ruhən mütərəddir həyat keçirdiyini qeyd edərək yazır: «Видимо, Ашраф страдал манией преслодования» (bax: Göstərilən əsəri, soh. 333; yenə də onun, Обшность взглядей, səh. 54).

[313]Zeynəddin, vərəq 480; Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 183-184.

biri də Qazı Məhiyyəddin Bərdəi idi. O, Məlik Əşrəfin zülmündən qaçıb, Şirvanşah Kavus ilə razılığa gəldikdən sonra Qızıl Orda dövlətinə gedir və Azərbaycandakı vəziyyəti Canı bəyə bildirir[314]. Azərbaycanı tutmaq üçün əlverişli vaxt yetişdiyini görən Canı bəy tezliklə ordu toplayıb Azərbaycanı ələ keçirmək iddiası ilə[315] Təbrizə yürüş edir. Onun hücum etdiyini Məlik Əşrəfə xəbər verirlər. Məlik Əşrəf inanmır və bildirir ki, bu, məvacib almaq üçün əsgərlər tərəfindən uydurulmuş hiylədir. Az sonra Canı bəyin elçisi gəlir və tabe olmaq haqqında göndərilmiş məktubu Məlik Əşrəfə verir. Məlik Əşrəf elçini hörmətsizliklə geri qaytarır[316]. Məlik Əşrəf illərdən bəri məskən salıb oturduğu Rəb-e Rəşididən çıxır və Şənbi Qazana gedir. O, burada əmirlərə və əsgərlərə çoxlu hədiyyə verir və qoşun təşkil edib Ucana göndərir. Canı bəy bu zaman Ərdəbilədək gəlmişdi. Məlik Əşrəf xəzinəsini Mərəndə göndərir və Xacə Rəşid çeşməsinin başında məskən salıb onu gözləmələrini əmr edir, özü isə Ucana tərəf gedir. O, Səidabad təpəsi üzərində dayanıb gözləməyə başlayır. Bu zaman Canı bəy artıq Ucana çatmışdı və Məlik Əşrəfin qoşununu mühasirəyə almağa çalışırdı. Onun gəlib çatdığını Məlik Əşrəfə xəbər verirlər. Məlik Əşrəf ölkənin hər tərəfindən qoşun toplamış olsa da, onların ümumi sayı 17-18 mindən yuxarı deyildi. Canı bəyin və Şirvanşah Kavusun güclü hərbi qüvvəsinə[317] qarşı dayanmağın mümkün olmayacağını hiss edən Məlik Əşrəf tez geri dönür və böyük çətinliklə mühasirədən çıxıb Təbrizə qayıdır. Səhərisi Məlik Əşrəf xəzinəsinin ardınca yola düşür. Əsgərləri ondan üz döndərirlər, ordusu dağılır. Az sonra onun xəzinəsini tarac etməyə başlayırlar. Məlik Əşrəf Xoy şəhərinə tərəf gedir. O, keçdiyi səhrada Məhəmməd Balıqçı adlı bir Şeyxin evində qalır. Məhəmməd Balıqçı Məlik Əşrəfi tanıyır və onun gəlişi barədə Canı bəyə xəbər göndərir. Əmir Bəyaz Canı bəyin əmri ilə Təbrizə gəlir və Məlik Əşrəfin imarətini axtarır, lakin heç bir şey tapa bilmirlər. Sonra onlar Xoya tərəf gedərək Məlik Əşrəfi tutub Təbrizə gətirir və öldürürlər[318].

---

[314] Bu barədə sonralar ətraflı məlumat veriləcəkdir.

[315] SMİZO, I, səh. 339; Греков и Якубовский. səh. 263; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 334.

[316] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 177.

[317] Canı bəyin Azərbaycana gətirdiyi qoşunun sayı barədə mənbələrdə müxtəlif rəqəmlər verilir. Məlik Əşrəfin özünün bildirdiyinə görə, Canı bəy bu dövrdə 300.000-lik orduya malik idi (bax: Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 177). Canı bəy Hafiz Əbruya görə bir neçə tümən süvari ilə (Zeyl, səh. 185), Zeynəddinə görə, 100.000-lik (bax: səh. 481), Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəriyə görə isə 300.000-lik qoşun ilə (səh. 177) Azərbaycana yürüş etmişdir. Canı bəy Azərbaycanı tutduqdan sonra bu barədə Misir məmluku Sultan Məlik ən-Nasir Həsənə (1354-1361) məlumat verir və onun göndərdiyi elçilər Canı bəyin 700.000-lik qoşunla Azərbaycana gəldiyini bildirirlər (bax: SMİZO, 1, səh. 448). Əlbəttə, bu rəqəm müəyyən səbəblərə görə şişirdilmiş idi (bax: Zakirov, səh. 92). Lakin bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanı zəbt etməyə can atan Qızıl Orda xanı az qüvvə ilə yürüş etməzdi. O, ən azı, Zeynəddinin göstərdiyi kimi, 100.000-lik ordu ilə Azərbaycana gəlmişdir. Görünür, Canı bəy Şirvan ərazisindən keçərkən Kavusun hərbi hissələri də onunla birləşmişlər.

[318] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 179; Zeynəddin, vərəq 481-483; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 185-188; SMİZO, I, səh. 389; SMİZO, II. 240, 270. 272; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 334-335.

Azərbaycanın Qızıl Orda xanı tərəfindən zəbt edilməsi ilə Hülakülər dövlətinin süqutu baş verir. Hülakülərdən axırıncı [319] elxan (padşah) sayılan Ənuşirəvan-e Adilin Qızıl Orda xanı Canı bəyin hücumu zamanı harada olması haqqında ilk mənbələrdə heç bir məlumat verilmir. Əvvəlki bölmədə göstərildiyi kimi, onun haqqında «Mirat ül büldan-i Nasiri» əsərinin müəllifi Məhəmməd Həsən Səni əd-Dövlə və XIX əsr İran tarixçisi Cəlaləddin bin Fətəli şah Ehtişam ül-mülk məlumat verirlər. Ənuşirəvan-e Adil Canı bəy Azərbaycana gəldikdə sağ olmuş, Canı bəydən yardım almış, lakin çox keçməmiş ölmüşdür.

Yuxarıda göstərildiyi kimi, Məlik Əşrəf ömrünün sonuna kimi «Hülakülər dövlətinin müdafiəsi uğrunda» mübarizə aparmış və öz hakimiyyətini Ənuşirəvan-e Adilin adı ilə qanuni şəklə salmışdır. Onun ölümü ilə Elxanilər dövlətinin müdafiəsi uğrunda apardığı zahiri mübarizəsi də bitmişdir və beləliklə, Azərbaycanda Hülakülər dövləti süqut etmişdir [320] . Yuxarıda göstərilənlərə

---

[319] Numizmatik göstəricilərə əsasən Y. A. Paxomov Elxanilər dövlətinin süqutunu 1355-ci ilə (756 h.) aid edir (bax: Пахомов. Борьба, səh. 47). O, bu dövrdə Azərbaycanda anonim sikkələrin zərb edilməsini Ənuşirəvan-e Adilin tarix səhnəsindən silinməsi ilə izah edir. Bu zaman Məlik Əşrəf «adil hökmdar» titulu ilə sikkə zərb etdirirdi. Y. A. Paxomova görə Ənuşirəvan-e Adildən sonra Məlik Əşrəf özünü açıq şəkildə padşah elan edə bilmədiyindən anonim sikkələr vurdurmuşdur. Lakin 1356-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda «Sultan Həsən xan» titulu ilə sikkə zərb edildiyi elmə məlumdur. Y. A. Paxomov A. K. Markovun fikrinə zidd olaraq, həmin şəxsin Cəlairilərdən olmadığını sübuta çalışır (bax: Борьба, səh. 48). M. Ə. Seyfəddini isə «Sultan Həsən xan» titulu ilə zərb edilmiş sikkələri Şeyx Həsən İlkaniyə (Cəlairiyə) aid edir (bax: doktorluq dissertas. avtoreferatı, səh. 62). Qeyd etmək lazımdır ki, yazılı mənbələrdə Sultan Həsən xan barədə heç bir məlumata rast gəlmək olmur. Biz həmin şəxs haqqında mülahizə təriqi ilə aşağıdakıları qeyd edə bilərik: yazılı mənbələrdən görünür ki, Məlik Əşrəf Rəb-e Rəşididə guşənişin olduğu vaxt hər gün müəyyən bir əmiri, dövlət əyanını işdən azad edib əvəzinə başqasını təyin edirdi (bax: Zeynəddin, vərəq 480; Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 183-184). Ola bilər ki, Məlik Əşrəf «qəfəsdə saxladığı» Ənuşirəvan-e Adili hakimiyyətdən məhrum etmiş, əvəzinə Hülakülər nəslindən başqa bir şahzadəni Sultan Həsən xanı (onun Cəlairilərdən olmadığını qeyd etmişik) padşah elan edib adına sikkə zərb etdirmişdir. Ənuşirəvan-e Adil isə Məlik Əşrəfin yanından qaçmış və Qıpçaq dövlətinə getmişdir. Canı bəy Ənuşirəvan-e Adili də götürərək (bax: Ehtişam əl-Mülk, səh. 47), onunla birlikdə Təbrizə gəlmişdir. Canı bəy Azərbaycanı tutduqdan sonra Ənuşirəvan-e Adilin ondan kömək gördüyünü də (bax: Məhəmməd Həsən, səh. 413) bununla izah etmək olar. Bu mülahizə sübut olunarsa, əvvələn biz, yeni, doqquzuncu Hülakü nümayəndəsini tanımış oluruq, ikincisi, Məlik Əşrəf Canı bəyin elçisinə cavab verərkən «burada Qazan xanın padşahı vardır» (bax: Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 177) deməklə, Ənuşirəvan-e Adili deyil, Sultan Həsən xanı nəzərdə tutduğu aydınlaşar. Lakin, hələlik, bu məsələ mülahizə şəklindən kənara çıxmır və onun həqiqətə çevrilməsi üçün müəyyən axtarışlar aparmaq lazımdır.

[320]Hülakülər dövlətinin süqutu barədə tədqiqatçıların rəyləri müxtəlifdir. Bunun əsas səbəbi dövrün çətin, dolaşıq, mübahisəli tarixə malik olması və ilk mənbələrin məlumatının qısa, qeyri-müəyyən və səthi xarakter daşımasıdır. Bəzi tarixçilər Hülakülər dövlətinin süqutunun 1336-cı ildə (bax: Tarix-e gülşən, vərəq 400; Şpuler, Anqara nəşri, səh.143; Murad Məhəmməd. səh. 241; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 373: Müəllif Arpa xanın hakimiyyətindən sonra Elxanilər dövlətinin faktiki olaraq süqut etdiyini yazır), bəziləri 1344-cü ildə (Zeynaloğlu Cahangir, səh. 66; Fehrest-e namha. vərəq 56), bəziləri 1353-cü ildə (bax: Петрушевский. Применение рабского труда, səh. 2: yenə onun, Иран и Азербайджан, səh. 245; yenə onun. Земледение, səh. 411), bəziləri 1355-ci ildə (Пахомов. Борьба, səh. 48; Abbas İqbal, səh. 142; Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 170), bəziləri isə 1356-cı ildə

əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qızıl Orda xanı Canı bəyin hücumuna kimi (1537) Azərbaycanda Elxanilər dövləti formal olaraq davam etmişdi. Lakin bu dövlətin idarəsi Çobani əmirlərinin əlində toplanmışdı.

Azərbaycan hakimiyyətini ələ alan Canı bəy oğlu Bərdi bəyi Təbrizdə qoyub geri qayıdır. Bərdi bəy cəmi iki ay hakimiyyətdə qala bilir. Məlik Əşrəfin əmirləri Saray Teymurun ətrafına toplaşırlar[321]. Bu zaman Mərənddə Məlik Əşrəfin xəzinəsinin müəyyən hissəsi - üzərində ən qiymətli daşlar, ləl-cəvahirat düzülmüş köhnə bir arxalıq tapılır. Vəzir Saray Teymur Əmir Əxicuqu Əmir Dəldəq ilə birlikdə arxalığı gətirmək üçün Mərəndə göndərir. Əxicuq arxalığın yarısını tapa bilir. O, əldə etdiyi cəvahiratın bir hissəsini dəstəsindəki əmirlərə və əsgərlərə verir, qalanını isə özü götürür; həmin vəsaitin köməyi ilə ətrafına çoxlu adam toplaya bilir. Bu zaman Canı bəyin xəstələnməsi xəbərini alan Bərdi bəy Qıpçaq çölünə qayıdır. Vəzir Saray Teymur da Bərdi bəyin ardınca şimala gedir. Təbrizin kimsəsiz qaldığını görən Əxicuq Mərənddən buraya gəlir və səltənəti ələ alır. Əşrəfi əmirləri də onun ətrafına toplaşırlar. Əxicuq bir müddət Təbrizdə hakimiyyət sürür[322].

Beləliklə, Azərbaycan Əxicuqun və Əşrəfi əmirlərinin ixtiyarına keçir. Əxicuq Azərbaycan ərazisini Əşrəfi əmirləri arasında bölür, əmirlərin hər birini bir vilayətə hakim təyin edir; Əmir Şah Rahdar Pir Hüseyn ilə birlikdə Arrana göndərilir. Bu zaman Seyfəddin bin Eyni Qutluq Əbu Səidabadi Arranda idi. O, Əxicuqun göndərdiyi əmirlərə qarşı çıxır və Arranın müəyyən adamları ilə Şirvana, Kavusun yanına gedir. Əşrəfilərlə Kavus arasında bir neçə dəfə vuruşma olur və nəhayət, tərəflər arasında sülh bağlanır[323]. Şirvanşah Kavus geri qayıdır. Əxicuq isə Qarabağa daxil olur. Əxicuq 1358-ci ilin yayında Ucana gəlir. Azərbaycanda daxili və xarici vəziyyətin gərginliyi Bağdadda Şeyx Üveys Cəlairin buranı ələ keçirməyə şirnikləndirirdi. O, 1356-cı ildə atası Şeyx Həsən İlkani öldükdən sonra Cəlairilər dövlətinin taxt-tacına sahib olmuşdu. Şeyx Üveys Azərbaycana yürüş edir, Əmir Əxicuq düşmənin qarşısına çıxır. Rəqib dəstələr Sina dağı ətrafında üzləşirlər. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin yazdığına görə, əvvəl rəqib tərəflər arasında sülh danışıqları gedir, lakin bu danışıqların heç bir müsbət nəticəsi olmur[324]. 1358-ci ilin oktyabr ayında Şeyx Üveys ilə Əmir Əxicuq arasında şiddətli vuruşma baş verir. Vuruşma zamanı Əxicuqun müttəfiqi olan Əşrəfi əmirləri böyük şücaət göstərirlər. Sultan Üveysin sol cinahında Əmir İsa bəy ilə Oyrat qəbiləsinin əmirləri dayanmışdılar. Onların arasında çəkişmə olduğu üçün düşmənin üzərinə birlikdə hücum etmirlər və məğlub olurlar. Bağdad qoşununun sağ cinahı isə Əşrəfilərə

(Ehtişam əl-Mülk, vərəq 47; Məhəmməd Həsən, səh. 412: Hecazi Məhəmməd, səh.146; Seyfəddini, doktorluq diss. avtoreferatı: səh. 58-59) baş verdiyini yazırlar.

[321] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 179; Əlizadə, Göstərilən əsəri, səh. 335.

[322] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh.180.

[323] Yenə orada.

[324] Yenə orada.

qüvvətli zərbə endirir. Səhərisi yenidən vuruşma olur və Sultan Üveys qələbə çalır. Əxicuq və Əşrəfilər Təbrizə gəlib qarətə başlayırlar. Çox keçmədən Şeyx Üveys də Təbrizə yaxınlaşır. Əxicuq və Əşrəfilər Naxçıvana tərəf gedirlər. Sultan Üveys Təbrizə daxil olur və Azərbaycanda hakimiyyətə sahib olur[325]. O, Rəşidilər imarətində məskən salır. Əşrəfi əmirləri Əxicuqdan üz döndərib Şeyx Üveysin yanına gəlirlər. Şeyx Üveys onların 49 nəfərini cəzalandırır[326], qalanların hər birini isə öz mövqeyinə görə mükafatlandırır[327]. Sağ qalan əşrəfi əmirləri yenidən Naxçıvana gedir və Əxicuqla birləşirlər. Onlar Arranda, Bərdədə və Beyləqanda məskən salırlar, iki aya yaxın bu ərazidə qalırlar. Lakin Əxicuq Arranda güclü qüvvə toplaya bilmir. Heç kim onun təklifini qəbul etmir. Şeyx Üveys Əşrəfilərin Arrandakı ittifaqından xəbərdar olub, Əmir Əli Piltəni bir sıra əmirlərlə onların üzərinə göndərir. Əmir Əli Piltən Şeyx Üveysə qarşı pis münasibətdə idi, buna görə də üçgünlük yolu bir aya gedir və Vərd dərəsində məskən salıb oturur. Əşrəfilərin Arranda olmaları Qarabağ əmirlərini də narahat edirdi. Onlar Muğan tərəkəmələri ilə birləşərək Əşrəfilərə qarşı mübarizəyə başlayırlar. Əmir Əli Piltənin hərəkəti Qarabağ əmirlərini narahat etdiyindən onlar Əmir Əli Piltənə qarşı çıxırlar. Qarabağlılar Əmir Əxicuq və Əşrəfilərlə yeni ittifaq bağlayıb Əmir Əli Piltənin üzərinə gedir və onu məğlubiyyətə düçar edirlər. Bu xəbəri alan Şeyx Üveys Qarabağa yürüş etmək istəyir. Lakin o, qışın qızğın çağı və əsgərlərin yorğun vəziyyətdə olduqlarını nəzərə alıb Bağdada qayıtmağa məcbur olur. Əxicuq və Əşrəfilər yenidən Təbrizə daxil olurlar[328]. Cəlairi qoşunu çətinliklə Bağdada qayıda bilir. Azərbaycan ikinci dəfə Əxicuqun və Əşrəfi əmirlərinin ixtiyarına keçir. Onlar yenidən qarətçiliyə başlayırlar. Bir müddətdən sonra Əxicuq Kürdüstana hücum edir, lakin oranı tuta bilmir[329].

Azərbaycan ərazisi 1359-cu ildə Fars vilayətinin hakimi Məhəmməd Müzəffər Yəzdi ilə Əşrəfilər arasında gedən müharibələrin meydanına çevrilir. Bütün İraqi-Əcəmi və Fars vilayətini ələ keçirən Məhəmməd Yəzdi Azərbaycan ərazisini zəbt etməyə can atırdı[330]. O, 12 minlik qoşun götürüb ildırım sürəti ilə Təbrizə yollanır və Miyanədə Əxicuqun 30 minlik qoşunu ilə üzləşir[331]. 1359-cu ilin sentyabr ayında Gərmrudda (Zərqan ətrafı) rəqiblər arasında vuruşma baş verir. Əxicuq məğlub olub qaçır. Məhəmməd Müzəffər Yəzdi Təbrizə gəlir və bir həftə burada qalır. Bu zaman Şeyx Üveys yenidən Azərbaycan sərhəddinə qoşun çəkir. Onun gəlişini eşidən Məhəmməd Müzəffər Yəzdi Təbrizdən çıxır və bir

[325] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 182; Zeynəddin, vərəq 484-485; Hafiz Əbru. Zeyl səh. 189.
[326] Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 190.
[327] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. səh. 182.
[328]Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. səh. 183.
[329]Zeynəddin, vərəq 485-486; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 189-190; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 335-330.
[330] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 176.
[331] Kotobi , səh. 57-58.

müddətdən sonra öz oğlu tərəfindən öldürülür[332]. Sultan Üveys yenidən Təbrizə daxil olur və Xacə Keçəçinin evində məskən salır. Əxicuq və Əşrəfilər də onunla ittifaqa girməyə səy göstərirlər. Sultan Üveys onlarla sülh bağlayır, lakin Əxicuq yenə də fitnə törətmək xəyalına düşür. O, Əmir Əli Piltən və Cəlaləddin Qəzvini ilə əlaqə saxlayıb[333], Şeyx Üveysə qarşı qəsd təşkil edir. Xacə Keçəçi onların məqsədini duyub məsələni Şeyx Üveysə xəbər verir. Şeyx Üveys Əxicuqu, Əmir Əli Piltəni və onlarla əlaqədar olan Cəlaləddin Qəzvinini məhv edir[334]. Beləliklə, Azərbaycan ərazisi Cəlairlər dövlətinin tərkibinə keçdi. Sultan Üveys Təbrizi paytaxt şəhəri etdi. O, vəzarət işlərini Əmir Zəkəriyyənin qardaşı Əmir Nəcibəddinə tapşırdı. Müəyyən vaxtdan sonra Şirvan vilayəti də Şeyx Üveys tərəfindən tutulur, Azərbaycan, Arran, Muğan və Şirvan vilayətləri yenidən vahid Cəlairilər dövlətinin tərkibində birləşir.

Hülakülər dövlətinin zəifləməsi və süqutu dövründə Şirvanın vəziyyəti, Şirvanşah Kavusun Çobani feodalları ilə münasibətləri

Xəzər dənizi sahilində yerləşən Şirvan vilayəti[335] Kür çayının sahillərindən Dərbənd şəhərinə qədər olan ərazini əhatə edir[336]. Buraya Salyan, Şəki, Bakı, Quba, Dərbənd, Təbərsəran, Kürə, Samur nahiyəsi və İlisunun aşağı bir hissəsi daxil idi[337].

Şirvanın yerli oturaq feodalları, Azərbaycanın yerli əyanlarının görkəmli nümayəndələri simasında, əsrlər boyu öz azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparmış, Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin dayağına çevrilmişlər. Bu mübarizənin parlaq lövhələri XIV əsrin ortalarında, Azərbaycanda daxili vəziyyət həddən artıq gərgin olduğu dövrdə baş vermişdir.

Şirvanşahlar hələ XIV əsrin əvvəllərindən, Hülakülər dövləti tənəzzülə uğramağa başladığı vaxtlardan iqtisadi cəhətdən qüvvətlənməyə cəhd göstərmiş, buna nail olduqdan sonra isə öz siyasi müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmışlar. Onların mübarizəsi Şirvanın 1338-ci ildən başlayaraq, müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsinə səbəb olmuşdur.

---

332 Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh.183; Zeynəddin, vərəq 485; Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 190; Həsən Cəfəri, səh. 35.
333 Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 190.
334 Zeynəddin. vərəq 486; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 190.
335 Yaqut Həməvi, səh. 90.
336 Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-qulub, Tehran nəşri, səh.106.
337 Bakıxanov, Bakı, 1951, səh. 13. Onun qeyd etdiyi ərazilərin heç də hamısı XIV əsrdə Şirvan vilayətinə daxil deyildi. Şirvan ərazisi haqqında həmçinin bax: Бартольд. Ширван, Соч., III, səh. 571-573; Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 351; yenə onun. Сведения о Ширване, səh. 3-4; Буниятов, Ширван. I, səh. 31

Şirvanşahların qələbəsi, monqollar dövründə yerli-oturaq və köçəri feodal sinifləri arasında gedən mübarizənin son nəticədə oturaq feodal sinfinin xeyrinə qurtardığını, Azərbaycanda köçərilik ənənələrinin oturaq təsərrüfat tərəfindən tabe olunduğunu göstərir.

Şirvan vilayəti XIV əsrin 40-cı illərində tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərirdi. İlk mənbələrdə bu dövrdə Şirvanşahların Çobanilərdən asılı olması barədə heç bir məlumat verilmir. Burada yalnız Şirvanşahların[338] uzun müddət Çobanilərin təsiri altına düşmədiyi və onlarla mübarizə apardıqları göstərilir. Bu baxımdan Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin «Tarix-e Şeyx Üveys» əsəri diqqəti daha çox cəlb edir. Bu əsərdə, dövrün başqa ilk mənbələrində Şirvan haqqında verilən məlumatla yanaşı, bir sıra yeni və tarix elmi üçün əhəmiyyətli faktlar da vardır. Həmin əsərdən əldə edilən materiallar müxtəlif zamanlarda Şirvana təyin olunmuş hakimləri, Şirvanşahlarla Çobani əmirlərinin münasibətləri, Şirvanşah Kavusun Azərbaycanın Çobanilərin zülmündən xilas olunması uğrunda apardığı mübarizə və onun Qızıl Orda dövləti ilə əlaqələri haqqında bəzi yeni fikirlər söyləməyə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, Şirvan ərazisi mühüm iqtisadi, strateji və təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir. Eyni zamanda bu ərazi Hülakülər imperiyasının şimalında Qızıl Orda dövlətinin sərhəddində yerləşmişdi. Buna görə də Şirvan torpağı iki monqol ulusluğu arasında gedən işğalçılıq müharibələrinin meydanına çevrilirdi[339]. Odur ki, Şirvan, xüsusilə Dərbənd şəhəri haqqında mənbələrdə olan əsas məlumat Hülakülərlə Qızıl Orda xanları arasında gedən müharibələrlə əlaqədar verilir.

Sultan Əbu Səidin hakimiyyətinin ilk illərində (1318) Qızıl Orda hökmdarı Özbək xan Azərbaycana hücum edir. Bu dövrdə Dərbənd şəhəri Hülakülər dövləti ilə Qızıl Orda dövləti arasında sərhəd məntəqəsi idi[340]. Sultan Əbu Səid Dərbənd mühafizəsini Buzəngi adlı əmirinə tapşırmışdı[341]. Azərbaycana hücum edən Özbək xan Dərbəndi keçib, Şirvan ərazisində qarətçiliklə məşğul olur. Lakin Özbək xan öz işğalçılıq planlarını axıra kimi həyata keçirə bilmir və geri çəkilməyə məcbur olur [342] . Mənbələrdə [343] Qızıl Orda qoşununun hücumu zamanı Dərbənd mühafizəçisi Taramtazın Özbək xana məlumat verdiyi qeyd olunur. Taramtaz güman ki, əsir düşmüş, ya da Özbək xana tərəf keçmiş və Kür çayından şimalda yerləşən Pir Hüseyn məqbərəsində Əmir Çoban haqqında ona məlumat vermişdir. Mənbələrin Taramtazı Dərbənd mühafizəçisi kimi göstərmələri belə qənaətə

[338] Şirvanşahlar haqqında bax: Бартольд, Ширваншах, Соч. III, səh. 875-878.
[339] Şirvan haqqında bax: Борьба за независимость Ширвана (göstərilən əsəri, səh. 351- 399); İbrahimov, Şirvanşahlar tarixinə dair.
[340] Dərbəndin sərhəd məntəqəsi olması haqqında bax: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 309-310.
[341] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh.150.
[342] Bu barədə sonra ətraflı məlumat veriləcəkdir.
[343] Vəssaf - SMİZO, II, səh. 88.

gəlməyə imkan verir ki, sultan Əbu Səid Özbək xanın hücumu ərəfəsində Əmir Buzəngini vəzifədən azad edib, əvəzinə Taramtazı təyin etmişdi.

Hülakülər dövlətinin ərazisi Çobani nümayəndələrinin nüfuz dairəsinə keçdikdə Şirvan vilayəti Əmir Çobanın oğlu Şeyx Mahmudun ixtiyarında idi. Budaq Qəzvin 1324-cü il hadisələrindən bəhs edərkən yazır ki, Əmir Çobanın digər oğlu Şeyx Mahmud Gürcüstan ərazisi ilə birlikdə Şirvan və Şəki vilayətlərinin də hakimi idi[344].

Sultan Əbu Səid Çobani xanədanlığının əmirlərini məhv etdikdən sonra 1328-ci ildə ölkəni özünə sadiq əmirlər arasında bölür. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin yazdığına görə Dərbənd ərazisi (eləcə də Şirvan) Əmir Əqbəxiyə tapşırılır[345].

Bundan sonra, 1335-ci ildə Özbək xanın Azərbaycana yeni hücumuna kimi mənbələrdə Şirvan haqqında müəyyən məlumata rast gəlmək olmur. Növbəti məlumat 1335-ci ildə Özbək xanın Dərbənddən keçib Kür çayı sahilinə qədər gəlməsi ilə əlaqədar olaraq verilir. Sultan Əbu Səidin dövründə Özbək xanın Şirvan ərazisinə daxil olması barədə ölkəyə xəbər yayılır. Düşmənə müqavimət göstərmək üçün müxtəlif vilayətlərdən qoşun toplayan Əbu Səid Qarabağa gəlir və burada öldürülür[346]. Onun ölüm xəbərini eşidən Özbək xan yenidən Şirvana daxil olub, Kür çayının kənarına kimi gəlir. Bu zaman Hülakülər səltənətinə sahib duran Arpa xan öz qoşunu ilə Kür çayının cənub sahilini tutmuşdu. Rəqib qoşunlar bir müddət vuruşduqdan sonra Özbək xan geri çəkilməyə məcbur olur. Arpa xan Əmir Şeyx Çoban, Hacı Həmzə, Xomari və Əmir Dəqdəqi düşmənin arxasında göndərir. Onlar Şirvan dağına[347] kimi gedirlər. Qızıl Orda qoşununu Şirvan ərazisindən qovub geri qayıdan əmirlər Qarabağda sakin olurlar[348].

Mənbələrdə Özbək xanın ilk hücumu zamanı Qızıl Orda qoşununun Şirvan ərazisinə nə qədər irəlilədiyi haqqında müəyyən bir məlumat verilmir. Görünür, Özbək xan Şirvan ərazisinə girmiş, lakin nə isə bir dəyişiklik baş verdiyindən geri çəkilməli olmuşdur. Sultan Əbu Səidin ölüm xəbəri Qıpçaq çölünə çatdıqda isə Özbək xan, ikinci dəfə Şirvana daxil olmuş və Kür çayının sahillərinədək gəlmişdir. Özbək xan Şirvan ərazisini dağıdır, xalqı qarət edir, əmlakını talayırdı. Lakin Özbək xanın Şirvanı və ümumiyyətlə, Azərbaycanı tutmaq arzusu bu dəfə də həyata keçmədi. O, çox keçmədən Şirvan ərazisini tərk etməli oldu.

Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra Hülakülər dövləti daxilində feodal ara müharibələri güclənmişdi. Mənbələrdən Şirvan feodallarının bu müharibələrdə və ara çəkişmələrində iştirakı haqqında müəyyən məlumat əldə etmək olmur. Şirvan

---

344 Budaq Qəzvini, vər. 190.
345 Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 155.
346Geniş məlumat üçün bax: səh. 34.
347Şirvanın şimalında Kürə və Təbərsəran nahiyələrini Qaziqumuq və Qaytaq ərazisindən ayıran dağlar (bax: Bakıxanov. Bakı, 1951, səh. 13) nəzərdə tutulur.
348 Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 158-159.

haqqında növbəti məlumat Şeyx Həsən Bozorq və Məhəmməd xanın hökmranlığı dövründə (1336-1338) vilayət hakimlərinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq verilir. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin yazdığına görə, 1338-ci ilin əvvəllərində Məhəmməd xan dövlətin ərazisini yenidən öz əmirləri arasında bölür[349]. Bu bölgüdən məlum olur ki, 1328-ci ildə Əbu Səid tərəfindən Şirvan və Şəki hakimi təyin olunmuş Əqbəti, öz oğlu ilə birlikdə, 1138-ci ilə qədər həmin ərazinin hakimi olaraq qalmışdır. Bu ildə Məhəmməd xan Əqbətinin oğlunu Şirvan hakimiyyətindən azad edərək Muğan vilayətinə hakim təyin etmiş, Şirvanı isə Qaravol tumanlığı ilə birlikdə Şeyx Çobana vermişdir[350].

Mənbələrdə Şirvan əyanlarının feodal ara müharibələrində iştirakı haqqında müəyyən məlumat verilməsə də, qeyd etmək lazımdır ki, Şirvan daim mübarizə aparmış, Azərbaycan xalqının azadlıq uğrundakı mübarizəsinin dayağına çevrilmiş[351] və nəticədə XIV əsrin 40-cı illərinə yaxın artıq müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Mənbələrdə 1345-ci ilin hadisələrindən bəhs olunarkən Şirvanşah Kavusun Məlik Əşrəfin yanından qaçması haqqında məlumat verilir[352]. Bu dövrdə Kavus Şirvanın hakimi idi. Şirvanşah Kavusun və atası Keyqubadın nə vaxt müstəqil olmaları məsələsi, hələlik, tarixi ədəbiyyatda aydınlaşdırılmamışdır[353]. Y. A. Paxomov tarix səhnəsində yenidən fəalliyətə başlamış Keyqubadın və Kavusun Kəsranilər sülaləsinin nümayəndəsi olub-olmadıqlarının da bilinmədiyini qeyd edir[354]. Lakin akad. Z. M. Bünyadov son tədqiqatlarında Şirvanşahların nəsəb şəcərəsini müəyyənləşdirərək belə qənaətə gəlmişdir ki, Şirvanşahların hamısı (799-1583-ci illərdə hakimiyyət sürmüş 44 şirvanşah) vahid Məzyədilər sülaləsinə mənsub olmuş və həmin sülaləni davam etdirmişlər[355]. Mənbələrin verdiyi məlumat Şirvan vilayətinin Məhəmməd xanın (1336-1338) hakimiyyət dövrünə kimi Elxanilərdən asılı olduğunu göstərir. Elxani sultanları Şirvan ərazisində hərbi qüvvə saxlayır, vaxtaşırı olaraq Şirvan və Dərbənd hakimlərini dəyişdirirdilər. Şirvan ərazisi Qızıl Orda qoşunlarına qarşı mübarizənin əsas mərkəzi idi. Özbək xan hər bir hücumu zamanı Şirvanda maneəyə rast gəlmiş və bütün yürüşlərində Şirvandakı Hülakü qoşunlarının müqavimətini qırdıqdan sonra Kür çayının sahillərinə çata bilmişdi. Bütün bunlar Şirvanın Elxanilərdən asılı olduğunu göstərir. Lakin Məhəmməd xanın hakimiyyətindən sonra xüsusilə Şeyx Həsən Çobani dövründə Şirvanşahlar daxili vəziyyətdən istifadə edərək, müstəqillik əldə etmiş və Çobani feodallarından asılı olmamışlar. «Şübhə yoxdur ki, Həsən

349 Yenə orada. səh. 163-164.
350 Yenə orada.
351 Петрушевский. Из героической борьбы, səh. 54.
352 Zeynəddin, vərəq 474; Hafiz Əbru. Zeyl. səh. 177.
353 Буниятов. Некоторые дополнения, səh. 53.
354 Пахомов. Борьба, səh. 19.
355 Bax: Буниятов, Ширван I, Ширван II.

Çobaninin dövründə Şirvan artıq faktik olaraq müstəqil dövlət idi. Şirvanşahların bu dövrdə Şeyx Həsən Kiçikdən asılı olmaları barədə (mənbələrdə) heç bir göstəriş (qeyd) yoxdur»[356]. Numizmatik məlumatdan bu dövrdə Şirvan ərazisində Hülakü sultanlarının adına sikkə zərb edildiyi aydın olur. Şirvanşahlar Hülakü sultanlarının adına sikkə zərb etdirməklə Elxanilərin hökmranlığını formal olaraq qəbul etmişlər[357]. Lakin bu heç də Şirvanşahların Çobanilərdən asılı olduğunu bildirmir. Şirvanşahlar daim Çobanilərə qarşı mübarizə aparmış və nəinki təkcə Şeyx Həsən Çobani (1338-1343), hətta Əmir Məlik Əşrəfin dövründə də bir müddət Çobanilərin hakimiyyətini qəbul etməmişlər. Mənbələrdə nəzərə çarpan bir sıra faktlar bunu sübut edir. Məsələn, Həmdullah Müstovfi Qəzvini «Zeyl-e tarix-e qozide» əsərində Süleyman xanın və Şeyx Həsən Kiçiyin nüfuz dairəsinə daxil olan vilayətləri göstərərkən Şirvanın adını çəkmir. Müəllifin yazdığına görə, Şeyx Həsən Kiçiyin ixtiyarında İraqi-Əcəm, Azərbaycan, Arran, Muğan, Gürcüstan və ətraf yerlər daxil idi[358]. Bu fakt Şirvanın bu dövrdə Şeyx Həsəndən asılı olmadığını bildirir.

Elxanilər dövlətinin zəiflədiyi və süqutu dövründə Şirvanşahların nə kimi rol oynadıqları, onların Şirvanda müəyyən bir mövqeyə malik olub-olmadıqları məsələsi yenə də mənbələrdə materialın azlığı üzündən tam şəkildə həll edilməmiş qalır. Bununla belə, bu dövrdə Şirvanşahların mübarizədən kənarda qaldıqlarına dair fikir yürütmək düz olmaz. Bizcə, Şirvanşahlar tənəzzül dövründə iqtisadi cəhətdən möhkəmləndikdən sonra ölkədəki feodal ara müharibələrində fəal iştirak etmişlər və Şeyx Həsən Çobaninin hakimiyyəti dövründə əmələ gəlmiş vəziyyətdən istifadə edib həqiqi müstəqillik qazanmışlar. Odur ki, Şirvanşahlar dövlətini Hülakülər imperiyasının parçalanması nəticəsində meydana çıxan müstəqil dövlətlərdən biri hesab etmək lazımdır. Dövrün mənbələrində Şirvanşah Kavusun «Şirvan padşahı»[359] kimi göstərilməsi də belə qənaətə gəlməyə əsas verir.

Şirvanşahlar getdikcə öz müstəqilliklərini möhkəmlətmiş və Məlik Əşrəfin dövründə də bir müddət Çobanilərə tabe olmamışlar. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin yazdığına görə, Məlik Əşrəfin zülmündən təngə gəlmiş əhali müxtəlif istiqamətlərə, o cümlədən Şirvana qaçıb gedirdi[360]. Şirvan vilayəti Məlik Əşrəfin nüfuz dairəsində olsa idi, onun zülmündən qaçan əhali bu vilayətə pənah gətirməzdi. Mənbələrdə təsadüf edilən başqa bir qeydi nəzərdən keçirək. Məlik Əşrəf 1347-ci ildə Bağdad səfərindən məğlubiyyətlə qayıdır və nüfuz dairəsində olan ərazini yenidən öz əmirləri arasında bölür. Onun əmirlərinə verdiyi sahələr haqqında Hafiz Əbrunun göstərdiyi məlumatda[361] Şirvanın adı yoxdur. Bütün

[356] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 375.
[357] Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 36.
[358] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 449-450.
[359] Zeynəddin, vərəq 474.
[360] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 173-174.
[361] Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 179.

bunlar göstərilən dövrdə Şirvanşahların Çobanilərdən asılı olmadıqlarına dair söylənilmiş fikri bir daha təsdiq edir. Lakin bu müstəqillik çox çəkmir. Məlik Əşrəf sonra görəcəyimiz kimi XIV əsrin 50-ci illərinə yaxın Şirvan ərazisini yenidən öz nüfuz dairəsinə ala bilmişdir. Şirvanşahların Çobanilərlə əlaqələri 1345-1350-ci illərdə daha da pisləşir, onlar arasındakı düşmənçilik artır. Əmir Məlik Əşrəf uzun müddət Şirvan ərazisini zəbt etməyə cəhd göstərmişdir. Lakin Şirvanşahlar həmişə öz azadlığını mühafizə etmək üçün mübarizə aparmış və bir müddət buna nail olmuşlar. Onlar bu məqsədlə çox vaxt Arran və Qarabağın yerli əyanlarının qüvvəsindən istifadə etmiş və bəzən şimal qonşuları - Qızıl Orda dövləti ilə əlaqəyə girmişlər. Şirvanşahlar ilə qızıl ordalılar arasında sonralar müəyyən danışıqlar getmiş və Çobanilərə qarşı ittifaq yaranmışdı.

Mənbələrə müraciət edək.

1345-ci ilin qışında Məlik Əşrəf Qarabağda ikən Şirvanşah Kavus onun yanına gəlir və böyük hörmətlə qarşılanır. Məlik Əşrəf ona qiymətli hədiyyələr verir, şərəfinə ziyafət təşkil edir. Bir neçə gündən sonra Şirvanşah Kavus Məlik Əşrəfin yanından Şirvana qaçmalı olur. Onun qaçması haqqında mənbələrdə aşağıdakı məlumat verilir. Məlik Əşrəf öz qəddarlığı ilə hamını vahiməyə salmışdı. O, istədiyi vaxt hər bir əmiri həbs edər, öldürərdi. Şirvanşah Kavus isə Məlik Əşrəfin qəddarlığına bələd deyildi. Kavus Qarabağda olarkən Məlik Əşrəf Hacı Şəhribanın oğlu Əmir Vəfadarı heç bir günahı olmadığı halda məhv edir. Onun belə davranışı Kavusa təəccüblü gəlir, gecə ikən Şirvana qaçır və Məlik Əşrəflə düşmənçiliyə başlayır. Məlik Əşrəf vəzir Xacə Əbdülheyi və Əxişah Məliki Şirvana yollayır, Kavusa və atası Keyqubada qiymətli hədiyyələr, bəzəkli kəmər, papaq, qılınc, xələt və s. göndərir, gördüyü işə görə üzr istəyir. O, eyni zamanda Şirvanşah Keyqubadın qızına elçi göndərir. Kavus Məlik Əşrəfin elçilərini hörmətlə qarşılayır, cavab olaraq Məlik Əşrəfə hədiyyələr göndərir, bacısını isə «Məlik Əşrəfə layiq olmadığı üçün» ona vermir[362]. Kavusla əlaqə yaratmaq mümkün olmadığını görən Məlik Əşrəf Şirvan məsələsini təxirə salıb Təbrizə gəlir.

Göstərmək lazımdır ki, Kavusun Qarabağdan qaçması haqqında mənbələrin məlumatı o qədər də məntiqi deyildir. Kavus Məlik Əşrəfin qəddarlığından xəbərdar olmaya bilməzdi. Məlik Əşrəfin feodal ara müharibələrindəki işləri, törətdiyi fəlakətlər Şirvanşaha bəlli idi. Odur ki, Kavusun Məlik Əşrəfin qəddarlığından xəbərdar olduğu onun qaçmasının digər məsələlərlə əlaqədar baş verdiyini qəbul etmək lazımdır. Bizcə, Kavusun Qarabağa gəlməsi müəyyən bir məsələ ilə bağlı idi. Görünür, Məlik Əşrəf ilə Kavus arasında danışıqlar gedirdi və həmin danışıqların nəticələri Məlik Əşrəfin ürəyindən deyildi. Buna görə də, Məlik Əşrəf, Sədullah bin Abdullah bin Siracəddin Qasımın dediyi kimi[363], Kavusu

[362]Zeynəddin. vər. 474. Hafiz Əbru. Zeyl. səh. 177. Fəsihi, vər, 366 b. Bu haqda həmçinin bax: Əlizadə Göstərilən əsəri, səh 376. Сейфеддини. Монеты ильханов, səh. 34.
[363] Siracəddin Qasım. səh. 277.

öldürmək qərarına gəlir. Kavus bunu duyur və Əşrəfin «hiyləgər və xain adam olduğunu bildiyi üçün»[364] tez Şirvana qayıdır, ona qarşı düşmən mövqedə durur[365]. Məlik Əşrəfin Şirvanşah Kavusu öldürmək istəməsi heç də təəccüblü deyildir. Çünki Məlik Əşrəf heç vaxt belə hərəkətlərdən çəkinmirdi. O, Kavusun kiçik bir hərəkətini bəhanə edib onu öldürə bilərdi. Digər tərəfdən, yuxarıdakı məlumatdan göründüyü kimi, Məlik Əşrəf bu hadisədən sonra böyük təmtəraqla öz elçilərini üzrxahlığa göndərir. Bu «üzrxahlıq» bir tərəfdən onun siyasi manevrindən irəli gəlirdisə[366], digər tərəfdən, Şirvanşahın ciddi bir səbəb üzündən geri qayıtdığını bildirirdi. Məlik Əşrəf Şirvan üzərinə yürüş təşkil etmək üçün münasib vaxt gözləyirdi. O, 1347-ci ilin qışında yenidən Şirvana hücum etmək istəyir. Şirvanşah Kavus məsələdən vaxtında xəbərdar olur və qoşununu Kür çayının kənarına çəkir. Məlik Əşrəf Şirvana hücum etməyin səmərəsizliyini görüb fikrindən dönür və Şirvanşah Kavus ilə sülh danışıqları aparır[367]. Bu danışıqların şərtləri bizə məlum olmasa da, bir məsələ aydındır ki, Məlik Əşrəf Şirvan üzərinə hücumdan əl çəkməyə məcbur olur və Təbrizə qayıdaraq Bağdada yürüş edir. Bu zaman Şirvanşah ilə Əşrəf arasında müəyyən razılıq əldə edildiyini söyləmək olar. Kavusun bu hərəkəti onun müstəqilliyini bir daha sübut edir. Şirvan torpağını ələ keçirməyə can atan Əşrəf 1348-ci ilin sonlarında Qarabağa gəlir və yenidən Şirvana yürüş təşkil edir, Xacə Əbdülhey Təbrizini bir neçə əmirlə Şirvana göndərir. Şirvanşah Kavus ilə atası Keyqubad Çobanilərə qarşı müqavimət göstərə bilmir, qalalara[368] çəkilib möhkəmlənirlər. Çobani qoşunu ölkəni dağıdır, əhalini qarət etməyə başlayır[369]. Bu yürüşdən sonra Şirvanın tabe olunması barədə mənbələrdə məlumat verilmir. Görünür, vəzir Əbdülbəy Təbrizi və Çobanilər Şirvan ərazisini tərk etməli olmuşlar. Lakin Çobanilərin Şirvan ərazisini hansı şərtlərlə tərk etdikləri və Şirvanın onlara tabe olub-olmadıqları haqqında mənbələrdə müəyyən bir məlumat verilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, Çobanilər Şirvanşahları 3 ay mühasirədə saxladıqdan sonra öz razılıqları ilə Şirvandan çıxmazdılar və qazandıqları müvəffəqiyyətdən əl çəkməzdilər. Çobanilərin Şirvandan çıxıb getmələri üçün müəyyən danışıqlar aparılmalı və razılıq əldə edilməli idi. Bunu bilən Şirvanşah Kavus 3 ay qalada oturduqdan sonra Çobanilərlə

---

[364] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 376.
[365] Zeynəddin, vərəq 474.
[366] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 376.
[367] Zeynəddin, vərəq 475.
[368] Gülüstan qalasında (Bax: Ciddi, səh. 28). Həmin qalanın müdafiə istehkamı olması barədə həmçinin bax: Пахомов. Гюлистан, səh. 44-49.
[369] Zeynəddin, vərəq 476; M. Ə. Seyfəddinin həmin yürüşün 1356-57-ci ildə (758 hicri) baş verdiyini yazır. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, həmin ilin sonunda Canı bəy Azərbaycana gəlmiş, Çobani əmiri Əşrəfi öldürərək Azərbaycanı tutmuşdur (Bax: «Монеты ильханов», səh 36). Mənbələr bu fikri təsdiq etmir. Məlik Əşrəf Şirvana 1356-57-ci ildə deyil, 1348-ci ilin sonlarında yürüş etmişdir (bax: Zeynəddin, vərəq 467; Məhəmməd Xavənd şah Herəvi, vərəq 187. Həmçinin bax: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 377).

sülh müqaviləsi bağlayır. Sülhün şərtləri bizə məlum olmasa da, bu barışıq Çobani qoşununun Şirvandan çəkilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin onlar hansı şərtlərlə Şirvanı qarət etməkdən çəkinmişdilər. Bizcə, bu, ölkənin başqa vilayətlərində yaranmış vəziyyəti nizama salmaq lüzumu ilə yanaşı, Şirvanşahların Hülakülər hakimiyyətini və Çobanilərin mövqeyini tanıması nəticəsində baş verə bilərdi.

Göstərmək lazımdır ki, bundan sonra təxminən on ili əhatə edən tarixi hadisələr - Şirvanın daxili və xarici vəziyyəti, Çobanilərlə münasibətləri və s. məsələlər mənbələrdə öz əksini tapmamışdır. Şirvan haqqında növbəti məlumat 1357-ci ildə Qızıl Orda xanlarının Azərbaycana yürüşu ilə əlaqədar verilir. 1357-ci ildə Qızıl Orda xanı Canı bəy Azərbaycana hücuma keçib Şirvan ərazisinə daxil olur, oradan Təbrizə gəlir və Məlik Əşrəfi edam edir.

Beləliklə, Canı bəy Azərbaycanı tutmağa müvəffəq olur. Canı bəyin «yürüşü Qızıl Orda xanlarının əvvəlki yürüşündən onunla fərqlənir ki, bu yürüşdə Canı bəy Azərbaycanın oturaq (yerli) əyanlarının yardımından istifadə etməyi qərara aldı»[370]. Azərbaycan feodalları adından çıxış edən Şirvanşah Kavus ölkəni Çobanilərin zülmündən xilas etmək üçün Qızıl Orda xanı ilə ittifaq bağlayır. Canı bəyin Şirvan ərazisini maneəsiz keçməsi Şirvanşahlarla onun arasında müəyyən ittifaqın mövcud olduğunu göstərir. Görünur, Kavus Məhiyəddin Bərdəi ilə birlikdə Canı bəyi Azərbaycanı xilas etmək üçün dəvət etmişdi. Kavus ilə Şirvan olduğu da Qızıl Orda qoşunu ilə birlikdə Təbrizə gəlmişdi. Məlik Əşrəf tutularkən Şirvanşah Kavusun və Məhiyəddin Bərdəinin Təbrizdə olmaları faktı[371] belə bir fikri söyləməyə imkan verir.

Qızıl Orda xanı Canı bəy oğlu Bərdi bəyi Təbriz səltənətinə qoyub geri çəkildikdən sonra Kavus da Şirvana qayıdır. Lakin çox keçmədən Bərdi bəy yenidən Şirvan ərazisini keçərək[372] Qızıl Orda dövlətinə qayıtmalı olur. Təbriz Əxicuqun başçılığı ilə Çobani əmirlərinin - Əşrəfilərin ixtiyarına keçir.

Azərbaycanda yaranan vəziyyət Şirvanşah Kavusu narahat edirdi. O, Azərbaycanı Əxicuqun və Əşrəfilərin zülmündən xilas etməyə çalışırdı. Kavus bu məqsədlə Azərbaycanın yerli əyanları ilə əlaqə yaradır, onları Əşrəfilərə qarşı mübarizəyə səfərbər edir, iqtisadi və hərbi yardım göstərirdi.

Əmir Əxicuq Azərbaycan ərazisini Əşrəfi əmirləri arasında bölərkən Əmirşah Rahdarı Pir Hüseyn ilə birlikdə Arrana göndərir. Bu zaman Arran ərazisi Seyfəddin bin Eyniqutluq bin Səidabadinin ixtiyarında idi. O, Əmirşah Rahdara və Pir Hüseynə qarşı çıxır. Əşrəfilərlə təklikdə mübarizə aparmağın çətinliyini görən Seyfəddin Səidabadi Arranın digər əyanları ilə birlikdə Şirvanşah Kavusun yanına gedir və ondan kömək istəyir[373]. Şirvanşah Kavus Arran feodallarına hərbi yardım göstərir, oğlu Novdəri qoşunla Arrana göndərir. Novdər bin Əmir Kavus Arran

---

[370] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 335.
[371] Zeynəddin, vərəq 483; Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 188.
[372] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 179-180.
[373] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 180.

feodalları və yerli dəstələrlə birlikdə Əşrəfilərə qarşı vuruşur. Yeniçay yaxınlığında müttəfiq qoşunlar ilə Əşrəfilər arasında baş verən döyüşdə Əşrəfilər məğlub olurlar və geri çəkilirlər. Arran torpağı Şirvan qoşununun köməyi sayəsində Əşrəfilərin zülmündən azad olur. Bu zaman Şirvanşah Kavus da Qarabağa gəlir.

Əşrəfi əmirlərinin Arrandakı məğlubiyyəti Əmir Əxicuqu narahat edirdi. O, tezliklə qoşun toplayıb Arran üzərinə yeriyir. Şirvanşah Kavus düşmənin qarşısına çıxır. Rəqib dəstələr Araz çayı kənarında rastlaşırlar. Araz çayı iki dəstə arasında sərhəd xətti kimi uzanırdı. Onların arasında vuruşma baş verir. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin yazdığına görə, rəqiblər vuruşa-vuruşa Qarabağa qədər gedirlər[374]. Sonra tərəflər arasında Araz çayı üzərindəki ponton (üzən) körpüdə sülh müqaviləsi bağlanır. Müəllif vuruşmada hansı tərəfin qələbə çaldığını və sülh danışıqlarının nə ilə nəticələndiyi haqqında məlumat vermir. Bu sülhün şərtləri də bizə məlum deyildir. Lakin bir məsələ aydındır ki, tərəflər arasında sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Kavus Şirvana qayıtmış, Əxicuq isə yenidən Qarabağa daxil olmuş və orada qalmışdır[375]. Görünür, müttəfiqlər Əxicuqun hərbi qüvvəsinə axıradək müqavimət göstərə bilməmiş, döyüş zamanı Qarabağa qədər çəkilmiş və düşmənin güclü olduğunu nəzərə alaraq Arran ərazisindən əl çəkmək şərti ilə sülh bağlamağa məcbur olmuşlar.

Şirvanşah Kavusun Arran, eləcə də Azərbaycan uğrundakı mübarizəsi qələbə ilə nəticələnməsə də, bu, Azərbaycan xalqının monqol qəsbkarlarına qarşı apardığı azadlıq mübarizəsinin güclənməsinə və Şirvanın müəyyən zamanlarda müstəqilliyinə səbəb olmuşdur. Şirvanşahların müstəqilliyi Şirvanın iqtisadiyyatının yüksəlməsinə və təsərrüfatının dirçəlməsinə yardım etdi.

Üçüncü fəsil

AZƏRBAYCANDA XALQ KÜTLƏLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ VƏ ÇOBANİ FEODALLARINA QARŞI MÜBARİZƏ

Monqol əsarəti «...nəinki əzirdi, hətta onun qurbanı olmuş xalqın ruhunu təhqir və puç edirdi»[376]. Hülakülər dövlətinin tənəzzülü və süqutu dövründə Azərbaycanda xalq kütlələrinin vəziyyəti acınacaqlı halda idi. Bir tərəfdən Sultan Əbu Səidin hakimiyyəti (1316-1335) dövründə güclənən və onun ölümündən sonra şiddətlənən feodal ara müharibələri, digər tərəfdən Hülakülər dövləti ilə Qızıl Orda xanlığı arasında gedən müharibələr və nəhayət, Çobani feodallarının zülmü yerli əhalinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərir və xalqın yaşayış səviyyəsini aşağı salırdı.

---

[374] Yenə orada.
[375] Yenə orada.
[376] Маркс. Секретная дипломатия XVIII века (sitat «Azərbaycan tarixi»nin I cildindən götürülmüşdür. Bakı. 1961, səh. 198).

«Qazan xanın xələflərinin, xüsusilə Əbu Səidin dövründə yenidən köçəri zadəganların, dövlət məmurlarının və vilayət hakimlərinin özbaşınalığına geniş meydan verilmiş oldu. Əbu Səidin dövründə və sonralar da, bütün XIV əsr boyu, vergilər qeyri-müəyyən miqdarda yığılırdı»[377]. Bu da öz növbəsində xalq kütlələrinin vəziyyətinin daha da ağırlaşmasına səbəb olurdu. Feodal ara müharibələrinin və Özbək xana qarşı mübarizənin əsas ağırlığı oturaq əhalinin üzərinə düşürdü. Ölkədə mövcud olan vəziyyət nəticəsində bahalıq üz verir, müxtəlif xəstəliklər yayılırdı.

XIII-XIV əsrlərdə köçəri monqol əyanlarının hökmranlığı dövründə hakim siniflərə, əsasən işğalçılara - köçəri feodallara və onların yeritdiyi torpaq[378] və vergi siyasətinə qarşı həmişə oturaq məzlum xalq kütlələrinin çıxışları və üsyanları baş verirdi. Bu mübarizənin əsas səbəbi oturaq təsərrüfatın köçərilər tərəfindən sıxışdırılması və ikiqat qəddar istismar idi[379]. XIV əsrin 30-80-ci illəri sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və xalq hərəkatının coşğun inkişafı ilə səciyyələnir[380]. Xalq kütlələrinin hakim siniflərə qarşı müqaviməti bəzən elə bir səviyyəyə çatırdı ki, onun yatırılması üçün çoxlu hərbi qüvvədən istifadə etmək lazım gəlirdi[381].

XIV əsrin 40-50-ci illərində əhalinin Çobani feodalları tərəfindən amansız istismarı[382] xalq kütlələrinin zalım sinfə qarşı azadlıq mübarizəsini alovlandırdı. Təbriz şəhəri bu mübarizənin mərkəzi idi.

Monqolların hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda xalq kütlələrinin vəziyyəti və monqol istismarçılarına qarşı mübarizəsi akad. Ə. Ə. Əlizadənin[383] və bir sıra başqa tədqiqatçıların[384] əsərlərində müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Akad. Ə. Ə. Əlizadə Hülakülər dövlətində mövcud olmuş vergi və mükəlləfiyyətləri tədqiq edərkən bunların asılı kəndlilərə təsirini göstərmişdir[385]. İ. P. Petruşevski də öz əsərlərində Çobanilər dövründə xalq kütlələrinin vəziyyəti haqqında müəyyən fikir irəli sürmüşdür. Lakin mənbələrdən əldə edilən bir sıra yeni materiallar oturaq əhalinin vəziyyətini, xüsusilə Çobanilərin ağalığı vaxtında xalq kütlələrinin keçirdiyi acınacaqlı həyatı və Çobani feodallarına qarşı aparılan azadlıq mübarizəsini daha geniş planda tədqiq etməyə imkan verir.

XIV əsrdə Elxanilər dövlətində əhalidən bir sıra vergi və mükəlləfiyyətlər toplanılırdı. Vergilərin miqdarında və yığılmasında özbaşınalıq hökm sürürdü.

---

377 Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 197.
378 Monqolların Azərbaycanda yeritdikləri torpaq siyasəti haqqında bax: Ализаде. Земельная политика.
379 Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 258.
380 Петрушевский. Земледелие, səh. 65.
381 Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 200.
382 История Ирана с…, səh. 221.
383 Bax: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 154-168; yenə onun, Monqol istilasına qarşı; yenə onun, О положение крестьян.
384 Bartold. Türk tarixi, səh. 148; Петрушевский. Из героической борьбы; yenə onun, Иран и Азербайджан, səh. 140-142; Şərifli. Mübarizə tarixindən.
385 Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 198-251.

Qırxa yaxın ad altında toplanılan və ya icra edilən vergi və mükəlləfiyyətlərin böyük bir qismi şübhəsizdir ki, mərkəzi hakimiyyət zəiflədiyi dövrdə bütün vilayətlərin əhalisinə şamil edilirdi[386].

Sultan Əbu Səidin hakimiyyəti və Çobanilərin ağalığı dövründə də əhalidən vergilər qeyri-müəyyən miqdarda toplanılırdı. Vergi toplanılmasındakı özbaşınalıq, vergilərin miqdarının qeyri-müəyyənliyi xalq kütlələrini soymaq üçün geniş şərait yaradırdı. Vergilərin müqatiə üsulu ilə toplanması əhalinin ikiqat istismarına və müflisləşməsinə səbəb olurdu[387]. Sultan Əbu Səid öz hakimiyyətinin ikinci yarısında Əmir Çoban və ümumiyyətlə, Çobanilər üzərində qələbə çaldıqdan sonra ölkənin daxili vəziyyətini nizama salmağa səy göstərir. O, vergi sistemində də müəyyən dəyişikliklər edir. Sultan Əbu Səid bu məqsədlə bir sıra fərmanlar verir, vergi toplanışında olan özbaşınalığı aradan qaldırmağa çalışırdı. Belə fərmanlardan biri Ani xarabalarında Manuce məscidi üzərində yazılmışdı. V. Bartold yazır ki, Sultan Əbu Səid bu fərmanı əhalini qeyri-qanuni və qarətedici vergilərdən mühafizə etmək məqsədilə vermişdir[388]. Əbu Səidin belə hərəkət etməsi Elxanilər dövlətində və eyni zamanda Azərbaycanda xalq kütlələrinin vəziyyətinin ağırlığını göstərirdi.

Elxanilər dövləti ilə Qızıl Orda xanları arasında davam edən vaxtaşırı müharibələr Azərbaycan əhalisinin onsuz da ağır həyat şəraitini daha da pisləşdirir, onun ərazisini (xüsusilə, Şirvan torpaqlarını) müharibə meydanlarına çevirirdi. Nəticədə şəhərlər dağılır, kənd təsərrüfatı məhv edilir, ticarət yolları bağlanır, əhali qırılır və qarət edilirdi.

1316-cı ildə Qızıl Orda xanı Özbək Azərbaycana hücum edir və Kür çayının sahilinə kimi gəlir. Kür çayından şimalda Pirsaat çayının yanında yerləşən Pir Hüseyn məqbərəsi düşmən qoşunları tərəfindən tutulur. Məqbərənin sakinləri saysız-hesabsız Qızıl Orda qoşununun zülmündən xilas olmaq üçün kömək göndərilməsini xahiş edirlər. Onlar bildirirlər ki, məqbərəyə məxsus olan və vəqf torpaqlarında yaşayan kişi və qadınlardan bir çoxunu əsir aparmışlar və ələ keçən hər şey qarət edilmişdir. Belə ki, bu yerlərdən 30000 qoyun, 20000 mal-qara və qoşqu heyvanı aparılmışdır[389]. Qızıl Orda əsgərləri ölkəni dağıtmağa, xalqın var-yoxunu əlindən almağa başlamışdılar. Özbək qoşunundan olan iki monqol əsgəri Pir Hüseyn məqbərəsində, əhalinin dini ibadətgahındakı qiymətli şeyləri qarət etmişdir. Onlar əllərindəki nizəni məqbərənin pəncərələrindən uzadaraq daxildə asılmış pərdələri qırmış və parçanın onlara verilməsini tələb etmişdilər. Məqbərə sakinlərinin və xüsusilə qadınların səs-küyü bu iki nəfəri qarətçilikdən əl çəkməyə

---

[386] Yenə orada, səh. 198.
[387] Yenə orada, səh. 145-148, 195.
[388] Бартольд. «Персидская надпись…», səh. 1. XIV əsrdə bu məqsədlə Bakıda və Anqarada (Ənquriyyə) da üzərində həmin mövzuda fərmanlar yazılmış kitabələr həkk edilmişdir (bu barədə bax: Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 215).
[389] Vəssaf, SMİZO, II səh. 87.

məcbur etmişdir[390]. Özbək xan sonradan həmin şəxsləri cəzalandırsa da, bu, yalnız gözdən pərdə asmaq idi. Ə. Ə. Əlizadə haqlı olaraq yazır ki, müqəddəs yer sayılan xanəgah belə qarət edildiyi halda, Özbək qoşununun şəhər və kəndlərin dinc əhalisi ilə necə rəftar etdiyini asanlıqla təsəvvür etmək olar[391]. Özbək xan Pir Hüseyn məqbərəsinə soxulmuş əsgərləri cəzalandırdığı vaxt fərman verərək bütün əsgərlər tərəfindən ölkənin hər bir yerindən qarət olunmuş şeylərin xüsusi şəhnələrə verilməsini əmr edir. Nəticədə bir sıra zəbt olunmuş şeylər gətirilərək Özbək xanın nümayəndələrinə qaytarılır. Sonra isə Qızıl Orda qoşunu Kür çayının sahilinə irəliləyir. Bu fakt Özbək qoşununun Kür çayı sahilinə çatmamış ölkədə böyük dağıntı törətdiyini göstərir. Vəssaf Pir Hüseyn məqbərəsinin sakinlərindən götürülmuş əmlakın geri qaytarılması barədə məlumat verir[392]. Məqbərə pərəstiş yeri olduğuna görə,[393] onun sakinlərinə aid əmlakın geri qaytarılması heç də saysız-hesabsız Özbək qoşununun Kürdən şimaldakı başqa yerlərdən qarət etdiyi əmlakın geri qaytarıldığı demək deyildir. Qızıl Orda əsgərlərinin zülmü əhalini öz vətənini tərk etməyə, müxtəlif istiqamətlərə, xüsusilə Kür çayının cənub tərəfinə qaçmasına səbəb oldu. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri «Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində Özbək xanın Dərbənddən keçib Şirvan ərazisinə gəldiyini, burada qarətçilik etdiyini göstərir. Müəllifin yazdığına görə, Kürün şimalında olan əhali Özbək xanın zülmündən vahiməyə gəlib cənuba doğru qaçırdılar və Kür çayını keçirdilər. Bəzi tayfalar isə çayı keçə bilmədiklərindən düşmənə əsir düşürdülər. O, belə tayfalardan birinin - Kuni (Kufi) tayfasının Özbək xanın qoşunu tərəfindən əsir alındığını yazır[394].

Özbək xan Kür çayının şimal sahilinə çatdığı vaxt Sultan Əbu Səid öz qoşunu ilə çayın cənub sahilini tutmuşdu. Əmir Çoban isə ordu ilə Dərbənd keçidini ələ keçirmək məqsədilə şimala doğru hərəkət edirdi. Beləliklə, Azərbaycanın bütün ərazisi iki monqol qoşunu arasında gedən işğalçılıq mübarizəsinin meydanına çevrilmişdi. Vəssafın yazdığına görə, bu zaman hava şəraiti də pisləşmiş, şiddətli yağış yağmış və misli görünməmiş dərəcədə qar düşmüşdü. Nəticədə mal-qaranın böyük bir qismi məhv olmuş və bu yerlər üçün qeyri-adi sayılan bahalıq baş vermişdir. Belə ki, əvvəllər 2 ağçaya satılan 1 man arpa və çəltiyi, 10 dirhəmə satılan bir xalvar saman və arpanı indi 45 dinara alırdılar[395]. Öz təbii sərvətlərinin bolluğu ilə şöhrət tapmış Azərbaycan ərazisində xalq kütlələrinin belə çətin bir vəziyyətə düşməsinin əsas səbəblərindən biri ölkənin xarici işğalçılar tərəfindən dağıdılması idi.

---

[390] Yenə orada.
[391] Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 326.
[392] Vəssaf, SMİZO, II, səh. 88.
[393] Pir Hüseyn məqbərəsi barədə bax: Kraçkovskaya.
[394] Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 150.
[395] Vəssaf, SMİZO, II, səh. 88.

1319-cu ildə Hülakülər dövlətinin mərkəzi hakimiyyətinə qarşı mübarizə qüvvətləndi. Gürcüstan ərazisində üsyana başlayan Əmir Qurumişi Əmir İrəncin ilə birləşərək Naxçıvana gəlir. Onlar Azərbaycan ərazisində dağıntı törədir və qarətə başlayırlar[396]. Həmdullah Qəzvini yazır ki, əgər ilahi qüvvənin köməkliyi olmasa idi, onların hər bir arzusu həyata keçərdi və İran mülkündən heç bir ad qalmazdı[397]. Qurumişi üsyanının əsas ağırlığı Azərbaycanın yerli əhalisi üzərinə düşürdu.

1335-ci ildə Azərbaycan yenidən Özbək xanın qarətçi və dağıdıcı hücumlarına məruz qalır. Həmdullah Qəzvini bu dövrdə Azərbaycanda xalq kütlələrinin acınacaqlı həyatından bəhs edərək yazır ki, az bir zaman ərzində misli görünməmiş hadisələr baş verdi, xüsusilə İraq və Azərbaycan əhalisinin işi çətin oldu və bütün rəiyyət bəlaya giriftar oldu[398].

Özbək xanın hücumu xalq kütlələrinin - kəndlilərin, şəhər əhalisinin, sənətkarların vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. İrəlidə göstərildiyi kimi, Özbək xanın Azərbaycana hücumları zamanı, xüsusilə ikinci dəfə edilən yürüşdə Kür çayının şimalında yerləşən əhali böyük ziyan çəkmişdir. Mənbələr bu dövrdə Azərbaycan əhalisinin heç bir tərəfdən yardım görmədiyini, öz əmlakını, yurdunu tərk edib müxtəlif istiqamətlərə qaçdığını göstərir[399].

1336-1340-cı illər Hülakülər dövlətinin mərkəzi hakimiyyətinin zəiflədiyi, feodal ara müharibələrinin şiddətləndiyi bir dövr idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Elxanilər dövlətində gedən feodal ara müharibələri yerli əhaliyə mənfi təsir göstərirdi. Hər bir feodal digər feodal üzərində qələbə çaldıqda və ya məğlubiyyətini əvvəlcədən hiss etdikdə qarətçiliklə məşğul olurdu. Həmdullah Qəzvini 1336-cı ildə, Arpa xanın dövründə Təbrizdə Rəşidilər əmlakının müsadirəsi bəhanəsi ilə güclü qarətçilik baş verdiyini yazır. Müəllif həmin qarətçiliyin geniş şərhini verərkən, başqa mənbələrdən fərqli olaraq Təbrizdə Rəşidilər xanədanına mənsub olmayan minlərlə evin də talan edildiyini,[400] Təbriz əhalisinin də həmin qarətdən çox ziyan çəkdiyini[401] xüsusi olaraq qeyd edir[402]. Hafiz Əbru «Zeyl-e Cami-ət-təvarix-e Rəşidi» əsərində 1336-cı il iyul ayının 24-də Şeyx Həsən Bozorq ilə Əmir Əli Padişah arasında gedən vuruşma zamanı Aladağ tabeliyində olan Qaradərə ərazisinin Musa xanın qoşunları tərəfindən qarət edildiyini yazır[403]. Müəllifin göstərdiyinə görə, Marağa vilayəti 1337-ci ilin iyun

---

396 Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, səh. 150.
397 Həmdullah Qəzvini, Tarix-e qozide, London nəşri, səh. 605.
398 Həmdullah Qəzvini, Zeyl, vərəq 434-435.
399 Yenə orada, vərəq 436; Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 144-145.
400 Həmdullah Qəzvini, Zeyl, vərəq 440.
401 Yenə orada; Dastan-e Sultan Əbu Səid, vərəq 252 a.
402 Akad. Ə. Ə. Əlizadə bu talan haqqında məlumat verərkən haqlı olaraq Təbrizdə yalnız Rəşidilərin əmlakının deyil, onlarla heç bir əlaqəsi olmayanların da evlərinin qarət edildiyini yazmışdır (bax: Göstərilən əsəri, səh. 297).
403 Hafiz Əbru. Zeyl. səh. 153.

ayının ortalarında Məhəmməd xanla Toğa Teymur xan arasında olan vuruşmada da döyüş meydanına çevrilmişdi[404].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şeyx Həsən Çobani Qaracəri adlı bir türkü atası Teymurtaş kimi qələmə verərkən Şeyx Həsən İlkaniyə qarşı çıxır və ona qalib gəlir. Çobanilərin bir hissəsi Sultaniyyəyə, digər hissəsi Təbrizə gedir. Təbriz əhli Çobanilərin zülmünə məruz qalır. Ümumiyyətlə, göstərmək lazımdır ki, dövrün mənbələrində [405] Çobani feodallarının qəddarlığı və zülmü haqqında ətraflı məlumat verilir. Mənbələrdə göstərildiyinə görə, Çobani feodalları Təbrizə daxil olduqda «mümkün qədər çox dağıntı törədir, əhalinin əmlakını müsadirə edir və talayırlar. Camaat əmlakını, evlərini, kəndlərini tərk edib qaçır. Onların əkinini, var-yoxunu vəhşi və zalım qaniçənlər yeyirlər»[406]. Yerli oturaq təsərrüfatı aradan götürməyə cəhd göstərən[407] Çobanilər öz ağalıqları dövründə rəiyyəti amansız istismar edirdilər[408]. Şeyx Həsən Kiçiyin dövründə yaşamış Həmdullah Mustovfi Qəzvini qeyd edir ki, bu dövrdə əhali cövrün və zülmün giriftarı olmuşdu, odur ki, bu ərazidə bundan sonra yaşamaq mümkün olmadığından taqəti olan hər kəs: cavan, qoca, varlı-yoxsul hakimlərin əlindən qaçıb başqa yerlərə gedir və bir neçə günlüyə həmin əziyyətdən kənara çəkilirdilər[409]. Şeyx Həsən Kiçik öz hiyləgərliyi və zalımlığı ilə hamının nifrətini qazanmışdı. O, bir nəfərin azacıq dövlət toplamış olduğunu bildikdə müəyyən bəhanə ilə onu həbs edər və ya öldürər, əmlakını müsadirə edib xəzinəsinə aparardı[410]. Şeyx Həsən Çobani ölkəni bərbad hala salmışdı. Yenə də Həmdullah Qəzvini 1340-cı ildə Azərbaycanın və İranın vəziyyətini təsvir edərkən göstərir ki, əvvəllər öz gözəlliyi ilə məşhur olmuş bu yerlər indi yararsız hala düşmüş, qurda, tülküyə məskən, bayquşa, kərkəsə vətən olmuşdur[411]. Şeyx Həsən Çobaninin öldürülməsindən (1343) sonra Azərbaycanda daxili vəziyyət daha da gərginləşmiş və feodal ara müharibələri yenidən şiddətlənmişdi. Həmin müharibələrin əsas iştirakçıları olan Məlik Əşrəf və digər

---

[404]Yenə orada, səh. 156.

[405]Göstərmək lazımdır ki, 1336-1344-cü illərdə xalq kütlələrinin vəziyyəti Həmdullah Qəzvinin «Zeyl-e tarix-e qozide» əsərində başqa mənbələrə nisbətən daha geniş planda verilmişdir. Feodal ara müharibələrinin ölkənin təsərrüfatına vurduğu ziyan, ayrı-ayrı vilayət və şəhərlərin xaraba vəziyyətə düşməsi, xalq kütlələrinin acınacaqlı vəziyyəti, əhalinin vətəni tərk edərək başqa yerlərə qaçması, monqol qəsbkarlarına qarşı mübarizə və bu mübarizədə zəhmətkeş xalq kütlələrinin aparıcı rolu və s. kimi ictimai-iqtisadi məsələlərə dair həmin əsərdə verilmiş məlumat Hafiz Əbruda və başqa mənbələrə nəzərə çarpmır.

[406] Həmdullah Qəzvini, Zeyl, vərəq 446; Hafiz Əbru. Zeyl, səh. 158.

[407] Петрушевский. Земледелие, səh. 410.

[408] История Ирана və s..., səh. 211.

[409] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vər. 451.

[410] Həmdullah Qəzvini, Zeyl vərəq 463; Hafiz Əbru, Zeyl, səh. 167-169. Nətənzi yazır ki, Çobanilərin zülmü Təbriz əhalisini cana gətirmişdi. Onların qorxusundan heç bir kişinin öz qadını üzərində ixtiyarı qalmamışdı, varlılar belə bir dinar pula möhtac idilər (bax: səh. 158).

[411] Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 453.

Çobani əmirləri də Çobanilərə məxsus qarətçilik yolu ilə gedərək xalqı talamağa başlamışdılar.

Çobani feodallarının zülmü əhalini cana gətirmişdi. Xalq kütlələrinin Çobanilərə qarşı nifrəti coşurdu. Bu nifrət 1344-cü ilin yazında daha da şiddətlənmiş və Təbrizdə xalq üsyanı baş verməsinə səbəb olmuşdur. Həmdullah Qəzvini yazır ki,[412] Çobani əmirləri Məlik Əşrəf və Yağı Bastı Əmir Surğan Çobanini qarşılamaq üçün Təbrizdən çıxıb Şənbe Qazana getdikləri vaxt[413] Təbrizdə qalan Çobani dəstələri qarətə başlayır və öz adətlərinə uyğun olaraq əhalini rəhmsizcəsinə talayırlar. Çobanilərin zülmündən bezmiş Təbriz əhalisi soyğunçu dəstələrə qarşı mübarizəyə qalxır. Təbrizlilər şəhərdəki Çobani dəstələrini tutur və onların qarət etdikləri əmlakı və özlərinin var-dövlətini əllərindən alırlar. Təbriz əhalisi hər vasitə ilə Çobani əmirləri Məlik Əşrəf və Yağı Bastının şəhərə soxulmasına maneçilik törətməyə çalışırdılar: şəhərə daxil olan yollarda iri xəndəklər qazılır, onlara su doldurulurdu; ağaclar kökündən çıxarılıb küçələrə atılaraq səngərlər yaradılırdı. Təbrizlilər artıq ayrı-ayrı yerlərdə gizlənmiş Çobani feodallarını axtarır və ələ keçirə bildikləri şəxsləri cəzalandırırdılar. Vəziyyətdən xəbərdar olan Məlik Əşrəf və Yağı Bastı şəhərə yaxınlaşırlar. Onlar əvvəlcə, Təbrizdə əsir düşmüş qohumlarını və əmlakın qaytarılmasını tələb edir və çıxıb gedəcəklərini bildirirlər. Şəhər əhalisi onlara inanmır və bu təklifi rədd edir. Üsyan getdikcə şiddətlənir. Çobani əmirləri böyük ordu ilə üsyançılara hücum edirlər. Təbriz Çobani dəstələri ilə şəhər əhalisi arasında gedən qanlı vuruşma meydanına çevrilir. Təbrizlilər qəhrəmanlıqla vuruşurdular. Lakin onlar hərbi təlim görmüş silahlı orduya qarşı axıradək müqavimət göstərə bilmədilər və geri çəkilməyə məcbur oldular. Şəhər əhalisindən çoxlu ölən və yaralanan oldu. Sağ qalanlar isə qaçdılar.

---

[412]Həmdudlah Qəzvini 1344-cü il Təbriz üsyanının geniş şərhini verir. Bu cəhətdən o, dövrün bütün müəlliflərindən fərqlənir. Belə ki, istər Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri (səh. 155), istər Zeynəddin (vərəq 471), istərsə də, Hafiz Əbru (Zeyl, səh. 174) üsyanının gedişini verməkdən çəkinmiş və Təbriz əhalisinin üsyan zamanı göstərdiyi fədakarlığı qələmə almamışlar. Həmdullah Qəzvini isə əksinə, üsyan zamanı təbrizlilərin necə vuruşduqlarını, Çobani əmirlərinə qarşı qəhrəmancasına mübarizə apardıqlarını təfsilatı ilə qələmə almışdır (bax: Zeyl, 467).

[413]Həmdullah Qəzvini. Zeyl, vərəq 467. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri və Hafiz Əbrunun yazdıqlarına görə, Çobani əmirləri şəhərdə ikən üsyan baş verir və onlar şəhəri tərk etməli olurlar (bax: səh. 140; Zeyl, səh. 174), Zeynəddin isə Çobani əmirlərinin Təbrizə çatdıqları vaxt (şəhərə daxil olmamış) üsyan baş verdiyini qeyd edir (vər. 471).

NƏTİCƏ

XIV əsrin birinci yarısı Hülakülər dövlətinin tənəzzülü, müxtəlif hissələrə parçalanması və nəhayət, süqutu ilə səciyyələnir. Hülakülər dövlətində tənəzzül prosesi göstərilən əsrin əvvəllərindən başlamış və getdikcə dərinləşmişdir. Dövlətin tənəzzülə uğramasının və müxtəlif hissələrə parçalanmasının əsas səbəbi torpaqların feodalların əlində toplanması, onların iqtisadi və siyasi qüdrətinin yüksəlməsi, istismarın güclənməsi nəticəsində əhalinin müflisləşməsi, təsərrüfatın dağılması, dövlətin gəlir mənbələrinin tükənməsi, müharibə xərclərinin artması və s. mühüm amillər olmuşdur. İqtisadi cəhətdən qüvvətlənən feodallar mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxaraq müstəqilləşməyə cəhd göstərirdilər. Müstəqillik meyllərinin artmasında Sultan Əbu Səidin azyaşlı olması və başqa Hülakü şahzadələrinin iqtisadi cəhətdən zəifliyi də müəyyən rol oynamışdır. Hülakü şahzadələri bu və ya başqa feodal qruplarının əlində oyuncağa çevrilmişdilər, dövlətin idarəsi əslində ayrı-ayrı feodalların sərəncamında idi.

Sultan Əbu Səidin hakimiyyətinin ilk dövrlərindən Elxanilər dövlətinin faktiki hakimiyyəti Əmir Çobanın (ümumiyyətlə, Çobani feodal qrupunun) əlində idi. Əmir Çoban öz fəaliyyətində Elxanilər səltənətinin mühafizəsi xəttini əsas tuturdu. Bu xətt Əmir Çobana, ilk növbədə özünün və oğlanlarının dövlət idarəsindəki mövqeyini və əmlakını mühafizə edib əldə saxlamaq üçün lazım idi. İkincisi, Əmir Çoban orta əsrlər Şərqində səltənətin irsiliyini təcəssüm etdirən qayda-qanunlar çərçivəsindən kənara çıxa bilmirdi. O, Əbu Səidi səltənətdən məhrum etməyə cəhd göstərsə idi (onun bəzən buna imkanı olmuşdur), digər feodal qruplarının təsirinə məruz qalar, öz mövqeyini və var-dövlətini itirərdi. Buna görə də Əmir Çoban yeganə yolu Sultan Əbu Səidi mühafizə etmək və eyni zamanda onun çox qüvvətlənməsinə yol verməməkdə görürdü.

Sultan Əbu Səid Əmir Çobanı və Çobaniləri dövlət idarəsindən uzaqlaşdırmağa müyəssər olduqdan sonra nisbətən müstəqil hərəkət etsə də, ölkə daxilindəki feodal ara müharibələri getdikcə güclənirdi. Bu müharibələr 1335-ci ildən (Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra) başlayaraq kəskinləşmiş və son nəticədə 1340-cı illərdə Hülakülər imperiyasının parçalanmasına səbəb olmuşdur.

1335-1340-cı illərdə Hülakülər dövlətində gedən feodal ara müharibələrini iki mərhələyə bölmək olar:

birinci mərhələ - 1335-1337-ci ilin iyun ayı;

ikinci mərhələ - 1337-ci ilin iyun ayı - 1340-cı il.

Birinci mərhələdə gedən feodal ara müharibələrinin məqsədi əsasən ümumi Hülakülər səltənətini ələ keçirmək olmuşdursa, ikinci mərhələdə gedən feodal ara müharibələrində əsas məqsəd ayrı-ayrı vilayətlərdə müstəqilləşmək meyli idi.

Azərbaycan və onun mərkəzi Təbriz şəhəri Elxanilər dövlətində şiddətlənən feodal ara müharibələrinin əsas mərkəzi olmuşdur. Azərbaycanı ələ keçirmək məsələsi feodal ara müharibələrinin birinci mərhələsində daha mühüm əhəmiyyət

kəsb etmişdir. İkinci mərhələdə isə ayrı-ayrı feodal qrupları, ilk növbədə, öz nüfuz dairələrinə aldıqları ərazidə möhkəmlənməyə cəhd göstərdiklərindən Azərbaycan ərazisinin zəbt edilməsi məsələsi ikinci plana çəkilmişdir.

Azərbaycanda məskən salmış köçəri və yarımköçəri türk-monqol feodalları ara müharibələrində fəal iştirak etmişlər. Hər bir feodal qrupunun Azərbaycanda qələbə qazanmasında və eləcə də hakimiyyətdən məhrum edilməsində yerli feodalların böyük rolu olmuşdur. Feodal qruplarının hər biri yerli yarımköçəri feodallarla ittifaqa girdikdən sonra Təbrizdə səltənətə yiyələnə bilmişlər. Bu feodallar Şeyx Həsən Çobaninin müvəffəqiyyət qazanmasında da yaxından iştirak etmişlər. Lakin onların fəaliyyəti bir tərəfdən Çobanilərin öz mövqelərini bərpa etməsinə imkan yaratmışdırsa, digər tərəfdən, tam hüquqlu, Hülakülərdən heç bir asılılığı olmayan müstəqil Çobanilər dövləti yaranmasına maneçilik törətmişdir.

Çobanilər ayrıca, Hülakülər dövlətinin əvəzinə təşkil edilmiş müstəqil dövlət təsis etməmişlər. Onlar Hülakülər dövlətini davam etdirmişlər. Odur ki, Çobanilərin tarixi ədəbiyyatda müstəqil, tam hüquqlu dövlət kimi qəbul edilməsi ilə razılaşmaq olmaz. Çobanilər Azərbaycanda Hülakülər dövlətini davam etdirmiş iri feodal əmirləri kimi qəbul olunmalıdırlar. Hülakülər dövləti Azərbaycanda 1357-ci ilə - Qızıl Orda xanı Canı bəyin yürüşünə qədər davam etmişdir. Lakin, 1338-1357-ci illərdə bu dövlətin idarəsi Çobani feodallarının əlində toplanmışdır.

Şirvanşahlar XIV əsrin birinci yarısında gedən feodal ara müharibələrində fəal iştirak etmişlər. Onlar 1338-ci ildə - feodal ara müharibələrinin kəskinləşdiyi dövrdə müstəqillik qazanmışlar. Bu müstəqillik 1348-ci ilə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə Şirvanşahlar Elxanilərin formal hökmranlığını qəbul etsələr də Çobanilərdən asılı olmamış və onlara qarşı mübarizə aparmışlar. Çobani Şeyx Həsənin və qardaşı Məlik Əşrəfin Şirvanı zəbt etmək sahəsində ilk cəhdləri səmərəsiz qalmışdır. Lakin Şirvanşahlar 1348-ci ildə Çobanilərin ağalığını qəbul etməli olmuş və bir müddət (1357-ci ilə qədər) onların vassalı kimi fəaliyyət göstərmişlər. Şirvanşahlar sonralar da azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparmışlar ki, bunun da Azərbaycan xalqının monqol işğalçılarına qarşı mübarizəsinə böyük təsiri olmuşdur.

Elxanilər dövlətinin tənəzzülü və süqutu dövründə Azərbaycanda xalq kütlələri acınacaqlı həyat keçirmiş, ölkədə mövcud olmuş feodal ara müharibələri, Qızıl Orda xanlarının vaxtaşırı hücumları əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdır. XIV əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycanda ağalıq etmiş Çobani feodallarının zülmü xalqın güzəranının daha da pisləşməsinə səbəb olmuş, ölkədə müxtəlif xəstəliklərin yayılmasına, 1345-1350-ci illərdə Şərq ölkələrini bürüyən vəba xəstəliyinin Azərbaycanda daha şiddətli keçməsinə səbəb olmuşdur. Çobani feodallarının zülmündən bezmiş xalq kütlələri vətəni tərk edib başqa ölkələrə gedirdilər. Onlar eyni zamanda Çobani feodallarına qarşı mübarizə aparır, öz azadlıqları uğrunda vuruşurdular. Təbriz şəhərində dəfələrlə (xüsusilə 1344-cü ildə) feodal sinfinə qarşı üsyan qalxmış, mübarizənin başında Təbriz əhalisi

durmuşdur. Azərbaycan xalqının mübarizəsi Canı bəyin yürüşünün, Qızıl Orda xanlarının əvvəlki yürüşlərindən fərqli olaraq, müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə, Çobani Əşrəfilərin Qızılordalılar, Cəlairilər və Müzəffərilər tərəfindən məğlub edilməsinə böyük kömək göstərmişdir.

ƏLAVƏLƏR

1-ci cədvəl

Xronoloji cədvəl[414]				
№	**İllər**	**Padşah və ya hakim**	**Baş əmir**	**Vəzirlər**
1.	1316 – 1/XII-1335	Əbu Səid Bahadır xan	Əmir Çoban, Şeyx Həsən İlkani	Rəşidəddin Fəzlullah və Tacəddin Əlişahi, İnayətdin Məhəmməd və Əlinin oğlanları (adları bilinmir), Sayen, Dəməşqxacə, Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidi, Əlaəddin bin Məhəmməd
2.	1/XII-1335 – 10/V-1336	Arpa xan	Şeyx Həsən İlkani (Bozorq)	Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidi
3.	10/V-1336 – 25/V-1336	Musa xan	Əmir Əli Padişah	Əmir Əli Kürdün oğlu Mahmud və Nəcməddin Hacı Mahmud
4.	25/VII-1336 – 17/VII-1338	Məhəmməd xan	Şeyx Həsən İlkani	Cəlaləddin Zəkəriyyə, Məsud şah bin Mahmudşah İncu
5.	17/VII-1338-1339, II rüb	Yalançı Teymurtaş (Qaracəri)	Şeyx Həsən Çobani (Kiçik)	?
6.	1339, II rüb – 1340, I rüb	Sati bəy	Əmir Surğan və Şeyx Həsən Çobani	Rüknəddin Şeyx Rəşidi və Qiyasəddin Məhəmməd Əlişahi
7.	1340, I rüb – 1344, II rüb	Süleyman xan	Şeyx Həsən Çobani	Qiyasəddin Məhəmməd Əlişahi
8.	1344, II rüb.	Süleyman xan	Şeyx Həsən İlkani	?
9.	1344, III rüb - 1355	Ənuşirəvan-e Adil	Məlik Əşrəf Çobani	Xacə Əbdülhey, Xacə Məsud Dəmğani
10.	1355-1356	Məlik Əşrəf "Adil hökmdar" titulu ilə sikkə zərb etdirərək tam müstəqilliyə səy göstərir. Lakin o özünü padşah elan etmir.		
11.	1356-1357	Həsən xan*	Məlik Əşrəf Çobani	?

[414] Cədvəl tərtib olunarkən Azərbaycan və ilk növbədə Təbriz şəhəri əsas götürülmüşdür. Cədvəl bəzi dövrlərdə Şirvan, Arran və Muğan ərazilərini tam vahid şəkildə əhatə edir, bəzən isə əhatə etmir.

? – Məlum olmadığını bildirir.

* Məlumatın qeyri-dəqiq olduğunu göstərir.

12.	1357 (iki ay)	Bərdi bəy	Əxicuq*	Saray Teymur və Əmir Caruq oğlu
13.	1357 axırları - X- 1358	Əxicuq və Əşrəfilər	Əxicuq	Xacə İmadəddin Kermani, Əbu Bəkr ibn Əli Gilani
14.	X/1358-1359, qış	Şeyx Üveys	?	?
15.	1359, qış - IX - 1359	Əxicuq və Əşrəfilər	Əxicuq	Xacə İmadəddin Kermani, Əbu Bəkr ibn Əli Gilani
16.	IX - 1359 (bir həftə)	Məhəmməd Müzəffər Yəzdi	?	?
17.	IX – 1359 - 1374	Şeyx Üveys Cəlairi	?	Nəcibəddin?

2-ci cədvəl

Müxtəlif feodal qrupları tərəfindən "padşah" elan olunmuş şəxslər

№	Adı və nəsli	Padşah elan olunduğu vaxt	Məhrum edildiyi vaxt	Hakimiyyət müddəti	Padşah elan olunduğu yer	Kim tərəfindən padşah elan olunmuşdur	Kimin tərəfindən hakimiyyətdən məhrum olunmuşdur.
1.	Arpa Kav bin Səfyan bin Məlik Teymur bin Ərtiq buğa bin Tuli bin Çingiz xan	01.12.1335	10.05.1336	5 ay 10 gün	Qarabağ	Xacə Qiyasəddin Məhəmməd Qarabağ hakimi Əmir Surğan və başqa əmirlərlə əlbir olub Əbu Səidin ölümündən sonra onu padşah elan etmişlər.	Musa xan və Əmir Əli Padişahın rəhbərliyi ilə Oyrat qəbiləsi
2.	Musa xan bin Əli ibn Baydu xan bin	30.04.1336	25.07.1336	2 ay 25 gün	Bağdad	Əmir Əli Padişah və Oyrat	Məhəmməd xan və Şeyx Həsən İlkani

	Tarakay bin Hülakü xan					qəbiləsi	
3.	Sultan Məhəmməd bin Bultuqluğ bin Altimur bin Ənarci bin Menku Timur bin Hülakü xan	25.07.1336	17.07.1338	2 il	Rum	Əmir Şeyx Həsən bin Əmir Hüseyn bin Ağbuğa (İlkani, Bozorq)	Şeyx Həsən Çobani (Kiçik) və Yalançı Teymurtaş (Qaracəri)
4.	Toğa Teymur bin Suday bin Baba Bahadur... bin Cuci bin Misuka Bahadur	I.III – 1337 II. VI - 1337 III. I - 1339	VI – 1337 I – 1339 VI - 1339	3 – 4 ay 1,5 il 0,5 il	Xorasan Xorasan Rum	Şeyx Əli və Xorasan əmirləri Xorasan əmirləri Şeyx Həsən İlkani və Xorasan əmirləri	Şeyx Həsən İlkani. Şeyx Həsən İlkani onu “padşah” elan edir. Şeyx Həsən Çobaninin hiyləsi nəticəsində hakimiyyətdən qaçır.
5.	Şahzadə Satibəy (bint Məhəmməd Xudabəndə)	1339, II rüb	1340, I rüb	9 ay	Azərbaycan	Şeyx Həsən Çobani Məhəm-məd xanı məğlub etdikdən və Teymurta-şın qaçmasın-dan sonra onu “padşah” elan edir.	Şeyx Həsən Çobani Satibəy xatunu Süleyman xan ilə əvəz edir.
6.	Cahan Teymur xan bin Aləfrəng bin Keyxatu xan	VII - 1339	1340, sonu	1,5 il	Bağdad	Şeyx Həsən İlkani Toğa Teymur xanı Cahan Teymur ilə əvəz edir.	Şeyx Həsən İlkani onu taxt-tacdan məhrum edib tam müstəqilləşir.
7.	Süleyman xan (İlyas) bin Yusif şah bin Suka... bin	1340, I rüb	1344, II rüb	4 il	Azərbaycan	Şeyx Həsən Kiçik Satibəyi	Şeyx Həsən Kiçiyin ölümündən sonra

	Hülakü xan					hakimiy-yətdən kənar edib əvəzinə onu “padşah” elan edir.	Süleyman xan qaçır və Diyarbəkirdə ölür.
8.	Ənuşirəvan-e Adil (Hülakülərdən)	1344, II rüb	1355	11 il	Azərbaycan	Məlik Əşrəf Süleyman xana və Çobani əmirlərinə qalib gəldikdən sonra onu Natil adlı yerdə “padşah” elan edir.	Məlik Əşrəf onu hakimiyyətdən məhrum edir və bir müddət anonim sikkələr zərb etdirir
9.	Sultan Həsən xan* (Hülakülərdən)	1356	1357	1 il	Azərbaycan	Əmir Məlik Əşrəf Çobani	Canıbəyin hücumundan sonra hakimiyyətdən salınır.

3-cü cədvəl

Sulduz[415] - Çobanilərin[416] nəsəb şəcərəsi

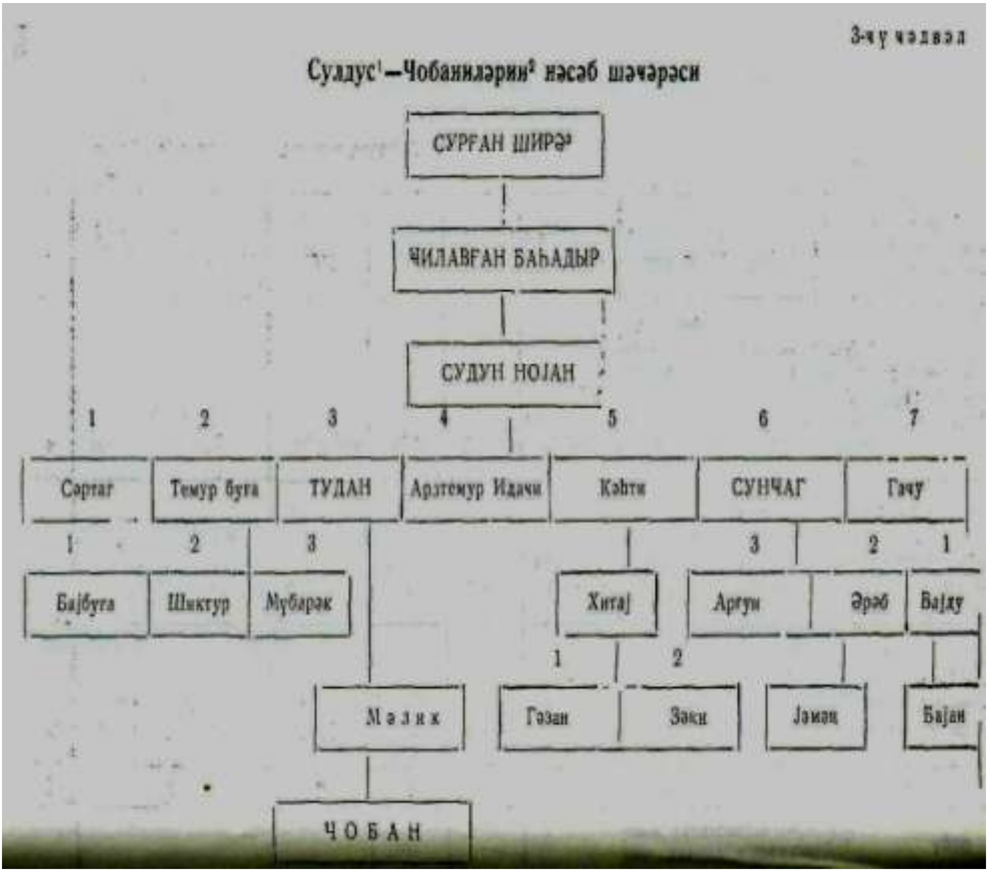

---

415 Suldusilərin nəsəb şəcərəsi «Сборник летописей», «История Монголов», Соч. Рашидаддина, с передис. И. Н. Березина. СПб., 1861, kitabında verilmişdir.

416 Əmir Çobanın övladları barədə bax: Həmdullah Qəzvini. Tarix-e qozide, London çapı, səh. 609-611; Hafiz Əbru, Zeyl. Səh. 135-139; Məhəmməd Xavəndşah Herəvi, vərəq 175 -176.

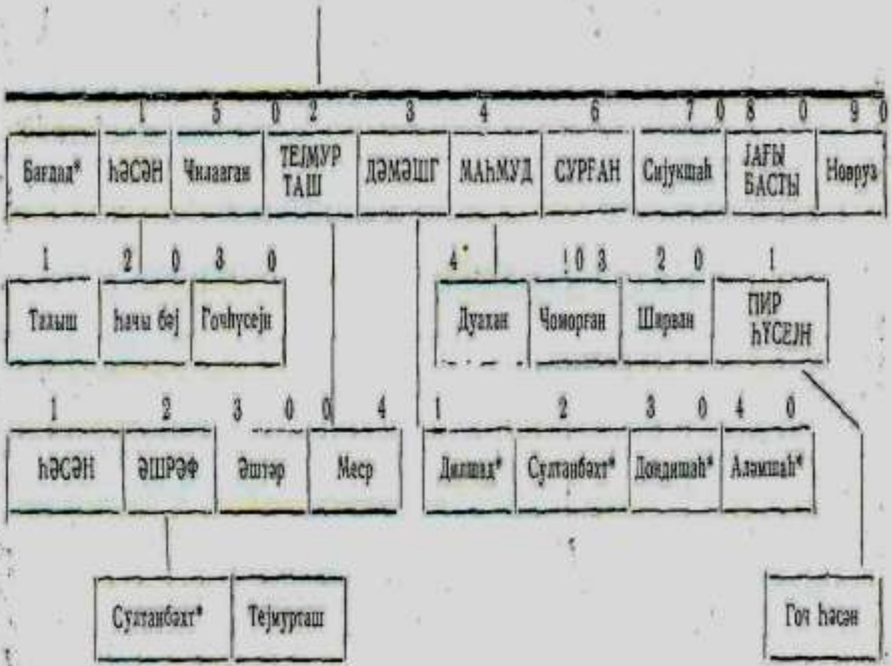

[1] Сулдусиләрин нәсәб шәчәрәси „Сборник летописей". „История Монголов", Соч. Рашид-аддина, с предис. И. Н. Березина. СПб., 1861", китабында верилмишдир.

[2] Әмир Чобанын өвладлары барәдә бах: һәмдуллаһ Гәзвини. Тарих-е гозиде, Лондэн чапы, сәһ. 609—611; һафиз Әбру, Зеjл. сәһ.135—139; Мәһәммәд Хавәнд шаһ һерави, эәрәс 175—173.

[3] Һүлакулар дөвләтиндә мүһүм мөвге тутан ва дөвләт идарәсиндә чалышан шәхсләрин адлары бөјүк һәрфләрлә јазылмышдыр.

* гадынлары билдирир. Хәттин үзәриндәки әдәдләр сыра нөмрәләрини көстәрир.

[4] —Бу Чобани нүмајәндәләри „E. Zambaur. Monuel de genealogie et de chronologie. Paur l histoire de elislam, Bad Pyrmont, 1955" әсәриндә верилмиш „Чобанниләрин шәчәрә чәдвәли"ндә өз әксини тапмамышлар (бах: сәһ. 256).

Həmdullah Mustovfi Qəzvininin “Zeyl-e tarix-e qozide” əsərinin faksimelisi

433

بسم الله الرحمن الرحیم

کز بود شمع این که آتش | یک لمعه جوشش بر خلق زن | پس خیمه جاه بر فلک زن

دیده معنی بینش خود [illegible] | زین صورت آب و گل گذر کن | تا [illegible] ز آب و گل رها شوی

در عالم جان و دل بپوی | یکچند ز بدن دم از روان زن | [illegible] نفس نهان زن

یکدم از مکان [illegible] | بر ما از قدم ز جسم جان شو | [illegible] ملک [illegible]

[illegible] | [illegible] عنقا | [illegible] دریا

[illegible] | موجود همای [illegible] | آب [illegible]

[illegible] | تا چند بود [illegible] | تا کی باشد [illegible]

[illegible] | [illegible] | [illegible]

[illegible] | تا چند بود [illegible] | [illegible] آب [illegible]

[illegible] | بازار [illegible] | [illegible]

[illegible]

[illegible] از جهان [illegible]

[illegible] | [illegible] | [illegible]

یعنی [illegible] | [illegible] | [illegible]

[illegible] | [illegible] | [illegible] گردد

[illegible] گردد | [illegible] | [illegible]

[illegible] | [illegible] | [illegible]

[illegible] | [illegible] زمانه | [illegible]

[illegible] این معنی [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] و نوجوان [illegible] نه خواست و جمیع رعایا گرفتار بلا گشتند که بزرگان را بود [illegible]
و اتابک کبیر [illegible] اکثر را [illegible] از نوع [illegible] توانست انداخت [illegible] و
[illegible] غنیمت [illegible] روزگار در حین مخالفت می نمود و در معاملت [illegible] بالقوه
و اول موافقت که [illegible] را ایشان [illegible] از را [illegible] متعلقان
[illegible] طلب کردند [illegible] عقلا و فضلا مناسب تر [illegible] احوالی حالیا [illegible]
[illegible] با خود گفت شعر [illegible] باشد [illegible]
[illegible] این احوال ناگفته [illegible] گذاشت [illegible] طبیعت
[illegible] سبب [illegible] چنان [illegible] شرع آن دقایق [illegible]
آورد تا اول و آخر کتاب [illegible] باشد و قال الله [illegible]
[illegible] و آنکه [illegible] و [illegible] سلطانیه
[illegible] پادشاه [illegible] از نسل تولی خان بن چنگیز خان [illegible]
این ملک را [illegible] و سلطان ابو سعید انار الله برهانه و [illegible]
[illegible] ادراک [illegible] از [illegible] و [illegible] نمودن [illegible]
و [illegible] احکام [illegible] از لوازم [illegible] با خود گفت . شعر .
[illegible] برون کنند [illegible]
[illegible] در مجلس عیش [illegible] با معشوق [illegible]
[illegible] ایام [illegible] روزگار [illegible] ظهور [illegible]
[illegible] خون [illegible] بالا مراد و شکر
گران [illegible] لشکر [illegible] از [illegible]
[illegible] روزگار [illegible]
حکم آیت کل نفس ذائقة الموت [illegible]
[illegible] ربیع الآخر [illegible] شربت فنا چشید
[illegible] سلطان [illegible] جان [illegible]
[illegible] که [illegible] از جهت عدم [illegible]
[illegible] برآورد [illegible]

نشسته و ارکان دولت هرکس را تی حد باسم قرضم اللهم زیجی حق قلم کشاده زبان
بر کینه نوذی از جم جور بسته میان نه جیکرا در خیمه کو نی از جم آوز می و ند در قلم
جای او قدا و خلوق از ی شتر می و زبان حال با مرکب او ایشان می گفت بیت
در پرده او کی به پرده پنیر داری هم در پس آن زوی که در پرده داری وهمین جای
پادشاه از کار اشکر ای توان عساکر و برک کوش از د هر شور لو اکزیر کرد ه میما جمیع
زا ان بعرف میلان خاطر بوجی الشیعه او بدون امید کار آب گو یو سعد و اتابک
این یحرم از بس بوی این في دیره نا زیال وجان و خان و ما ن تو بسیده شد دل بر
برک وجان بر آوای تما منه وغا ئم عظمی دولت دخواتون عت اهیر وشرعی اجه کمنظر
پادشاه و از وجا نمود از سم جان با ایرخال نود علی جعفر بن شیخ علی ابن ابو حسین
اوراه و ملک جب کبیر ه باجبر علی آنها که خال سلطان ابو سعید بود و موت دراز
بیاد سعید وزیر ابو سعید عیا آل محمد رشید بن طالب ثواه و جمیل باش الحفظ طابا
باد و ا زبن و عقد بشر ترات نمایسته ذ بعد وبا تمامت امرا و ارکان دولت
یکرل و یکزبان شرح ابواب مخالفت و منازعت بود و کرد ابتد و طریق موم
و ا نت عهد و کرح اشته پیش از آنکه تحیر او باد شاه سعید تغمده الله بغفرانه
شفه و شعنه شده ه **ارطان کاون** بن قیان بن ملک تیمور بن ادام وبکا بن توی
خان بن چنگیز خان را بر پادشاهی کردند و بعد از آنکه عند قی پادشاه مغفور
طیب الله تربته ولو هلته با فرامی حیث سلطان اویس و ان وجود نه بشهر برد تم
خیمه شغول بود منه ارباب جاه و ن بوری فساد بود اثر شیرک او خبره کباه
در زمان قلائت امضا و ولت بود انداره او بسلطنت وجودی نشاپور بود
ایشان بعزم شیا و شکر او اشکر تحت سیر خاتون سعید بعید او خا ترشت
امیر علی بن بزد ارد و نشد با ایل نود یکمرتبه ان پادشاه و بعد و مدار مملکت بر عهده
و با وجود آنکه او خلعت سلطنت مشرفی شد و ایر و سنه لشکر و هستمه بکنر
آورد شده و بعد آنکه و آن او زبک اثر ماتن و بیشتر بود دیار اینکه لشکر
سپاه خود و به ا شته او آوردند لا ف زبیده و حشو و سخاب بر سال خرا به بود
بد جمع تماما دشمن بیامدند و حشو بر جان آنکه او پس ته ترین ففا او پیش بعضه او سر

[illegible] کار [illegible] با [illegible] و با لشکر بسیار [illegible]
[illegible] آب [illegible] و [illegible] امکان [illegible]
[illegible] معتبر [illegible] اعیان [illegible]
[illegible] ایشان [illegible]
[illegible] اخبار [illegible] اتفاق [illegible]
[illegible] و وقات [illegible] قتلغ [illegible]
[illegible] ایشان [illegible] احوال [illegible]
[illegible] این [illegible] ایشان [illegible] قوم [illegible]
[illegible] القرآن بر خوانند [illegible] اقبال و احوال [illegible]
[illegible] و معنی [illegible] اعتقاد [illegible]
[illegible]
[illegible] خود [illegible]
[illegible] سعادت [illegible] این حال [illegible] دولت [illegible]
[illegible] حمایت [illegible]
[illegible] شهزاده و [illegible]
[illegible] الحمد لله الذی [illegible]
[illegible] ایشان [illegible] بیان این [illegible]
[illegible] خوشتن [illegible] عذاب
[illegible] منظوم و منثور [illegible] شهزاده [illegible]
[illegible] سلطان [illegible] آورده و [illegible] این [illegible]
[illegible] کار خود [illegible] کار [illegible]
[illegible] ملوک جهان
بود [illegible] این [illegible] خان [illegible] الذکر بود [illegible]
و [illegible] از نسل [illegible] خان بن چنگیز خان [illegible]
از [illegible] ایشان [illegible] خود از [illegible] ایشان [illegible]

که سرو قد به حال تشنگی از بیم خصمان گریخته بنه با این ملک اتصال بود او را پیش او به لشکر اردو
پیوستن و امرای کاوون ایشان را از خود در پادشاهی پذیرا و از تردد متحیر نشانی نماند
نوروز اینجو بود این خوشا بر قرار ملک بنامند و روزگار داد ایشان از جا برده باو
خویش و بوقان پانی بیاوت شعر نخور ای برادر غم دنیای جیش ریخته
دنیا الای جهت نوم دست مپیست جز دینا دخواهی تپش امیر علی پادشاه و النعم
نپاوردن از لوازم دیه او راه شا نمود آوردند امرای او برات را که توابع او بودند
کردکه دنیا و تخت ایشان پادیگر امرا که در ملک عرب مکونونه بیکی موافقت نمودند
مخالف امرای کاوون اظهار کردند **موسی خان** بن علی بن بایدو خان را اسم پادشاهی
دادند و لشکری در آمد پیاز دو ترتیب تمام بر ایشان جمع شد چون این خبر بدین
ملک رسید بیرجان امرای کاوون امرای بزرگ اکرنج و حاجی طغای بن امیر سونج
داو توقتاش بن الغو و شروت بن تانه و جوان قتلغ بن مبارک و نوحان آقتای
و جمیع با لشکرهای بسیار از جب امیر یوسف و پیس ایشان روانه شدند و بر
جوانب دایره آسیا حلقه کرده ایشان را چون نقطه در میان آوردند حلقه بر ایشان تنگ
می کردند اما تیزی جنگ جستند بکر بیع الحامد و لشکرهم تلف شود در صدد علم
ایشان بوز بوسعید به کار صلح مکتوبی شد که امیر علی پادشاه را ایزد امارت دهند تا باز دو ایدی
در عداوت تیر اعلی شانی داد و می گفت شعر نشوم خاضع عدو هرگز
کوه بر آسمان گذر مکن باز تخشک را برد زمان شیر و باه وانند کردن
وانجود ذوات اریغی کاوون را بر لشکر داشت که با امیر سوغان پسر امیر چوپان و دیگر
امرا لشکرهای دیوان از قرا باغ اران بر عزم رزم ایشان روانه شدند و جمیع
عام بولایت مراغه بجد بود آب جغتو بر ایشان رسید و شم جوزک را نمودند و از
آنجا در روز چهار شنبه سابع عشر رمضان سنه ست و ثلثین و سبعمایه در حال احتراق
مشتری که صاحب طالع وزیر بود جنگ سو پیشنو وزیر سعید بخلاف مستقبل
سوی دیگر و وجود کرد صف جنگ امرای کاوون را قتل کرداشت و خود در مشروع
بایستاد اگرچه برطرف امرای کاوون و وزیر سعید لشکر بسیار بساز و برگ
نه شماد بود اما تایید خداوند و نصرت آسمانی برایشان غالب بود بحکم آیت کم من فئة

... دولت ... زبان حالی ... با شاه خواند • شعر •

... من الصعود ... السعود ...

... گفت بیت ... [illegible]

... شعر ... [illegible]

... شدند و امیرزاده محمود

... سلطان شاه ... [illegible]

... [illegible]

... جهان ... [illegible]

... [illegible]

... سلطان ... [illegible]

... [illegible]

... لشکر ... خان و علی

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... سلطان ... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

از فقرا [illegible] خواستند بهانه ایشان شاد [illegible] برخاستند و زیادت از اندازه [illegible]
که به ایشان منسوب بودند غارت کردند و انواع [illegible] و خانهای بزرگان [illegible]
[illegible] و نقود و اقمشه و امتعه و اثاث [illegible] آن [illegible]
[illegible] بسیاری مردم [illegible]
[illegible] شدند [illegible] و غارت [illegible] شد [illegible]
[illegible] سعید شده [illegible] خود [illegible]
[illegible] قوم [illegible] الحساب [illegible] شاد [illegible]
[illegible] از اخوات [illegible] و جریان [illegible]
و [illegible] اسلام که [illegible] شداید [illegible] عدد [illegible]
[illegible] ارباب [illegible]
که [illegible] خلق [illegible] الحساب [illegible] اصحاب [illegible]
[illegible] جامع الحساب [illegible]
و [illegible] مفردات [illegible] از [illegible]
[illegible] اسباب [illegible]
[illegible] بیان کلام [illegible] مستغرق کردد [illegible]
[illegible] منطقی [illegible] صورت [illegible]
و [illegible] با این [illegible]
[illegible] گرفته [illegible] شوال [illegible]
ملک [illegible] الدین محمود شاه [illegible] دادند [illegible]
[illegible]
امر [illegible] داد [illegible]
[illegible] شوال [illegible]
شد [illegible] الانسان لیطغی ان
راه استغنی [illegible] دولت [illegible]
[illegible] شد [illegible] مرا [illegible]

عیش تمام دغبن ما لا کلام و ایشان را مرخود در کشیدند و کفتند • مصراع
با خود ملک از برد • جدا • ... امیر علی پاشا که او را وزارت بنا بشود نجم الدین
حاجی محمود پسر تاج الدین علی شاه که حاکم ملک عرب ... تفویض کرده او را
چون بر لف دولت زیادت اعتمادی نبود چشم دانش بر کشود • در تفویض وزارت
بود چون مردم ... نزد ... الله ... استیلای موسی خان و علی پاشا و قوم او
برات در جهان شایع شد امیر حاجی طغای در ولایت دیار بکر تحکم کینه دیرینه که از امیر
علی پاشا و قوم اویرات در سینه داشت بر مخالفت ایشان بر افراخت و چون که همت
خود بر قلع آن قوم کماشت ... در خدمت نوئین مکان شیخ
حسن پسر امیر حسین گورکان ... باد شاه ابو سعید برد و او را بر طلب ملک ایران
و قلع ایشان تحریض داد و گفت شیر را به تیغ بر ... مالش ...
امیر شیخ حسن به تبریز فرستاد و سلطان محمد بن ... بن ... بن ...
بن منکو تیمور بن هولاکو خان را بر قوم برد و کار سلطنت بر وی مقرر کرد و مخدوم
امرای سوغان فرستاده و او را نیز با خود متفق کرده بیامدند با امرای آن دیار و لشکرها
... تبریز کرد موسی خان و علی پاشا و دیگر ... تبریز بودند
در حدود قراباغ ... الاطلاق ... در روز چهار عشر ذی الحجه سنه ... و ثلثین
و سبعمایه ملاقات افتاد در ... مشغول شدند ... اذا انتهی المدى
لم ينفع العدد در صدمه اول امیر ... و محمود ایسن قتلغ و غیرهما بحکم ... از
موسی خان و امیر علی پاشا جدا شدند ... از ایشان برکاشتند و ایشان را ...
بکرفتند و امرای سوغان و حاجی طغای و غیرهما بحکم امیر علی پاشا و قوم اویرات
پسر برافراشتند و ایشان را از جای برداشتند امیر علی پاشا و بیشتر آن قوم را بقتل
آوردند و موسی خان با دیگر امرای اویرات کریخت امیر شیخ حسن در تفویض سلطان
محمد باتفاق دیگر امرا تأکید کرد ... مظفر به تبریز نزول فرمود
بنوع ... داده ... خاتون ...
نکاح ... الشرف ...
از جهت بحث باستقامت دولت رسید کسوف شمس مرادات و خسوف قمر

تا قتلغ عیسی بعد از شاه نوالتین برقه انار الله مضجعهما را بدرجه شهادت رسانیدند لشکر
مذکور وجهه دفع بقیه قوم او بهرات بحفظ رفت و لشکرها بحکم ایشان متفرق گشته ایشان را
پراکنده کرد اینوقت با تبریز مراجعت فرمود شهزاده ساتی بیک و پیش امیر کوه غازان بن انبر
خوبان بعد غازان وضع و اوده تبریز بعیشرت مشغول شد آن [illegible] در اعزاز مالک
زدن گرفت و کار بکلی بازار داد رفت و اوامر و نواهی او مطیع جهانیان شد چون
با وجود او کار دیگر امرا رواجی نداشت امرا کرنج و جمعی امرا بوالخی مخالفت کردند
و امیرزاده محمود ایسن قتلغ بخراسان رفت و ازانجا بلوچی خان پیوست و امیرزاده
علی جعفر ملک خراسان گرفت و امیر شیخ علی پسر امیر علی قوشچی را که مرزا ساران بود
بر مخالفت دولتشاه حسینی تحریض داد او همت توقیحی که آرزو داشت بر مخالفت
برافراشت و بنده پیر امرا و وزرا خراسان طغاتیمور خان پسر سودی خان ابن
بابا خاقون اوزبن جوجی قسار برادر چنگز خان را امیر پادشاهی دادند و بالکرمه
گراه عزیمت دارالملک سلطانیه کوشیدند امرا و اعزشاه بر آوردند از غزال بن
ارغون آقا و امیر عبدالقادر بن مولانا و بعضی امرای خراسان از ایشان منحرف
بودند و ایشان بدین سبب عظیم دل شکسته بعد از آنکه امیر کرنج و یروت
و عزیمت یورت خان پیوستند و ایشان تحریض داده بر استخلاص این ملک
نمایند و در شعبان سنه سبع و ثلثین و سبعمایه بدار الملک سلطانیه نزول کردند و این
ولایت بتصرف گرفتند چون این اخبار بامیر شیخ حسین رسید عنان از تبریز و دین مسلط
نیست عازم آنجا شد و میان او و شهزاده ساتی بیک و امیر سورغان مصاف شد محمود [illegible]
رفت و مریدرا بوجود آن دیگر توقف و استظهاری حاصل شد و در مین [illegible]
آقا و صادرات از اطراف و بطلان ادرارات و وظایف ارباب استحقاق
و امثال اکثر کردند چون این دیار بدین سبب خراب جماعت [illegible] شدند و [illegible]
لشکرها از ایشان برگشتند و بخانهای خود رفتند چنانچه ایشان را [illegible]
پیش غازان و جمعی از الاعیان عیسی الاعیان ازین صورت برای العین
مشاهده کردند و از طرف موسی خان امیرزاده محمود ایسن قتلغ بحکم طغاتیمور خان
و خراسانیان آمد و بعد از محاربه منهزم گشت و بدین سبب خراسانیان در شهر [illegible]

که سعدش منسوب بود قتل و غارت عام کرده و نهب و [illegible] و اموال مسلمانان [illegible]

بتاراج و نهب مباح [illegible] و قتال نمودند و موسی خان و قوم اویرات با خراسانیان و طغا

تیمور خان [illegible] و باتفاق بجنگ امیر شیخ حسن رفتند و ولایت مراغه [illegible]

[illegible] طرفین بهم پیوستند و صف کشیدند

پیش از آنکه [illegible] میان ایشان [illegible] طغا تیمور خان

از علم نجوم حظی اوفر داشت و [illegible] در آن هنگام [illegible]

در محاصمت [illegible] باتفاق امیر [illegible] حکم [illegible]

تا [illegible] هزیمت [illegible]

و [illegible] خراسانیان [illegible]

بوقت [illegible] ببسطام رسیدند [illegible] اقامت نمودند

چون آنجا رسیدند امرای ارغونشاه برادر امیر شیخ علی [illegible] عبد [illegible]

تفصیل آورده و باتفاق امرای دیگر خراسانیان [illegible] طغا تیمور خان [illegible]

ایشان را [illegible] دادند [illegible] عبدالحق [illegible]

الدین [illegible] خراسانیان [illegible] امیر شیخ علی کشته شدند و موسی

خان و قوم اویرات جنگی عظیم کردند و خلقی عام [illegible] عالم [illegible] کشته [illegible]

[illegible] موسی خان و قوم اویرات [illegible]

[illegible] طاقت مقاومت [illegible]

[illegible] کشته [illegible]

موسی خان با جمعی [illegible] و امرای قوم اویرات [illegible]

[illegible] حاجی طغا [illegible]

[illegible] موسی خان [illegible]

امیر شیخ حسن [illegible]

[illegible]

دیگر [illegible] امیر شیخ حسن [illegible]

[illegible] مشغول شد و [illegible]

بیرون خانه بود و کدبانو بنا رفته ... بعضی خط خواجه ... امیر ... الدین ... و از این
کی دیگران گرفت و مکتوب ... و کار وزارت بکلی با جانب خواجه شمس الدین
زکریا ... و او در تدبیر ... امرا ... خودبینی ... کرد و چون
او اعیان ... قدم و اکثر چند نوبت در قضیه ... بودند اگرچه در دعوی تصوف
... و ... شیخ الاسلام شرف الدین درگزینی ... برکات انفاس الشریفه
... امیر شیخ حسن ... ایشان را امان ... تعذیب ... و ...
... ایشان را خواب ... تا ... ایشان
... و زبان حال این مقال بر ایشان خواند ... آفات
... در ... و ...
... امیر شیخ حسن ... دولت خود
... و ... شد ... و ...
... شیخ حسن چوپانی ...
... سلطان مصر ...
... امیر ... حسن ... آمدم ...
... و ... تا ... روز ...
... مردم ... تا عاقبت چوپانیان
و امرای قوم ... و ... ایشان ... عام ...
... این طرف کردند و از این ... سلطان محمد و ...
... ذوالقدر ...
... ایشان ... شیخ حسن ...
... در حدود شهر ...
ذوالحجه ... و ... کردند از طرف
... شیخ حسن چوپانی ... کرد و ...
از ... طرف ... شدند ... قوم ... اتفاق
... این حال امیرزاده ... شیخ حسن چوپانی عازم ...

جانب شیراز لشکر انگیخته [illegible] امیر شیخ حسن [illegible] کوه [illegible]
الوار [illegible] خواندند [illegible] نمودند [illegible]
[illegible] کشید و بعلوفه [illegible] شبان آمده [illegible] آوردند [illegible]
[illegible] بسکانه [illegible] فرموده اند [illegible] حال و [illegible]
[illegible] امید [illegible] عالم [illegible] می بود [illegible] جهان [illegible]
امید [illegible] بعضی از [illegible] ایشان [illegible] پسران امیر [illegible]
و امیرزاده محمود و امراء قوم [illegible] فرستادند و ایشان [illegible]
و تجارت و مصادرات [illegible] گذاشتند و [illegible]
[illegible] کردند [illegible] صید و اطلال [illegible] الا ترى [illegible]
[illegible] عاشقان و [illegible] عروس [illegible]
[illegible] دل [illegible] مجلس [illegible] افزای [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] وصف جمال [illegible]
[illegible] زمانه [illegible] آهنگ [illegible]
و اکرم [illegible] ولایات از عمارات [illegible]
لیکن [illegible] سبحانه و تعالی [illegible] و رحمت فرمود [illegible] الجدید [illegible]
اهل ممالک [illegible] ایشان [illegible]
[illegible] امیر شیخ حسن چوپانی [illegible]
[illegible] امیر شیخ حسن چوپانی
[illegible] الحکمة [illegible]
[illegible]

خورده از امر ... [illegible] داد شیخ علی قوچاش شد و نو بکشت که پیش از شهرت [illegible]
دیگر بردی [illegible] ملک ... [illegible] آمد خوارزم بر سر شده و امیر سونجق خان [illegible]
[illegible] ساله [illegible] کمتر [illegible] و [illegible] سلطنت نشستند [illegible] امیر شیخ حسن
لشکر کشید شیخ علی خود [illegible] و [illegible] ولایت بگرفت [illegible] روز آمدند و ترتیب می نمودند
شب و روز [illegible] سلطانیه [illegible] همان خطا این خبر [illegible]
[illegible] رسید قرار بر قرار [illegible] اختیار کرد [illegible] خود [illegible]
شیخ حسن [illegible] امیر شیخ حسن [illegible] آذربایجان [illegible]
ملک سلطانیه و این [illegible] ملک [illegible] شد و امیر شیخ حسن [illegible]
[illegible] و [illegible] خانه [illegible] دولت [illegible] اتفاق [illegible]
دادن [illegible] ملک [illegible] داد و شهزاده [illegible]
اسم پادشاهی دادند و [illegible] امیر محمد [illegible] امارت [illegible]
[illegible] امیر شیخ حسن [illegible] لشکر [illegible]
[illegible] جمعیتی [illegible] باشد [illegible] آذربایجان [illegible]
او عراق آمدند و [illegible] سلطانیه [illegible] ولایت [illegible] لشکر [illegible]
[illegible] میان آمدند [illegible] نزدیک [illegible]
[illegible] شهزاده [illegible] آذربایجان و [illegible]
چون او [illegible] سلطانیه [illegible] مخالفت [illegible]
[illegible] ملک [illegible] شیخ علی قوچاش شد و امیر [illegible]
[illegible] حاکم [illegible] ملک [illegible] شد [illegible]
[illegible] خاص خود کرده اند و [illegible] امیر [illegible] و محمود [illegible]
[illegible] امیر شیخ حسن [illegible] ایشان [illegible]
[illegible] تیمور خان را پادشاهی برگزید [illegible] امیرزاده [illegible]
[illegible] لشکرهای [illegible] کرد [illegible]
لشکر [illegible] عراق کرد [illegible] تا [illegible]
[illegible] پسر ملک [illegible] و پادشاهی خواهد رسید [illegible] شد [illegible] می گفت

[illegible] و شادمان [illegible] ایران [illegible] گفته [illegible] بخت شاهان [illegible]
[illegible] که جهان [illegible] گفته اند بیت
[illegible] که بوسه بر لب شمشیر آبدار دهد [illegible] در ماه رجب
سنه [illegible] با امرا [illegible] و دیگر امرا [illegible]
و خواجه علاء الدین محمد [illegible] و امیر شیخ حسین [illegible]
و دیگر امرا و ارکان دولت [illegible]
[illegible] خان و [illegible]
[illegible] و خواجه علاء الدین محمد [illegible]
[illegible] سلطان [illegible]
[illegible]
[illegible] ارکان دولت [illegible]
[illegible]
[illegible] امیر شیخ حسین [illegible]
[illegible] سلطان [illegible]
[illegible]
و آن [illegible] با وجود این [illegible]
[illegible] و امرا [illegible]
[illegible] شکست [illegible]
[illegible]
[illegible] از ایشان [illegible]
[illegible] می کردند [illegible]
[illegible]
[illegible] دولت [illegible]
[illegible]
[illegible]

تموتاش شرح داده بغداد با قوم او براث مخالفت شیخ حسن بوده و از ایشان گریخته او را گرفته
پیش ایشان آورده شد و بحکم فرمان شربت فنا چشانیدند و طغا تیمور خان و [illegible] پیش
[illegible] جانب [illegible] رفته امیر شیخ حسن چوپانی [illegible] بطغا تیمور خان
و امیر شیخ حسن ایلکانی پیغامها فرستاد و بصورت [illegible] باجابت مبادرت [illegible]
صلح و اتفاق [illegible] و ایشان را از [illegible] متوجه باید بود امیر شیخ حسن ایلکانی
[illegible] چوپانیان را با [illegible] حاصل است [illegible]
ایشان [illegible] و طغا تیمور خان با خراسان [illegible] حرکت [illegible]
دوری [illegible] خراسان [illegible] و دیگر امرا [illegible]
[illegible] و [illegible] خاطر [illegible] اسباب دولت [illegible]
سلطنت [illegible] جهان [illegible]
و وزیر [illegible] جهان [illegible]
[illegible] قضا [illegible] اسباب [illegible]
خانه در ماه ذی الحجه سنه [illegible] و سبعمایه بعد امیر شیخ حسن [illegible]
چوپانیان [illegible]
دوری کردند و [illegible] جهان تیمور خان بن [illegible]
بن گیخاتو خان [illegible] در اول عز الدین [illegible] پادشاهی که و وزارت بر خواجه
شمس الدین زکریا مقرر داشت و [illegible] بغداد [illegible] ولایت عراق و عجم
خوزستان و دیار بکر فرمان [illegible] و امیر شیخ حسن چوپانی را بحکم حدیث لن یفلح
قوم ولوا امرهم الی امرأة [illegible] محقق شد که [illegible] پادشاهی
[illegible]
[illegible] الکتابه [illegible]
سلطان سلیمان خان بن یوسف شاه بن [illegible] بن هولاکو خان را پادشاهی
نشاند [illegible] وزارت با [illegible]
برادر غیاث الدین محمد [illegible] رکن الدین شیخ محمود [illegible]
طلب [illegible] و ولایات عراق عجم و آذربایجان و اران [illegible]

[illegible]

[illegible]

تنگ تهی آب و خاک توران که اکثر قوم ترک در ولایت برار تاجیک شده اند اولیاء و کرام و یاد صحبت
ت یکجا رفته اعتبار تخصیص شهر شیراز که آثار بسیج اولیا گفته اند حاصل شود منبع
تمام بود دراینجا خواب حالی بر ذکر آن ملک برغیبت این دیار برسید و در میان آن
یاد او بر باز گشتن مصر شد و تحمل آن این بجان گشت تا بوضاحت اوصاف خاص
جنس کرده و عقل کرده گشت و فرش که فرشتوش کرده طرح بیان تجلی خود دام نهاد
و به دلالت درویش استماع و درس نکم کرده شد وقتی توقف با محال فی دار و نهایی مجال
فتوحات و مکتی در عوض نمود و مع ضلالت سه در هر خانه و بکوکوی مردم در پی طی
دیگر چه فرو رفت قضا برگشته در بنظام بر این عزم می شنید و حکمت تجارت قوم این جوار
نو آن در حج چار بید و هم گفت . و کمت طالب الرزق و مرجل . الا بطی الطریق و متوطن
انها . خشیت مطلب خود آفتاب . در سنگ بسا شود فیروز کوه ترکه . و عقل زنان حال م امن
و محل سورت . بر دامی سواد و دوری زحمت بر عصاه سیاه آمد تواحی گفت بیت
این راه که آن قوم کرده ایست ای جان تا با ز دو هم که ما ر خاک آنکه ماند ثم نحلی انه
شیوه خلاف چشم داشتن خلاف های شیاطین وبر حرف مشرق را مکان بید چون
هر دو ازدو بر جا نداد از خار خلیدم در بیان خلیده ان اندیواکی باشد و از در صحبت مطلق
قدش شهر جستن از نیکاکی این کوزینه داده و مع جسم هست و این حلوا تحولی از بحث
آن دو نماید این محل شهر هست و در میان این قوم تکو محنت بیت شعر
از دائره عقل بیرون افتادی ای تشنه بیرون بطالب نور افتادی آوارۀ حکام
ترود بار چراو از دیده ایست که از دور نوش علیه السلام عیان نگاه باشد هوای مرون آن
قوم و بر غول مردم غا بیت الامر کو بعضا نیستا تا شن از اجلیل شد بیان درجه
بیت نخوش از آتش دو نوع دار اذن ز ر او بر دن نوش و هم آن آتش دار دقه
چون دولت آن ایام بخت من همی نمود و گیس از اوج آب نیو فر خورشید نسیم الطاف
بر آکناف نادر دل دولت آن قوم خیمه و کش باز اشهب در اشیان کمی نگو
و به محسن دل از هر دو هم را با در هم آشنا کرده بیت از خورشید اشا نه شد جهان
روشنایی ده و بر سجاده گنج و باغ بتوقف از بین لوم و در دوشش آن نمو جنب
بر نجوا الحی کرده اند که عیاری کلام ردی بآل عیسا ن ایام بر علانیه الشکر لصیان

[illegible]

[illegible] ایشان [illegible] مشاهده می کردم اثری ندیدم با خود اندیشیدم [illegible]
[illegible] ایشان [illegible] اختصار کنم و بحکم لسان الحال افصح [illegible]
از زبان حال [illegible] بیان [illegible] قوت و توانائی [illegible]
[illegible] رخت [illegible] اجابت واجب [illegible] بدان [illegible]
[illegible] آسیای [illegible] خالا [illegible] شاید
[illegible] اشتغال [illegible] طلب واجب [illegible]
حال [illegible] الحمد [illegible] الله [illegible] قوم
[illegible] حکومت [illegible] ایشان [illegible] توقف
[illegible] جمع [illegible] بانکی [illegible]
[illegible] گلستان [illegible] بهارست [illegible]
[illegible] ایشان [illegible]
[illegible] ایشان [illegible] دعوی [illegible] مرزبان [illegible]
[illegible] خانه [illegible] ایشان [illegible]
[illegible] الشعر [illegible]
[illegible] عبدالله [illegible]
[illegible] اقامت [illegible] آشنا [illegible]
[illegible] دولت [illegible] العمر [illegible]
[illegible] باشد [illegible]
[illegible] اقامت [illegible] اقامت [illegible]
[illegible] خدمت امیر [illegible] ملازمت [illegible]
[illegible] خاک [illegible] امیر [illegible]
[illegible] عزت [illegible]
[illegible] نادان [illegible] خویش
[illegible] تمام [illegible] نظم و نثر
حال [illegible] ایشان [illegible] کسی [illegible] این دم [illegible]

ومدتی بودیم و همه [illegible] و ایشان را [illegible] نظر [illegible] که [illegible] غفلت نداریم تا [illegible]

ابیات [illegible] ماه بزرگی و [illegible] در قصیده [illegible] حال [illegible]

این ابیات [illegible]

تا [illegible] پس که با [illegible]

ای [illegible] جامه [illegible]

[illegible] شکر الله [illegible]

[illegible]

این زمانه بوده [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] بزرگ [illegible]

[illegible] شکر [illegible]

[illegible] شکر [illegible]

اهل شهر [illegible]

[illegible] خواص [illegible]

[illegible] سلطانه [illegible]

[illegible]

[illegible] جواب [illegible]

[illegible]

[illegible] ایشان [illegible]

[illegible] حکایت [illegible]

[illegible]

[illegible]

دعوت نمودن و جمع پیر چوبی و ایشان را خود نظر بر ترحم کرد که [illegible] غفلت ندارم تا کجائیت
ابیای [illegible] ماه بزرگی و مکر بپرورش و در قصیده که در [illegible] حال گفته‌ام
این ابیات [illegible] مکشته [illegible] خوارزم خواری [illegible]
تا قشان شکسته‌ام [illegible] پس که با پیشم [illegible] گر [illegible]
ای بوم کیانه که شعر نام نما [illegible] جامه [illegible] [illegible]
[illegible] از نبرد کجا [illegible] شکر الله [illegible] پس [illegible]
[illegible] وزیر [illegible] بودند ارکان [illegible] کرد [illegible] جاده و مجالس
این زمانه بود [illegible] ایشان را [illegible] و آنجا [illegible]
[illegible] بود [illegible] این حال [illegible] برادر [illegible] فی [illegible]
انجامید برادر [illegible] امیرزاده [illegible] محل [illegible]
بر [illegible] و رعایت [illegible] بر قرار اختیار [illegible]
[illegible] برادر [illegible] بر [illegible] لیکن [illegible] تا [illegible]
[illegible] بزرگ [illegible] بود و جانشین [illegible] و دران
[illegible] بنا لشکر مغول [illegible] و جهار [illegible]
[illegible] گفتیم شکر ایزد که در [illegible] اسباب [illegible] باز [illegible]
اهل شهر [illegible] بغداد [illegible] عام [illegible]
جو [illegible] از [illegible] خواص [illegible] و اموال و اثقال و عیال و
اطفال [illegible] سلطانه [illegible] حاکم [illegible]
[illegible] دولتش [illegible] آیت [illegible]
[illegible] اخبار و مخلصان [illegible]
[illegible] ترک [illegible] اگر [illegible]
[illegible] ایشان [illegible]
[illegible] اول [illegible] ضعیف [illegible]
[illegible] حکایت [illegible] حکایت [illegible]
[illegible] و عالم [illegible]
[illegible] باری [illegible] دیگر [illegible]

نمود داوند و مرا بقلی برخال [illegible] نشانند چون کار جهان بکام دل با [illegible] گردید
دیگر بال توقف نماند [illegible] بدون الحمد [illegible] و گفتم [illegible] امت [illegible]
زان [illegible] واجب المفهوم و کار [illegible] و [illegible] عرش [illegible]
عقل [illegible] دریا و [illegible] بیت [illegible] شیراز [illegible] پیش مطالب
کوز [illegible] داود [illegible] بالا [illegible] تا [illegible] بر [illegible] کرده [illegible] و [illegible]
برایشان [illegible] ما [illegible] یعنی
[illegible] بازو [illegible] الا لعنة الله علی الظالمین [illegible] برایشان [illegible]
[illegible] ثم الجحیم صلوه ثم فی سلسلة [illegible]
فاسلکوه [illegible] چون [illegible]
[illegible] چون [illegible] معتقد و [illegible]
[illegible] تعنت [illegible] مکان [illegible] لعنت [illegible]
[illegible] بخانه [illegible] محمود [illegible] مجلس [illegible] مردم
[illegible] اظهار [illegible] طایفه [illegible] مردم [illegible]
[illegible] این [illegible] صفات [illegible]
[illegible] آیات [illegible] کاری [illegible]
[illegible] ارکان [illegible] ارکان [illegible]
و [illegible] پیش [illegible] کان [illegible] کشتگان از [illegible] آدمی [illegible]
[illegible] این طایفه [illegible] نوت
از [illegible] آب [illegible] نور [illegible] و آب از [illegible] می باید [illegible] اگر [illegible]
روزگار [illegible] جهان از [illegible]
راه [illegible] بجای [illegible] ارکان اشکل [illegible] عالم از ایشان [illegible]
و آدم [illegible] ایشان [illegible] حال [illegible]
[illegible] ایشان [illegible] الایام [illegible]
با [illegible] بیش [illegible]
بر نهادم و [illegible] دادم و گفتم [illegible]

[illegible]

طلع آتش باد و آب کرد آتش مهر تمام ❊ باد ورش تا خاک باب الجنة تا ورش می دوم
به مراد دل کنند روز بختم [illegible] دل قوی کن به بین به فضل یزدان می دوم
و از معنی [illegible] بر این [illegible] جمال خود [illegible] و از شدم [illegible]
[illegible] تا شهر اصفهان رسیدم حاکم آن دیار [illegible] الله [illegible] بود از کرم [illegible]
رعایت [illegible] و [illegible] و اگر چه [illegible] نو [illegible] الطاف [illegible]
از [illegible] فرمود [illegible] خواهی [illegible] و [illegible]
[illegible] و آدم دنیا [illegible] حفظهم الله عن الآفات [illegible] و [illegible]
که [illegible] اجازت [illegible] نمودم [illegible]
و [illegible] بساط [illegible] استیفای [illegible]
و استراحات [illegible] مطالب
[illegible] اجازت [illegible] کردم [illegible] آمدم [illegible] و لطف
[illegible] فراق [illegible] وصل [illegible] احوال
خود [illegible] طالب [illegible] سفر [illegible] عبارت [illegible]
قانع [illegible] و [illegible] رحمت [illegible] در روز
و [illegible] مرض [illegible] بساط [illegible]
[illegible] از این [illegible] وجود [illegible] را
[illegible] واجب [illegible]
در [illegible] و در [illegible] کردم
[illegible] وجود [illegible] ضعیف [illegible]
که [illegible] ضعیف [illegible] خود
که تا خود [illegible] بود [illegible] اوشت [illegible]
شدم [illegible] تحلیل [illegible]
و [illegible] شریف [illegible] عادل [illegible] و [illegible]
[illegible] اعاظم [illegible] و اهتمام
با احوال این ضعیف و استدعای حضور [illegible] و امید [illegible]

ابیات بخاصیت از مبدء فیض تقتضی هذا فی القوم عجبا و جهاء باب بهشت از روح
را در قالب ممکن سرچشمه عاطفت داد و تجدید بنیاد معدلت نهاد لشکر عرض بیگی بهرام
بدر رفت و شهر تبریز از صحبت ملک کام و نام یافت و مهر آن مملکت از این مکرمت
و زمان رونق تمام یافت ابواب فتنها ببستن واجب دید روی بقراباغ نهاد بعزم
اندریافت شرف بوسیدن نوازشهای فراوان و مکرمتهای بپایان مخصوص
گشت و از بیرون تر دولت [illegible] کرد روی با مقام محمود و وطن مألوف
نهاد و باستیفای لذات از شکار مشغول شد تا بر تحریر [illegible] در بهار سنه ثمان و ثلثین
قالبا بشوال سنه اربعین [illegible] حادثه بحری امیر شیخ حسن چوپانی از سلطانیه باوجان
آمد و امیر پیر حسین چوپانی از شیراز از غوغای عام خسته بود و [illegible] خان
خان از تبریز و امیر سیورغان برادر قراباغ در رسیده شد و در اوجان محاربه عظیم
شد و از طرفین امیر شیخ حسن اوغتای در خدمت جهان تیمور خان بالشکرها و
بغداد بر [illegible] ایشان اشکل از اوجان کوچ بکوچ تا بحدود آب نفسو رسید
جماعت برادر اوجان عازم جنگ شد در روز چهارشنبه آخر ذی الحجه سنه اربعین
و سبعمایه بحدود [illegible] بجنگ [illegible] اتفاقات [illegible]
در شوشتر امیر حسین چوپانی [illegible] عظیم نمود و با [illegible]
برطرف بغدادیان تاخت [illegible] امرای چوپانیان امرای ابراهیم شا
سوتای و اورد و بوقا تودی و حاجی یعقوب [illegible] و محمود [illegible]
بغدادیان محمد امین قلیچ و سایر اتباع و غیرهما غالب شدند و سپاه [illegible]
جنگ [illegible] آمد جهان تیمور خان و امیر شیخ حسن اوغتای و لشکرهای بغدادیان
[illegible] منهزم گشتند امیر شیخ حسن چوپانی [illegible] در عقب [illegible]
تا [illegible] خود باز گشت و برادر خود امیر ملک اشرف را با جمعی بجهاد [illegible] در عقب ایشان
[illegible] ایشان تا [illegible] راه [illegible] مراجعت نمودند
و امیر شیخ حسن چوپانی برابر تبریز [illegible] و از آنجا [illegible]
در [illegible] تبریز نزول کرد و همان [illegible] امیر [illegible]
بامارت عراق عجم [illegible] نمودند و امیر ملک اشرف [illegible] عازم عراق شد و امیر حسن

جوپانی بامارت فارس منسوب گشت و در سلطانیه از توابع امیر شیخ حسن ایلخانی
ملوک [illegible] و [illegible] امیرکی ایلکنت در اثنای این احوال در خراسان شیخ علی کاوون برادر
طغای تیمور خان بیشتر از این برادر رای [illegible] که دو نوبت بر عزم [illegible] لشکر
کشیده بود و بحصول مقصود باز گردید [illegible] از مردی و دلاوری [illegible] درین
سبب شکست [illegible] و نزول [illegible] میکرد [illegible] بار دوم [illegible]
اعدا [illegible] و [illegible] کرد [illegible] پیاپی تمام بعراق آمد و در
[illegible] سیورغان فرستاد و او را با خود متفق گردانید [illegible]
[illegible] سعادت [illegible] در جنگ و بازوی زور آور [illegible]
[illegible] دولت [illegible] امیر ملک اشرف [illegible]
شوکت و [illegible] از اجتماع مخالفان [illegible] خود متعرض شد [illegible] بیت
[illegible] شود [illegible] و [illegible]
[illegible] عظم [illegible] میرزاده [illegible]
[illegible] تمام [illegible]
کردن را [illegible] تیغ آبدار آتش [illegible] دلاوری [illegible] لشکر
خراسان [illegible] شدند [illegible] خراسان [illegible] شیخ علی کاوون
در حرب [illegible] کشته شد و این [illegible] امیر ملک اشرف [illegible]
عراق عجم را [illegible] گرفته خاص خود [illegible] و از آنجا [illegible]
[illegible] برادرش [illegible] بولایت
آشکارا [illegible] امیر ملک اشرف عازم اصفهان شد و این [illegible]
[illegible] امیر شیخ حسن [illegible] بعد از [illegible]
جنگ حاجی طغای شد [illegible] حاجی [illegible] حاجی طغای [illegible]
موافقت [illegible] و برادرزاده خود [illegible] امیر شیخ حسن
جوپانی [illegible] کرده و جهت [illegible] مولانا شمس الدین
[illegible] سعادت [illegible] مولانا [illegible] امیرزاده [illegible] رسید
[illegible] که از [illegible] باشد [illegible]

امعود ودی چند بلاغات کرد و عهد و پیمان بنمود و استمالت کلی کرده تمامت لشکر او
خود با باغا ... با مسعودی جهت اقامت ... بیارستگاه با لشکر
از این جانب پادشاه را با امراء مجد الدین رشیدی ... کرده ... نمو و امیر
شیخ حسن چوپانی با امرا ... آراسته در عقب روان شد حاجی طغای ... از این
عزم ... شد و ... با او کرد ... و ...
با ... و ... اختیار ... و ... روزی ... با
خویش ... و ... الدین ... با عثمان ...
بادشاه امیر شیخ حسن چوپانی ... در عقب حاجی طغای ...
در ولایت ... و ... تجارت عام ... که ...
... و ... بی ... لشکریان از آن
... از ... و ... آن ...
و ... تمامت ... و ... و ... ایشان
... و از پس ... ایشان ... انداختند و ...
... سلیمان خان ... حاکم
... حاکم ... بادشاه ... و ...
تمام یافته ... توقف ... فرمان ... ابراهیم ... محمود
... حاجی طغای ... لشکر ... منصوب شوند و ... حاجی
طغای و ابراهیم ... و ... حکم فرمان حاجی ... امیر حسن چوپانی
و جمیع امرا ... لشکر ... آسکل بغداد ... امیر شیخ حسن ... الاحمدی
امیرزاده ... و ... با لشکر ... آمدند و لشکر او ...
از پس چوپانیان ... و ... عظیم اتفاق ... بسیار ... چوپانیان
... بازگشتند ... امیر شیخ حسن چوپانی از ... آسکل ... کرد ...
از توابع ... با امیر شیخ حسن ... تعلق دارد ... کرده
و ... کوچ ... و امرا ... با امیر ... دم
دارد ... آورد و سلیمان خان با لشکری ... حیل ... شد و عازم

تبریز شد و امیر شیخ حسن چوپانی با ارزن الروم رفت و زیارت آنجا کرد و در آن شهر
اقامت نمود و چون طاقت بسیار [illegible] بشهری کبیر آمد و [illegible] پیر حاجی طغای [illegible]
وقت ولایت شهر را بحکمی خراب کردانید [illegible] که مسجد [illegible]
[illegible] پیر حاجی طغای [illegible] تمام کردند و [illegible]
[illegible] و [illegible] از این [illegible] و این [illegible] تا [illegible]
[illegible] . [illegible] [illegible] را [illegible]
در قلعه اونیک [illegible] قلعه [illegible] نمود [illegible] شدند و در فصل
[illegible] جمادی الاول سنه احدی و ار[illegible] به تبریز نزول
کرد با دشاه . و امیر [illegible] در تبریز اقامت نمودند و در بغداد امیر شیخ حسن
[illegible] دیگر از جهان تیمور خان [illegible] ایلخان را از سلطنت خلع کرد و در
[illegible] او [illegible] لشکر [illegible] از جهان [illegible] از این [illegible]
[illegible] بادشاه . و [illegible] جهان [illegible] شدند تا [illegible]
مشغول [illegible] این حال [illegible] جهت [illegible] از امیر شیخ حسن
[illegible] روی از [illegible] و از [illegible] که [illegible]
[illegible] عراق [illegible] امیر شیخ حسن [illegible]
[illegible] ایشان [illegible]
بغداد [illegible] [illegible]
[illegible] ایشان [illegible] و امیر شیخ حسن [illegible]
[illegible] امیر محمد [illegible] سلطانیه [illegible] با امیر [illegible]
[illegible] امیر شیخ حسن بعد و امیر شیخ حسن [illegible]
[illegible] از [illegible] کرد [illegible] و امیر [illegible]
[illegible] در تبریز [illegible] داشت [illegible] بعد از [illegible]
[illegible] حاجی طغای [illegible] با تبریز [illegible]
[illegible] و امیر شیخ حسن در تبریز توقف نمود و [illegible]
از مسجد و مدرسه و خانقاه و [illegible] تبریز [illegible]

برآورد و لشکرش را تمام بغیر [illegible] اکنون در تبریز از اندر [illegible] تعلق به غارت برد
و بهار سنه اربعی و اربعین خان با ماه ذوالحجه شتا شی و ابحر و سبعمایه بعد الکرام
زاده دبراهیم شاه با حاجی طغا متفق شده بعد محمود [illegible] الشمسیه امیر شیخ حسن
بقصد سوتاییان بالا طاق رفت حاجی طغا رشش از وصول ... خبر یافت [illegible]
خاتون و ارتق سوتاییان که در قصبه سوراق بود تمام غارت و ... غنایم
فراوان یافته با تبریز مراجعت نمود و پس از چند روز [illegible] رفته
اصفهان امیر ملک اشرف ... با امیر حسین چوپان مخالفت و محاربه [illegible]
حبیب امیر ... مولانا شمس الدین قاضی ... امیر حسین ...
ملک اشرف آمد ... حسین ... علم ... امیر شیخ حسن
چوپانی ... حاجی ... و اقوی ... اورا ...
داد و نواحی ... ساکنان ...
داد را از خود ... در عقب ... تبریز ... و ... شد
و در بغداد حاجی بیک نایب امیر شیخ حسن ... جهت آمده ...
دلشاد خاتون و سلطنش ... شوهر ...
و از جمله ... سیف الملوک ... سلطان ... خروج
کرده بود ... با ... بوده ... امیر ...
سلطانیه ... آمده بود ... امیر ... انتظار ...
... تبریز ... قرار ... سلطانیه ... امیر شیخ حسن چوپانی
بودند ... پادشاه ... درماه ...
وعده ... شد ... ملک ... شد ... حالی او
کشت و پادشاه ... سلطانیه ... امرا و ...
مراجعت ... امیر شیخ حسن ...
از خزینه ... و مال ... آن اموال درضبط
آورده ... با تبریز مراجعت کرده ... ملک اشرف ...
برادر ... از عزم ...

تمام دولت قوی بود ... چون این سال سلیمان خان بقراباغ رفت و امیر شیخ
حسن در تبریز توقف نمود و ... خاتون مذکور مجهول النسب را ...
از جا ... سلطان ... منسوب ... کردند ... معلوم که ...
از ... [illegible] ... شود و ... [illegible] ... فرستاد
و در قراباغ ... [illegible] ...
... خان با ... امیر شیخ حسن چوپانی ... [illegible]
امیر شیخ حسن ... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ... امیر شیخ حسن ... [illegible]
... [illegible] ...
... [illegible] ...
تا با امیر شیخ حسن ... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ... شیخ حسن چوپانی ... [illegible]
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ... امیر شیخ حسن ... [illegible] ... ولایت ...

را بخود قریب المسافه دید از این سخن بغایت متقاعد ایشان شد بعد از محرمان مجلس او
ایشان را خبر داد تا در حال آرایش او بکردند و لشکرا و در عقب برفتند و بسیاری
کشته و بازگشتند و بطرف بغداد رفتند و ایشان خود را انداز و متفرق [illegible]
و عازم عراق و فارس شدند و امیر شیخ حسن چوپانی هم در آن نزدیکی از عذار
سلطانیه گذشته و بعد از آنکه مدتی با تبریز مراجعت او و امرا ملک اشرف [illegible]
تختی رجعه و در تربیت آن امیرزاده [illegible] ملک اشرف [illegible] را [illegible] و [illegible]
فارس و کرمان کوچ کردند از ایشان عنان [illegible] عظیم رفت بخصیص [illegible]
را غارت کردند و از و [illegible] و از این [illegible] سلیمان خان [illegible] امرا [illegible]
بروم رفت از لشکرش امرا یعقوب شاه و عبدالله [illegible] [illegible] جنگ کیات
[illegible] بروم در [illegible] فرود شد و امرا [illegible] [illegible] خان
خان جند کرد [illegible] پادشاه و لشکر منهزم به تبریز آمد [illegible]
قوچ حسین پسر امیر حسین چوپانی از امیر شیخ حسن چوپانی محبوب گشته [illegible]
[illegible] ورقبان گریخت و مخفی شد امیر شیخ حسن چوپانی از این حال واقف [illegible]
[illegible] و او را گرفته به تبریز آورد و محبوس کرد و امیر یعقوب شاه را [illegible]
که در جنگ روم کوچ کرده گرفت محبوس کرد و [illegible] الاسنا [illegible] تبریز توقف
نمودند و با نواع [illegible] [illegible] [illegible] آیت قل اللهم مالک
الملک تؤتی الملک من تشاء و تنزع الملک ممن تشاء [illegible] لا راد لقضاء الله و لا معقب لحکمه
و هر یک از اراد الله [illegible] قضا [illegible] العقول عقول [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] بظهور [illegible]
[illegible] [illegible] که [illegible] جهان و [illegible] از [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
از [illegible] [illegible] [illegible] معقول [illegible] مجهول [illegible]
[illegible] و حکم [illegible] امیر شیخ حسن چوپانی بر عادت که داشت [illegible]
در حرم خلوت [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] که [illegible] مجهول [illegible] [illegible]

[illegible] عشرین رجب سنه اربع و اربعین و تسعمایه او را

[illegible] حقیقت [illegible] احیا [illegible]

[illegible] چون [illegible] جمال [illegible]

[illegible] از [illegible] و شوق [illegible] اقوام [illegible]

[illegible] واقعه [illegible] جمال این [illegible]

[illegible]

تا این [illegible] شیخ حسین [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] جمیع اجزا و اعضا

[illegible]

[illegible] مولانا محی الدین [illegible] مولانا علاء الدین [illegible]

[illegible]

[illegible] مولانا [illegible]

[illegible] حدیث انما الاعمال بالنیات [illegible]

مجلس علم با مجلس ذوق [illegible]

غالب القدر [illegible] و الاجل طالب و المطلوب [illegible]

[illegible] از عجایب [illegible]

قاضی مظفر الدین شاه قزوینی [illegible] زمان شیخ حسین [illegible]

[illegible]

[illegible]

سلیمان خان [illegible] شیخ حسین [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] سلیمان خان [illegible]

[illegible]

روز از صبح تبریزی نشان غافلی که درست فتنه و فتن را به چو سپاهی خویش راندی و یکجای

تبریز ... شد که چون آن فتنه و فتن شد به عزم دیدار امیر شیخ علی ابن ... ساخت

و ولایت روم روانه شدند

KİTABİYYAT

АМЭ, VI — Архив Маркса и Энгельса, т. VI, 1939.
АМЭ, VIII — Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, 1946.
Azərbaycan tarixi I — Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1964.
Azərbaycan tarixi, Bakı, 1960 – Azərbaycan tarixi. Orta məktəb üçün dərs vasitəsi, Bakı, 1960.
Ализаде, А. А. — Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956.
Ализаде, Борьба, I — А. А. Ализаде. Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан. «Изв. АН Азерб. ССР», 1946. № 5.
Ализаде, Борьба, II — А. А. Ализаде. Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан (статья вторая). «Изв. АН Азерб. ССР»,1946, № 7.
Ализаде, Земельная политика — А. А. Ализаде. Земельная политика ильханов в Азербайджане (XIII-XIV вв). ТИИ им. А. Бакиханова. Баку, 1947.
Ализаде. Икта — А. А. Ализаде. К вопросу об институте «икта» в Азербайджане при ильханах (XIII- XIV вв.). «Изв. АзФАН СССР», 1942. № 5, səh. 19-28.
Ализаде, Из истории Ширваншахов — А. А. Ализаде. Из истории государства Ширваншахов XIII-XIV вв. «Изв. АН Азерб. ССР», 1919, № 8.
Ализаде. Инджу — А. А. Ализаде. К вопросу об институте «инджу» в Азербайджане в XIII-XIV вв. «Изв. АзФАН». 1946, № 8.
Ализаде. Копчур — А. А. Ализаде. К истории феодальных отношений в Азербайджане. О налоговом термине «копчур». «Изв. АН Азерб. ССР», 1945. № 1.
Ализаде. Общность взглядов. - А. А. Ализаде. Общность взглядов ученых Ирана и Азербайджана XI-XIV веков по вопросам социально-экономического характера. Статья 1-я. «Изв. АН Азерб. ССР», СИФП, 1968, №1.
Ализаде. О положении крестьян - А. А. Ализаде. К вопросу о положении крестьян в Азербайджане и X-XIV вв. ТИИФ. т. III, 1953.
Ализаде. Периодизация — А. А. Ализаде. Социально-экономическая периодизация истории государства ильханов. «Изв. АзФАН СССР», 1944, № 5.
Ализаде. Сведения о Ширване — А. А. Ализаде. Некоторые сведения о Ширване (до начала XIII в.). «Изв. АН Азерб. ССР» № 12, 1947. Səh. 3-22.
Ализаде. Тарх - А. А. Ализаде. К истории феодальных отношений в Азербайджане в XIII—XIV веках. Термин «тарх». «Изв. АзФАН СССР», 1942. № 3.
Ализаде. Харадж. - А. А. Ализаде. Из истории феодальных отношений в Азербайджане в XIII-XIV вв. Термин «харадж». «Изв. АН Азерб. ССР», 1953, №3, cəh. 107-116.

Армянские источники - Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII—XIV вв. Перевод А. Г. Галстяна. М., 1962.
Бабаян - Л. О. Бабаян. Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII-XIV веках. М.. 1969.
Bakıxanov. Bakı, 1951. – A. Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951.
Bakıxanov, Elmi-tənqidi mətn – Abbasqulu ağa Bakıxanov. Gülüstani-İrəm, Bakı, 1970 (farsca).
Бартольд. 12 лекций - В. В. Бартольд. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч., т. V. М., 1968.
Бартольд. Иран - В. В. Бартольд. Иран. Исторический обзор. Ташкент, 1926.
Бартольд. Краткий обзор - В. В. Бартольд. Краткий обзор истории Азербайджана. Соч.. т. II, ч. I, М., 1963.
Бартольд. Место - В. В. Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1925.
Бартольд. Персидская надпись - В. В. Бартольд. Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче. СПб., 1911.
Бартольд. Соч., I - В. В. Бартольд. Сочинения, т. I, М., 1963.
Бартольд. Соч., II/I - В. В. Бартольд. Сочинения, т. II, ч. I. М., 1963.
Бартольд. Соч., III - В. В. Бартольд. Сочинения, т. III. М., 1965.
Бартольд. Соч., V - В. В. Бартольд. Сочинения, т. V, М., 1968.
Бартольд. Хафиз-и Абру - В. В. Бартольд. Хафиз-и Абру и его сочинения. Соч. VIII, стр. 74-97.
Браун. III - E. L. Browne. A literary history of Persia. Vol. III. The Tartar dominion (1265- 1502). Combridge. 1964.
Браун. Лондон, 1906 - E. L. Browne. A literary history of Persia From Firdawsi to Sadi. London, 1906.
Буниятов. Начало господства тюрок - 3. М. Буниятов. Начало господства тюрок в халифате Аббасидов (830-870 гг.), «Изв. АН Азерб. ССР; СИФП, 1969. № 1.
Буниятов. Некоторые дополнения - 3. М. Буниятов. Некоторые дополнения к генеалогии Ширваншахов — Кесранидов. «Изв. АН Азерб. ССР», 1955. № 6.
Буниятов. Ширван, I - 3. М. Буниятов. Ширван в XII — первой половине XIII в. (статья 1-я). «Изв. АН Азерб. ССР», СИФП, 1975, № 4.
Буниятов. Ширван, II - 3. М. Буниятов. Ширван в XII — первой половине XIII в. (статья 2-я). «Изв. АН Азерб. ССР», СИФП, 1976, № 2.
Валиди - Ahmet-Zeki Validi. Mogollar devrinde Anadolunun iktisadi vaziyeti, Istanbul, 1930.
Вассаф, СМИЗО, II - Из «Истории Вассафа». СМИЗО, т. II.
Владимирцов - Б. Я. Владимирцов. Общественный строй монголов. Л., 1934.
Греков и Якубовский - Б. Греков, А. Якубовский. Золотая Орда и ее падение.

М.—Л., 1950.
Гусейнов - Р. А. Гусейнов. Институт Атабеков. ПС, вып. 15(73), 1966.
д'Оссон - д'Оссон. История монголов, т. 1. Иркутск, 1937.
Еремян, Петрушевский. Азербайджан. - С. Т. Еремян, И. П. Петрушевский. Азербайджан. (В книге ОИ СССР, период феодализма, IX-XV вв., ч. 1, гл. 4, § 8, М., 1953).
Əlizadə, Monqol istilasına qarşı – Ə. Ə. Əlizadə. Monqol istilasına qarşı Zaqafqaziya xalqlarının birgə mübarizəsi. SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərləri, 1949, № 10.
Əli Hüseynzadə - Əli Hüseynzadə. Muğan qurultayının mahiyyəti. Azərbaycan EAM, XXI cild, 1955, № 8.
Закиров - С. Закиров. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом. М., 1966.
Замбаур - E. de Zambaur. Manuel вe denealogie et de chronologie. Pour l'histore de l'İslam. Bad Pyrmont. 1955.
İbrahimov, Oçerklər – C. İbrahimov. Azərbaycan XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı, 1958.
İbrahimov, Şirvanşahlar tarixinə dair – C. İbrahimov. Azərbaycan Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə dair (1027-1382). ADU, "Elmi əsərləri", TFS, 1966, № 3.
Иванов - М. С. Иванов. Очерки истории Ирана. М., 1952.
История Азербайджана, Баку, 1964 - А. Н. Гулиев, Э. И. Мамедов. История Азербайджана. Баку, 1964 (учебник).
История Азербайджана (АГУ) - М. Казиев, М. Эфендиев, С. Алияров. История Азербайджана. Изд-но АГУ им. С. М. Кирова. Баку, 1970.
История Ирана с. - Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, Л. М. Беленицкий. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Л., 1958.
ИЕ, V/I - İslam ansiklopedisi, 5 cilt, 1 kısım. İstambul 1950.
ИЕ, XII - İslam ansiklopedisi, 12 cüz, İstambul, 1942.
Yaqut Həməvi - Извлечения из географического словаря Якута Хамави. Перевод Жузе. Баку, 1942. Azərb. SSR EA Tarix institutunun elmi arxivi, inv. № 505.
Крачковская - В. А. Крачковская. Изразцы мавзолея Пир Хусейна. Тбилиси. 1946.
Ламбтон - A. K. S. Lambton. Landlord and peasant in Persia. Oxford, 1969.
Лен-Пуль - С. Лен-Пуль. Мусульманские династии. Дополнения В. В. Бартольда. СПб., 1899.
Марков. Каталог - Каталог Джелаиридских монет. Составил А. Марков. СПб, 1897.
Марков. Инвентарный каталог - Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. Составил А. Марков. СПб., 1896.

Массе - A. Masse. İslam (tarixi oçerk). Bakı, 1964.
Мир Ислама — Мир Ислама. Под ред. В. Бартольда, т. I. СПб., 1912.
Миклухо-Маклай — Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание таджикских и персидских рукописей ИВ АН, вып. 1, Л., 1955.
Məhəmməd Naxçivani, Dəstur əl-Katib, 1/1, 1/2, II — Мухаммед ибн Хиндушах Нахчивани. Дастур ал-катиб фи та'йин ал-маратиб. Критический текст, предисловие и указатели А. А. Ализаде, т. I, часть I, М., 1964; т. I, часть 2, М., 1971; том II, М., 1976.
Müller — А. Мюллер. История Ислама с основания до новейших времен, т. III, СПб., 1896.
Nemətova — M. S. Nemətova. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair, Bakı,1959.
ОИ СССР, II — Очерки истории СССР. XIV—XV вв. (период феодализма). Т. II, М,, 1953.
ОИА, V — Очерки по истории Азербайджана, V, «Известия АН Азерб. ССР», 1946, № 5.
Onullahi, Dövlət quruluşuna dair — S. M. Onullahi. XV əsrdə Azərbaycanda dövlət quruluşunun bəzi məsələlərinə dair (birinci məqalə). Azərb. SSR EAX, TFHS, 1966, № 4.
Onullahi, Kaşani — S. M. Onullahi. Elxanilər dövrünə aid istifadə edilməmiş mənbə. Azərb. SSR EAM, XXXII, 1976, № 5.
Пахомов. Борьба — Е. А. Пахомов. Борьба феодальных династей за Восточное Закавказье с половины XIV в. до начала XV в. по монетным данным. КСИИМК, № 66, 1956.
Пахомов. Гюлистан — Е. А. Пахомов. Крепость Гюлистан близ Шемахи. «Изв. АзФАН СССР», 1944, № 5.
Пахомов. Клады, II — Е. А. Пахомов, Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа, вып. II, Баку, 1938.
Пахомов. Клады, IX — Е. А. Пахомов. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. IX, Баку, 1966.
Пахомов. Краткий курс — Е. А. Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923.
Пахомов. Монеты из Оренкала — Е. А. Пахомов. Монеты из раскопок Оренкала. В кн.: Средневековые памятники Азербайджана. М., 1965.
Петрушевский. Внутренняя политика — И. П. Петрушевский. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койунлу. В кн.: Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I. Баку, 1949.
Петрушевский. Земледелие — И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М., 1960.
Петрушевский. Из героической борьбы. — И. П. Петрушевский. Из героической борьбы Азербайджанского народа в XIII- XIV веках. Баку, 1941.

Петрушевский. Иран и Азербайджан — И. П. Петрушевский. Иран и Азербайджан под властью Хулагуидов (1256-1353). В кн.: Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1970.
Петрушевекий. Применение рабского труда — И. П. Петрушевский. Применение рабского труда в Иране и сопредельных странах в позднее средневековье. М, 1960.
Петрушевский ТШУ (рецензия). - И. П. Петрушевский. Tarikh—i Shaykh Uwais (рецензия), ЭВ, 1956, т. XI.
Петрушевский. Хамдаллах Казвини как источник - И. П. Петрушевский. Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории восточного Закавказья. «Изв АН СССР», ООП, 1937, № 4.
Piriyev. Azadlıq mübarizəsi – V. Z. Piriyev. Azərbaycan xalqının Çobanilərə qarşı azadlıq mübarizəsi tarixindən. Azərb. SSR EAM, XXVII cild, № 4, 1971, səh. 65-69.
Piriyev. Əmir Çoban – V. Z. Piriyev. Hülakülər dövlətinin sərkərdəsi Əmir Çobanın fəaliyyətinə dair. Azərb. SSR EAX, TFHS, № 2, 1972, səh. 44-52.
Piriyev. Yeni mənbə - V. Z. Piriyev. Azərbaycan XIV əsr tarixinə dair yeni mənbə (Həmdullah Mustovfi Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide). Azərb. SSR EAX, TFHS, № 1, 1971.
Piriyev. Həmdullah Qəzvini. – V. Z. Piriyev. Həmdullah Mustovfi Qəzvini (yeni və məlum faktlar əsasında həyat və yaradıcılığı). Azərb. SSR EAX, TFHS, 1974, № 3.
Piriyev. Çobanilərin mövqeyi – V. Z. Piriyev. Azərbaycan tarixində Çobanilərin siyasi mövqeyi. Azərbaycan SSR EAX, THFS, 1971, № 4.
Пириев. Описание - В. З. Пириев. Описание рукописи «Дастан-и Султан Абу Саид Бахадур хан бин Улджайту». Материалы Всесоюзного совещания «Принципы научного описании археографических памятников пародов Востока». Баку. 1977.
Пириев. Чобаниды в Малой Азии - В. З. Пириев. Чобаниды в Малой Азии. См.: История и филология Турции (тезисы). М., 1976.
Рашидаддин. Переписка - Рашидаддин. Переписка. Перевод, введение и комментарий А. И. Фалиной. М., 1971.
Рашидаддин. Перевод Хетагурова - Рашидаддин. Сборник летописей, т. 1. книга первая. Пер. с перс. Л. А. Хетагурова. М., 1952.
Рашидаддин. СПб 1861. - Сборник летописей. История монголов. Сочинение Рашидаддина. С предис. и прим. И. Н. Березина. СПб, 1861.
Rye. Kataloq. - Rieu. C. Catalogue of the Persian manuscripts in the British museum. vol. I, London. 1879.
Rye. Sapliment, 1895. - Rieu. C. Supplement to the Catalogue of the Persian maunscripts in the British museum. London. 1895.

СВР, V - Собрание восточных рукописей АН Узб. ССР, т. V, под ред. проф. А. А. Семенова. Ташкент, 1960.
СВР, VI - Собрание восточных рукописей АН Узб. ССР. т. VI, под ред. проф. А. А. Семенова. Ташкент, 1963.
Сейфеддини, док. автореферат - М. А. Сейфеддини. Монетное дело в Азербайджане в XII-первой половине XV в. Автореф. докт. дисс. Баку, 1970.
Сейфеддини. Монеты ильханов - М. А. Сейфеддини. Монеты ильханов XIV века. Баку. 1968.
Сысоев — В. М. Сысоев. Краткий курс истории Азербайджана (северного). Баку, 1925.
СМИЗО, I - Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1. Составил В. Г. Тизенгаузен. (Извлечение из сочинений арабских). СПб, 1884.
СМИЗО, II. - Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II. Составил В. Г. Тизенгаузен. (Извлечение из персидских сочинений). М.—Л., 1941.
Стори, II/1 - С. A. Storey. Persian literature a blobibliographical servey. Section II. fasc. 1. London, 1935.
Стори, II/2 - С. A. Storey. Persian literature a biobibliographical servey. Section II, fasc. 2. London. 1936.
Srori. Moskva çapı - С. А. Стори. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Перевел с английского, переработал и дополнил Ю. Э. Брегель, ч. I, М.. 1972; ч. II, М., 1972; ч. III, М., 1972.
Тагирджанов - А. Т. Тагирджанов. Описание таджикских и персидских рукописей. ЛГУ, 1962.
Фалина - А. И. Фалина. Реформа Газан хана. «Уч. записки» ИВ АН СССР, т. XVII, М., 1959.
Hovord - H. Howorth. Historv of the mongols. Part III, London, 1888.
Ciddi Cüveyni - H. Ə. Ciddi. Gülüstan qalası, Bakı, 1967. Tarikh-i jahan—gushay of Juwayni. vol. III by sir E. Denison Poss. London, 1931.
Şərifli. Mübarizə tarixindən. – M. X. Şərifli. Azərbaycan xalqının monqol istismarçılarına qarşı mübarizəsi tarixindən. Bakı, 1944.
Şərifli. Rəşidəddinin rolu. – M. X. Şərifli. Rəşidəddinin Qazan xan islahatında rolu. Azərb. SSR EAX, 1945, № 1.
Şpuler. Anqara nəşri - B. Spuler. Iran mogollari. Çeviren: Cemal Köprülü. TTK, Ankara. 1957.
Əfəndiyev - О. А. Эфендиев. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961.

Ərəb əlifbası ilə

Әрәб әлифбасы илә

АББАС ИГБАЛ – تاریخ مفصل ایران تألیف عباس اقبال تهران ۱۳۲

АББАС ПӘРВИЗ – عباس پرویز سرداران مجله بررسیهای تاریخی شماره ۵-۶ سال چهارم ۱۳۴۸ ص ۱۰۱-۱۱۸

АГСӘРАИ – مسامرة الأخبار و مسایرة الأخیار تألیف محمد آقسرائی انقره ۱۹۴۳

БАРТОЛД, Түрк тарихи – و. بارتولد. اورته آسیا تورک تاریخی حقنده درسلر استانبول ۱۹۲۷

БИДЛИСИ Ш. – جلد دوم از کتاب شرفنامه تألیف شرفخان بن شمس الدین بدلیسی، بطربورغ ۱۸۶۲

БУДАГ ГӘЗВИНИ – بوداق قزوینی، جواهر الأخبار ۹۸۴ ه

ДДМИ нәјданасы, Дорн каталогу, 288.

ВӘССАФ, Бомбеј чапы – تاریخ وصاف، بمبئی ۱۲۶۹

ГАСЫМ ГӘНИ – جلد اول تاریخ عصر حافظ ... تألیف قاسم غنی تهران، ۱۳۲۱ ه ش

ДАСТАН-Е СУЛТАН ӘБУ СӘИД – داستان سلطان ابو سعید بهادرخان بن اولجایتو

Азәрб.ССР ЕА Шәргшүнаслыг институтунун нәјданәси, ш.: ...

ДЕГИН – هونلرک، ترکلرک، موغوللرک و داها سائر تاتارلرک تاریخ عمومیسی، محرری: دوگینی، استانبول ۱۹۲۳-۱۹۲۵

ДӘҺХУДА,127 – لغتنامه تألیف علی اکبر دهخدا شماره مسلسل: ۱۲۷
تهران ۱۳۴۵

ЕҺТИШАМ ад-ДӨВЛӘ – احتشام الملک نامه خسروان سیمین نامه
Бомбеј-1957.

ӘБДИ БӘЈ ШИРАЗИ – عبدی بیگ شیرازی، مظهر الاسرار

Азәрб.ССР ЕА РӘИ әлјазмасы, инв. № 3540.

ӘБУ БӘКР әл-ГУТБИ әл-ӘҺӘРИ – تاریخ شیخ اویس تألیف ابوبکر القطبی الاهری
لاهه ۱۳۷۳

ӘГИЛИ – آثار الوزراء تألیف سیف الدین حاجی بن نظام عقیلی
تهران ۱۳۳۷

ӘҺМӘД КАВИЈАНПУР – تاریخ عمومی آذربایجان تألیف احمد کاویانپور
تهران ۱۳۴۶

ӘҺМӘД РАЗИ – احمد رازی هفت اقلیم , ЛДИИ әлјазмасы, Дорн кат., 286.

ЗЕЈНАЛ ОҒЛУ ҸАҺАНКИР – زینل اغلو جهانگیر مختصر آذربایجان تاریخی
استانبول ۱۳۲۴

ЗЕЈНӘДДИН – زین الدین بن حمد الله مستوفی قزوینی ذیل تاریخ گزیده
ДАУ-нун әлјазмасы, ш.: М.о.153 /вәрәг 469-812/.

ИБН БӘТТУТӘ – تحفة النظار وغرائب الامصار وعجائب الاسفار - سیاحتنامه ابن بطوطه ترجمه‌سی: محمد شریف جلد اول
استانبول ۱۳۳۳ - ۱۳۳۵

ИСМАЈЫЛ ДИБАҸ – اسماعیل دیباج راهنمای آثار تاریخی آذربایجان شرقی
تبریز ۱۳۴۴

ЯХЪЯ КАЗВИНИ – یحیی قزوینی، لب التواریخ ЛОИВ экземпляр, Ц.н.о. 239.

КАШАНИ – تاریخ اولجایتو تألیف ابو القاسم عبد الله بن محمد الکاشانی تهران ۱۳۴۸

КУТУБИ – تاریخ آل مظفر تألیف محمود کتبی تهران ۱۳۳۵

ИБН МАЗАН-ДАРАНИ – رسالهٔ فلکیه در علم سیاقت تألیف عبد الله بن محمد بن کیا المازندرانی ویسبادن ۱۳۳۱

МОНУЧЕХР МОР-ТАЗАВИ – تحقیق دربارهٔ دورهٔ ایلخانان ایران تألیف منوچهر مرتضوی تبریز ۱۳۴۱

МОХАММАД ХА-ШИМ ХАН – حاجی محمد هاشم خان، منتخب التواریخ

ЛОИВ экземпляр, Ц.н.о. 44.

МОХАММАД ХАСАН – محمد حسن ... الملقب بصنیع الدوله مرآت البلدان ناصری تهران ۱۲۹۳

МОХАММАД ХАВЕНД-ШАХ МИРХОНД – محمد خاوند شاه هروی روضة الصفا لکهنو ۱۹۰۴

МОХАММАД ДЖАВАД МАШКУР – محمد جواد مشکور نظری به تاریخ آذربایجان و آثار باستانی و جمعیت شناسی آن تهران ۱۳۴۹

МОДЖДЕДДИН МОХАММАД – مجد الدین محمد الحسینی زینة المجالس تهران ۱۳۰۹

МУРАД МОХАММАД – مراد محمد تاریخ عمومی، استانبول ۱۳۰۴

МУНАДЖДЖИМБАШИ, Ш – منجم باشی صحایف الاخبار جلد ثالث استانبول ۱۲۸۵

...АДИР МИРЗО - نادر میرزا تاریخ و جغرافی دار السلطنه تبریز
تهران ۱۳۲۳ (۱۹۰۵)

...НАТАНЗИ منتخب التواریخ معینی منسوب به معین الدین نطنزی و
معروف به «آنونیم اسکندر» تهران ۱۳۳۶

...РАСИД ИСМАИЛОВ - آثر بایجان تاریخی یازانی رشید اسماعیلوف
باکو ۱۳۲۳

...РАШИДАДДИН. III - رشید الدین فضل الله جامع التواریخ جلد سوم
بسعی و اهتمام عبد الکریم علی اوغلی علیزاده باکو ۱۹۵۷

...РАШИДАДДИН I/I - رشید الدین فضل الله جامع التواریخ جزء اول از جلد اول
مسکو ۱۹۶۵

... - تاریخ سمنان تالیف رفیع چاپ اول تهران
۱۳۴۱

... - اسناد و نامه های تاریخی از اوائل دوره های
اسلامی تا اواخر عهد شاه اسمعیل صفوی تالیف سید علی
مؤید ثابتی، تهران - ۱۳۴۱

[illegible] - زبدة التواریخ لنعمت الله ابن عبد الله سراج الدین ناشر تاریخ گزیده

[illegible], т.: с.506.

[illegible] - عبد الرزاق سمرقندی مطلع السعدین و مجمع البحرین

[illegible], т.: [illegible].157.

[illegible] - تاریخ برزگان ۱۳۳۷ هـ [illegible]

[illegible] - تاریخ گلشن معارف سنه اثنین و مائتین و الف

[illegible], т.: [illegible]
543

ТАРИХ-Е САЛАТИН - تاریخ سلاطین /насаим/, ЎзФА ШИ қўлёзмаси, Н.и.с. 230.

ТАРИХАТ-Е ВАФАТ - تاریخات وفات. ЎзФА ШИ қўлёзмаси, Н.и.с. 186.

ФЕҲРЕСТ-Е НАМЕ - فهرست نامهای پادشاهان فارس

ЎзФА ШИ қўлёзмаси, [illegible] мажмуаси, 89.

ФАСИҲИ احمد بن محمد یحیی الخوافی مشهور به فصیح مجمل فصیحی

ССРИ ФА ШИ ЛБ қўлёзмаси, н.: в.709.

ХАНБАБА БАЯНИ - خانبابا بیانی « حافظ ابرو » درمجله بررسیهای تاریخی سال پنجم شماره ۴ مهر - آبان ۱۳۴۶ (شماره مسلسل ۲۸) ص ۲۳۱-۲۵۴

ХАНДАМИР - خواندمیر حبیب السیر جلد سوم ۱۰۳۰ هجری

Азарб. ССР ФА РҚФ қўлёзмаси, н.: Ш-260 / 543

ҲАФИЗ АБРУ, Зейл - ذیل جامع التواریخ رشیدی تالیف حافظ ابرو تهران ۱۳۱۷

ҲАФИЗ АБРУ, Зуб-дат ат-таварих - حافظ ابرو زبدة التواریخ Ўзб.ССР ФА Шарқшунослик ин-нинг қў-си, № 5361.

ҲАФИЗ АБРУ, Панж ресале - پنج رساله تاریخی ... از مولفات حافظ ابرو پراگ ۱۹۵۸

ҲИЖАЗИ МУҲАММАД - حجازی محمد خلاصه تاریخ ایران تا انقراض قاجاریه . تهران ۱۳۳۵

ҲАМДУЛЛАҲ ҚАЗВИНИ, ЛДУ-нинг нс-си - تاریخ گزیده تالیف حمدالله بن ابی بکر بن احمد بن نصر المستوفی القزوینی

ЛДУ-нинг қўлёзмаси, н.: М.о.153.

[illegible] - حمدالله مستوفی قزوینی. ذیل تاریخ گزیده

[illegible] - [illegible] с.153 / [illegible] 435–463 [illegible]

[illegible] - بخش نخست از مقاله سوم نزهة القلوب تالیف حمدالله بن ابی‌بکر بن محمد بن نصر مستوفی قزوینی. تهران ۱۳۳۶ خورشیدی.

[illegible], Тарих-е гозиде, [illegible] - تاریخ گزیده تالیف حمدالله بن ابی‌بکر بن احمد بن نصر المستوفی قزوینی. جلد اول. لندن ۱۹۱۰

[illegible], Тарих-е гозиде, [illegible] - ترجمهٔ ژول گانتن. تاریخ گزیده تالیف حمدالله مستوفی قزوینی. پاریس ۱۹۰۳

[illegible], Тарих-е гозиде, [illegible] - تاریخ گزیده تالیف حمدالله بن ابی‌بکر بن احمد بن نصر مستوفی قزوینی (تهران) آذرماه ۱۳۳۹ (۱۹۶۰)

[illegible] - تاریخ یزد تالیف جعفر بن محمد بن حسن جعفری تهران - ۱۳۳۸

[illegible] - کتاب ظفرنامه تالیف نظام‌الدین شامی. بیروت ۱۹۳۷

[illegible] - محمد شبانکاره مجمع الانساب

[illegible] с.1056.

[illegible] - ظفرنامه تالیف شرف‌الدین علی یزدی تاشکند ۱۹۷۲

[illegible] - تاریخ آل جلایر تالیف شیرین بیانی تهران ۱۳۴۵

[illegible], Теҳрон [illegible] - تاریخ مغول در ایران تالیف برتولد اشپولر ترجمه محمود میرآفتاب. تهران ۱۳۵۱

QISALDILMIŞ SÖZLƏR

АзФАН - Азербайджанский филиал Академии наук.
АМЭ - Архив Маркса и Энгельса.
EAM – Elmlər Akademiyasının Məruzələri.
EAX – Elmlər Akademiyasının Xəbərləri.
ИВ АН - Институт Востоковедения Академии наук.
İE - İslam ansiklopedisi.
КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
LDKK – Leninqrad Dövlət Kütləvi Kitabxanası.
ОИ - Очерки истории.
ОИА - Очерки истории Азербайджана.
ООН - Отделение общественных наук.
ПС - Палестинский сборник.
RƏF – Respublika Əlyazmaları fondu.
СВР - Собрание восточных рукописей.
СИФП - Серия истории, философии и права.
СМИЗО - Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды.
ТИИ - Труды Института истории.
ТИИФ - Труды Института истории и философии.
TFS – Tarix və fəlsəfə seriyası.
TFHS – Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası.
ŞİLB – Şərqşünaslıq İnstitutunun Leninqrad bölməsi
ЭВ - Эпиграфика Востока.
TTK - Türk tarik kurumu.
TŞU – Tarix-e Şeyx Üveys.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən

Dövrün mənbələri və tarixşünaslığı

Birinci fəsil

Hülakülər dövlətinin tənəzzülü, müxtəlif hissələrə parçalanması və Azərbaycanda vəziyyət.

Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin tənəzzülü və parçalanmasının ictimai-iqtisadi və siyasi səbəbləri, tənəzzül prosesinin gedişi və nəticələri.

Azərbaycanın feodal ara müharibələrində mövqeyi.

İkinci fəsil

Azərbaycanda Çobanilərin hökmranlığı.

Azərbaycan tarixində Çobanilərin mövqeyi.

XIV əsrin ortalarında (1338-1360) Azərbaycanda vəziyyət. Hülakülər dövlətinin süqutu.

Hülakülər dövlətinin zəifləməsi və süqutu dövründə Şirvanın vəziyyəti, Şirvanşah Kavusun Çobani feodalları ilə münasibətləri.

Üçüncü fəsil

Azərbaycanda xalq kütlələrinin vəziyyəti və Çobani feodallarına qarşı mübarizə.

Nəticə

Əlavələr

Xronoloji cədvəl

Müxtəlif feodal qrupları tərəfindən "padşah" elan olunmuş şəxslər

Sulduz-Çobanilərin nəsəb şəcərəsi

Həmdullah Mustovfi Qəzvininin "Zeyl-e tarix-e qozide" əsərinin faksimelisi

Kitabiyyat

Qısaldılmış sözlər

ПИРИЕВ ВАГИФ ЗИЯДДИН оглы

АЗЕРБАЙДЖАН В ПЕРИОД ПАДЕНИЯ ГОСУДАРСТВА ХУЛАГУИДОВ (1316 – 1360 гг)

(На азербайджанском языке)

Nəşriyyat redaktoru **R. Kərimova**
Bədii redaktoru **F. Cəfərov**
Texniki redaktoru **T. Ağayev**
Korrektoru **N. İsmayılova**

İB № 255

Çapa imzalanmış 11/IX 1978-ci il. Kağız formatı 60×901/16.
Kağız vərəqi 5,13. Çap vərəqi 10,25. Hes.-nəşriyyat vərəqi 10,81.
FQ 09432. Sifariş 2225.
Tirajı 1000.

«Elm» nəşriyyatı
370143 Bakı-143, Nərimanov prospekti, 31, Akademiya şəhərciyi,
Əsas bina.
Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Dövlət Nəşriyyat Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsinin Yeni kitab mətbəəsi. Bakı, Ə. Tağızadə küç., 4.